زینت

(ناول)

شمس العلماءِ میرزا قلیچ بیگ

زينت

از

شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

چاپو انون		سال ١٩٨٤ع		تعداد پنج هزار
چاپو نائون		سال ١٩٩٥ع		تعداد ٽي هزار

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق واسطا قائم]

[redacted]

ملڻ جو هنڌ :
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد ، سنڌ.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو ، سنڌ ۾ ، مئنيجر سيد سڪندر علي شاهه ڇپيو ۽ مراد علي مرزا ، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

١	ليائيءَ جو فڪر	١
٢	سرائيءَ جو گهر	٧
٣	پٽ جي ڳتي	١٤
٤	سجاڳ ڇوڪري	٢٩
٥	نئون پيغام	٤١
٦	جوڙ جڙڻ	٥١
٧	مبارڪ شادي	٦٠
٨	جدائي	٧٥
٩	بچاءُ	٨٧
١٠	پُج ۾	٩٨
١١	جيل ۾	١١٢
١٢	ميلاپ	١٢٣
١٣	خانه برٻادي	١٣٩
١٤	نئون اسڪول	١٤٩
١٥	بغداد ۾	١٥٩
١٦	ساطان وٽ	١٦٨
١٧	منصوبو	١٨١
١٨	وڏن وٽ	١٩٦
١٩	غلطڪار فرزند	٢٠٨
٢٠	وري وطن ۾	٢٢٠

ناشر طرفان ٻه لفظ

ڪتابي ادب جي حفاظت ۽ بقا جو دارومدار ڪتابن جي عام موجود ٿيڻ تي آهي. ڪي ڪي مذهبي ڪتاب برزبان ياد به ڪرايا ويندا آهن ۽ انهن جي هروقت حفاظت جو اهو به هڪ طريقو آهي. هر ڪتاب، مذهبي هجي يا خالص علمي ۽ ادبي، هڪ دفعو جيڪڏهن ڇپيا ۽ پوءِ ائين گم ٿي ويا، جو عام پڙهندڙن کي وقت سر انهن جو ملڻ ناممڪن ٿي پوي، ته چئبو ته اهي ڪتاب ۽ منجهن جيڪو ادبي سرمايو موجود هو، سو هميشه لاءِ ڄڻ فنا ٿي ويو.

زنده ٻوليون پنهنجي ادبي سرمايي کي ڪڏهين به ائين بيدرديءَ سان فنا ٿيڻ نه ڏينديون آهن. سندن ادبي شاهڪارن جا نوان نوان ڇاپا باقاعدگيءَ سان نهايت آب و تاب سان هميشه نڪرندائي رهندا آهن. افسوس آهي، جو اسان جي سنڌي عالمن ۽ اديبن ادبي جماعتن ۽ علمي ادارن ان طرف اڄ ڏينهن تائين ايترو ڌيان نه ڏنو آهي، جيترو کين ڏيڻ گهربو هو: نتيجو هي نڪتو آهي، جو اڄ سوَن اهڙن بيمثل سنڌي ڪتابن جا نالا وٺي سگهجن ٿا، جيڪي ڪنهن به قيمت تي پڙهندڙن کي هٿ نٿا اچي سگهن، ۽ ائين پيو ڀانئجي ڄڻ اهي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪڏهين لکيائي ڪو نه ويا هئا. ظاهر آهي ته پنهنجي هن عظيم ادبي ورثي ڏانهن ايتري سرد مهري، ۽ ان کان ايتري غفلت ۽ لاپرواهي نه ڪڏهين معافيءَ لائق ٿي سگهي ٿي، ۽ نه وري ان جي ڪڏهين ڪا مناسب پورائي ٿي اسان کان ٿي

سگهندي. پنهنجن وڏن جي ميڙيل چونڊيل املهه ماڻڪن کي ائين هٿن جي وٺين مان واريءَ وانگر جيڪڏهين هميشه وڃائيندائي رهياسين، ته آخر ۾ سواءِ خالي هٿن جي باقي اسان وٽ ڇا وڃي بچندو. سا ڳالهه سڀڪو سمجهي سگهي ٿو.

سنڌي ادبي بورڊ، انهن ڳالهين کي محسوس ڪندي، هڪ بنيادي مقصد پنهنجي سامهون هيءُ به رکيو آهي، ته پنهنجي ٻوليءَ جا پراڻا ڇپيل ڪتاب جنهن عزت ۽ احترام جي لائق آهن، تنهن عزت ۽ احترام سان ٻيهر ڇپائي شايع ڪيا وڃن، ته جيئن سنڌي ادب ۾ انهن ڪتابن جي هڪ دائمي حيثيت باقي رهي سگهي. انهيءَ مقصد جي پوئواريءَ ۾ بورڊ طرفان ڪيترائي ڪتاب جهڙوڪ: گل شڪر، حيات النبي، سير ڪوهستان، بلوڪوڪر، گل ڦل، جهان آرا، سون ورنيون دليون، راسيلاس، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، هداية الانشاء، گل ۽ ايسپ جون آکاڻيون اڳيئي ڇپجي پڌرا ٿي چڪا آهن؛ ۽ هاڻي ساڳئي سلسلي جو هي هڪ وڌيڪ ڪتاب خدمت ۾ پيش ٿي رهيو آهي.

هيءُ ناول سنڌي علم ادب جي عظيم محسن، مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، جو تصنيف ڪيل آهي، ۽ سنڌ جي اوائلي اصلوڪن ناولن مان هڪ بهترين ناول آهي، جو اگرچه ستر سال کن اڳ جو لکيل آهي، ته به ان مان اڄ به اهو ئي لطف حاصل ٿئي ٿو، جهڙو ڪنهن هاڻوڪي لکيل معياري ناول مان. سنڌي افسانوي ادب جي هن لافاني ڪتاب جا چند ٻهريان اقتباس- مڪالمن

سميت - اردو ناول "صحت النساء" تان ورتل آهن، جيڪو مرزا صاحب مرحوم پاڻ ئي ڪجهه وقت پوءِ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، سچي جو سچو ساڳئي نالي سان، جدا پڻ شايع ڪرايو هو. معلوم ائين ٿو ٿئي ته پاڻ مٿين اردو ناول جو ترجمو ڪرڻ جو ويٺا ته ترت ئي ڪين ذهن ۾ هڪ نئون ۽ بهتر پلاٽ سمجهه آيو، ۽ ترجمي کي اتي ڇڏي، ان پنهنجي طبعزاد پلاٽ جي بنياد تي هڪ نئون ۽ مڪمل ناول 'زينت' لکي پورو ڪري ورتائون. پر 'صحت النساء' اردو ناول به، جو پنهنجي جاءِ تي ڪين ايترو وڻيو هو، سو اڳتي هلي، فرصت سان ان جو مڪمل ترجمو ڪري، ان جي الڳ اشاعت جو پڻ اهتمام ڪيائون.

زير نظر ناول ظاهر ته هڪ خيالي قصو پيو لڳي، مگر درحقيقت گهڻي قدر سچن واقعن جو مجموعو آهي، جن مان ڪي واقعا ته خود مرزا صاحب جي خاندان سان واسطو رکن ٿا ۽ ڪي سنڌس قريبي تعلق رکندڙ خاندانن سان، انهيءَ حقيقت نگاريءَ سبب ان ۾ تمام گهڻا اخلاقي سبق نهايت دلچسپ ۽ دلنشين پيرايي ۾ درج ٿيل آهن، ۽ ان ۾ هر مذاق جي پڙهندڙن لاءِ سچين پچين ڳالهين جو لطف موجود آهي. ٿيڻ ته ائين گهربو هو، ته ههڙا لافاني ڪتاب ترت ترت شايع ٿيندا رهن، ۽ انعامي، لئبرري ۽ نصابي طور خوب پکڙجن، مگر اسان جي پبلشرن ۽ تعليمي اختياريءَ وارن جي غفلت ۽ عدم توجهيءَ سبب، افسوس جو اسان جي عام پڙهندڙن کي ورهين جا ورهيه انهن جي مطالعي کان محروم رهڻو پوي ٿو.

سنڌي ادبي بورڊ هن افسوسناڪ ڪوتاهيءَ کي شروع کان ئي محسوس ڪري، پنهنجي پروگرام جو هڪ شعبو خاص اهڙن معياري، مگر ناياب ڪتابن جي از سرنو طباعت ۽ اشاعت ۾ مصروف رکيو آهي. نهايت خوشي جي ڳالهه آهي، ته انهيءَ پروگرام ماتحت ڇپيل ڪتابن مان ڪن جا ته ٻيا ٽيان ايڊيشن به بورڊ کي سال-ٻن جي عرصي ۾ وري وري شايع ڪرڻا پيا آهن، جن مان عوام طرفان بورڊ جي هن ڪوشش جي قدردانيءَ جو ثبوت ملي ٿو. مناسب سمجهجي ٿو، ته هتي بورڊ جي انهيءَ پروگرام جي سلسلي ۾ هڪ خاص چيز جو ذڪر ڪجي: بورڊ اهي ناياب ڪتاب محض جيئن جو تيئن ڇپائي ڪونه ٿو پڌرا ڪري، بلڪ انهن کي لائق اديبن هٿان نئين سر سڌرائي، ۽ طباعت ۽ ڪتابي اشاعت جي جديد تقاضائن موجب حتي الامڪان ڏاهي سينگاري، پوءِ شايع ٿو ڪري. ايتريقدر، جو ڪتابن جي هنن نون ڇاپن جي افاديت ۽ اهميت ئي خاص پنهنجي ٿيو وڃي ٿي. بورڊ جو هي پروگرام ڪافي وسيع آهي، ۽ ان ماتحت سردست الڪل ٻه سؤ قديم خواه جديد مگر ناياب ٿيل ڪتاب شايع ڪرڻا آهن. اميد آهي ته سنڌي ادب جا ٻهي خواه بورڊ جي هنن ڪوششن کي همٿائيندا ۽ هن نيڪ مقصد جي تڪميل لاءِ بورڊ کي پنهنجي گرانقدر مشورن سان هميشه نوازيندا رهندا.

سيڪريٽري،
سنڌي ادبي بورڊ

پيش لفظ

پڙهندڙن جي خدمت ۾ عرض ته "ناول" صنف جي ڪتابن جي گهرج سنڌ ۾ تمام گهڻي آهي. سڌريل ملڪن ۾ ۽ سڌريل ٻولين ۾ هزارين ناول اڳيئي جڙيل آهن، ته به هزارين ٻيا سال بسال نوان پيا جڙن ۽ جوڙڻ وارا نه رکو مڙس آهن، پر زالون به. انهيءَ مان معلوم ٿيندو ته اتي جي مڙسن ۽ زالن کي انهيءَ قسم جي ڪتابن پڙهڻ جو ڪيترو نه شوق آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙي قسم جا ڪتاب بلڪل ڪمياب آهن؛ نڪو ڪنهن کي انهن جي لکڻ يا پڙهڻ جو گهڻو شوق ٿو ڏسجي. تنهنڪري اهڙي شوق پيدا ڪرڻ ۽ وڌائڻ لاءِ مون هن کان اڳي انهيءَ نموني جو هڪڙو ننڍو ڪتاب لکيو آهي، جنهن جو نالو "دلارام" آهي. ٻيو وري هي لکيو اٿم.

اهو هڪڙو نئون رٿيل خيالي قصو آهي، جنهن ۾ زماني جي گردش ۽ حال چال جو بيان گهڻو اصطلاح ۾ ڏنل آهي. هن ۾ سنڌ جي سڌريل گهرن جي هات چلت، جيڪا اڪثر هن زماني ۾ ڏسڻ ۾ ايندي آهي، سا چڱيءَ طرح ڏيکاريل آهي. قصو رڳو ڪهاڻيءَ وانگي ناهي، پر گهڻو ڀاڱو گفتگو جي صورت ۾ ڏنل آهي. اڳوڻي زماني جي قصن وانگي هن ۾ جن ڀوت يا پري يا ديو يا جادو وغيره جو نالو به ڪونهي. هن ۾ اهڙا واقعا ڏنل آهن، جي ٿين جهڙا آهن، جي ميڪنهن انسان جي سر تي اچي سگهن ٿا. ۽

جڏهن منهنجو اهو به مطلب هو ته زالن جي دل تي نيڪيءَ جو اثر ويهاريان، تڏهن هن ۾ جيڪي خيالي ماڻهو آندا اٿم، تن مان مکيه هڪڙي زال آهي، جنهن تي ساري قصي جو مدار آهي. انهيءَ جي نالي جي پٺيان مون هن ڪتاب جو نالو به "زينت" رکيو آهي. اميد ته پڙهندڙ ان جي پڙهڻ مان گهڻي خوشي حاصل ڪندا، ۽ قسمين قسمين جون نصيحتون ڪيندا، ۽ جيڪا سهوَ يا خطا ڏسندا تنهن بابت، مهرباني ڪري مون کي اطلاع ڏيندا، ته آئينده لاءِ ان تي مناسب نظر رکي وڃي.

هن ڪتاب ۾ هيٺين ڳالهين جو ذڪر هليل آهي، ۽ جتي ڪٿهن سڌاري هڻڻ جو ضرور ڏٺو ويو آهي، اتي مناسب طرح اشارو به ڏنو ويو آهي:

نياڻي جي پرڻي بابت ماءُ کي ڳڻتي؛ پنهنجن يا پراون کي سڱ ڏيڻ. ذات ذي ڏسڻ، يا ڏن ڏي ڏسڻ، يا ڪن ٻين ڳالهين ڏي؛ قديم خاندان جي اجائي هلت چلت ۽ ان ڪري سندن خانه خرابي؛ زناني تعليم؛ زنانه اخلاق ۽ سگهڙپائي؛ ٻن گهرن جي پاڻ ۾ آٽ ويهه؛ ننڍيءَ وهيءَ ۾ شادي نه ڪرڻ؛ ڪهڙي قسم جي زال هٿ ڪجي ۽ ڪهڙيءَ طرح؛ شاديءَ لاءِ زال جي مرضيءَ پڇڻ جو ضرور؛ ڪهڙي قسم جو مڙس زال قبول ڪري؛ پردي وارين زالن جو ٻاهر نڪري؛ ٻئي هنڌ وڃڻ جو دستور، مهمان جي آدرڀاءُ؛ ماني کائڻ جو دستور؛ سڱ گهرڻ ۽ شاديءَ جي قبولداري ڪرڻ؛ شاديءَ جا اجايا خرچ ۽ اڏنگا رستا ـ ان لاءِ سڌريل رٿون؛ گهر هلائڻ جي خرچ جو

بندوبست ۽ ٻچت جو قابو رکڻ، پردو ڇا کي چئجي، ۽ اهل پردي جا ڪي رستا، زال مڙس جو پاڻ ۾ ڳالهائڻ جو رستو، زال مڙس جو هڪٻئي ڏي خط پٽ لکڻ، زالن جو سفر، سمنڊ جي مسافري، سختيءَ مهل ڪيئن هلت ڪجي، سرڪاري ڪامورن جو ظلم، ڏک، سک جي حالت، نمڪ حلال ٿيڻ، خراب صحبت جو اثر، ڪهڙيءَ طرح خراب عادتون پون ٿيون، ۽ انهن مان خراب نتيجا نڪرن ٿا، مائٽن جي محبت اولاد ڏانهن، پڙهيل زالون پنهنجي قوم وارن کي فائدو پهچائي سگهن ٿيون، زناني مڪتب جو انتظام، ۽ انهيءَ جو چڱو نتيجو، ڏيهي شاگردن جو تعليم لاءِ ولايت ۾ وڃڻ، ماڻهن سان رهوڻي، ملڪن جي سير ڪرڻ مان آزمودو ۽ واقفيت، هوشياري ۽ چالاڪيءَ ڪري وڏن درجن جو ملڻ، زناني سڌاري جي مجلس، اُن جو انتظام ۽ انهيءَ جا فائدا، بادشاهن سان اميرن جي نمڪ حلالي ۽ ايمانداريءَ جا چڱا نتيجا، وطن جي حب، حڪومت هلائڻ جي تجويز، غني جي ڏيهي ماڻهن جي منڊمن سان شادي ڪرڻ مان نفعا ۽ نقصان، سيکڻهن لاءِ پنهنجي قوم چڱي، ٻن ڌائرن جي طبعيتن ۾ فرق، پيءُ-ماءُ سان خراب هلت ڪرڻ مان پشيماني، زال مڙس جي فرمانبردار هئڻ ڪپي، نه مڙس زال جو تابعدار، زال ۽ مڙس جي ناسازيءَ مان خراب نتيجا، اولاد تي ماءُ-پيءُ جا حق، زمين جي آباديءَ واسطي سيکڻهن لاءِ مختصر رستو۔

منزل، روهڙي

تاريخ ١- آڪٽوبر ١٨٩٠ع — قليچ بيگ

باب پهريون
نياڻيءَ جو فڪر

آرهڙ جا ڏينهن هئا، صبح جو سج اڀري سنئون ٿيو هو. بختاور ٻهاري سهاري ڏيئي ٻس ڪئي هئي، ۽ ٿانوَ ٿپو مَلي پئي ٻورچيخاني ۾ رکيائين، مائي شهربانو، مرائي فتح خان مرحوم جي زال، صفي ۾ سنجي وجهيو ويٺي هئي. ڏندڻ-پاڻي ڪري ٻس ڪيو هئائين. اتي ئي ماٺ ڪيو، ڳان تي هٿ ڏيو، ڪنهن خيال ۾ ويٺي هئي. سندس نياڻي زينت بانو پاسي واريءَ ڪوٺيءَ جي اڳيان ٻاهر پينگهي ۾ ويٺي قرآن جو دؤر ڪيو، ۽ سندس پٽ حامد علي، ڪتاب ڪڇ ۾ ڪري اسڪول ڏي روانو ٿيو هو.

گهر جا ڀاتي انهيءَ حالت ۾ هئا، ته در جو ڪڙڪو ٿيو، بختاور نڪري ٻاهر ويئي، ۽ ستت هڪڙي ننڍي ڪمانگري صندوق مٿي تي، ۽ هڪڙي ڇٻي ميوي جي هٿ ۾ ڪئي آئي مائيءَ جي آڏو تڏي تي رکيائين.

مائي شهربانوءَ پڇيو ته "بختاور، هيءُ ڇا آندو اٿيئي؟"
بختاور چيو ته "مائي، سيٺ گل محمد جي گهران، دعائون سلام ٿي ڏنا اٿن ۽ هيءَ سوکڙي ٿي موڪلي اٿن، وٽن ڪو تازو مال ٻاهران آيو آهي."

ائين چئي، بختاور ٻورچيخاني ڏي هلي ويئي. جهٽ ۾ وري موٽي آئي، ته ٻه مائي ائين ئي ڳان کي هٿ ڏيو ويٺي هئي،

۽ سوڪڙيون ائين ئي تڏي تي رکيون هيون. تڏهن چوڻ لڳي ته "چو مائي، اڄ ڪهڙي فڪر ۾ ويٺي آهين؟ جيئي تنهنجو اولاد، تو کي ڪهڙو فڪر هڻڻ گهرجي؟"

شهربانوءَ چيو ته "بختاور، چو نه فڪر هوندو. هڪڙو ته (الله مرحيس) سرائيءَ جي گذرڻ کان پوءِ سڄو بار مون تي ليٽي پيو. تضيي کي ٻارهون مهنو تو ڏسجي، ته به آءٌ ائين ٿي سمجهان ته جڻ سرائي ڪالهه مئو آهي. جا خوشي اڳي گهر ۾ ڏسندي هئينءَ، سا ڪا ڏسين ٿي؟ تو به امان وٽ عمر آندي آهي، ۽ گهر جو ڀاتي ٿي رهي آهين. پيو زينت جي ڳالهه مون کي ڪُک ۾ ڪان لڳي پئي آهي. خير جي هيڏي ساري ٿي آهي، خدا ڪري ته وڃي پنهنجي گهر تڙ واري ٿئي، ته پاڻ به خوش رهي ۽ اسين به ڳڻتيءَ کان ڇٽون. هينئر ماڻهن ۾ حال ڪولهه وڃي رهيو آهي - نه اميرن مان نه فقير مان ٿا ترن، گلا ڪندي هنن کي دير ڪانه ٿي ٿئي، اشراف ته هينئر پنهنجو ڪنڌ لڪايو وتن گذاريندا."

بختاور چيو ته "سائي، سچ ٿي چوين - اولاد جو فڪر مائٽن کي نه هوندو ته پيو ڪنهن کي هوندو؟ خدا ڪندو ته زينت سکهوئي وڃي سڪي ٿيندي. پر مائي، اوهين به آڪلاءُ ڪونه ٿا ڪريو. مائٽيءَ لاءِ ته تمام چڱا چڱا ماڻهو چون ٿا، اوهين الانجي ڇو هام نٿا ڀريو. ٻهرين، هن سيٺ جو گهر ڪو نيڪو آهي، جتي هزارن جو مال پيو اچي وڃي! يا محمد رمضان وڪيل ڪو گهٽ آهي، جنهن جي هينئر سيڪائي ٿي هلي!"

شهربانوءَ چيو ته ”آهي ته چڱا آهن، پر پنهنجا ڪي وري ڀيڙا آهن؟ ادي الهداد جو جوان پٽ ويٺو آهي - پنهنجو رت آهي، پنهنجو هڏ آهي - پر بختاور، آءٌ ڇتي ٿي پئي آهيان، ڪيئن ڪريان. نه وري نينگريءَ جي مون کي ڪا خبر ٿي پوي. ڏينهن - ٻن ۾ تون ڪو سماءُ لهي ڏينءِ - ته سندس ڇا خيال آهي، تون ٻڌايو اٿس، تو کان پنهنجو حال ڳُجهو نه رکندي آهي.“

الهين ڳالهين ڪندي بختاور ڇٻي مان ٻمبئيءَ جو تازو آيل ميوو کڻي ٽڏي تي رکيو - لال ڪيوڙو هو، اناس هئا، انب هئا، پپنوس هئا، ۽ صندوقڙي ته مائيءَ پاڻ کولي - منجهس چڱا چڱا ريشم جا ٽڪرا هئا، هڪڙي جوڙي سچن موتين جي ڊٻليءَ ۾ پيل هئي، ۽ ڏهه - ٻارهن سونيون چوڙيون هيون. اهي ڏسي، مائيءَ کان وڌ بختاور خوش ٿي، ٻاهرپرو ٿي سڏ ڪري زينت ٻالوءَ کي چيائين ته ”امان زينت، هيءُ ته اچي ڏس، ڪهڙيون نه مزي جون شيون آيون آهن!“

پر زينت پنهنجي دور ڪرڻ ۾ مشغول هئي، تنهنڪري اکيون مٿي کڻي دائيءَ ڏي ڏسي وري به پڙهڻ کي لڳي رهي. مائيءَ بختاور کي چيو ته ”هيءَ صندوقڙي کڻي وڃي اندرينءَ وڏي صندوق ۾ رکي اچ، ۽ ميوو ٿالهيءَ ۾ وجهي، مٿي جاري تي نيئي رک.“

بختاور ائين ڪيو. سکهوئي وري آئي، ۽ سويرڪي ڳالهه چوري، وري به چوڻ لڳي ته ”مائي، شاهس آهي ويچاري گل محمد کي، ڏينءِ وڻ اهڙو ٿو ڪري، جهڙو مائٽ ڪن،

مون کان ٻڌين ته محمد رمضان وڪيل کان هيءُ سؤ ڀيرا
چڱو آهي، وري ويچارو ذمو ٻه ڪٽي ٿو ته پئسا خرچ ڪري
حامد کي ٻه پڙهائي ڏيندس!"

شهربانوءَ ورندي ڏني ته منهنجي نظر ۾ ٻئي هڪجهڙا آهن.
چڱا آهن ته ٻئي چڱا آهن، نه ته ٻئي چڱا ناهن."

بختاور پڇيو سو ڀلا ڪيئن؟"

شهربانوءَ چيو ته "سو هيئن ته سيٺ گل محمد چڱو ماڻهو
آهي ۽ سندس ننڍو پٽ به غريب ٿو لڳي، پر جيتوڻيڪ
پڇنديءَ وارو آهي ۽ بخت زور اٿس، تڏهن به اصل جي توکي
خبر آهي ته ذات جو ميمڻ آهي. جي اسين سائنس اهڙو پير
ڪنداسين، ته ماڻهو اسان تي کلندا ته پئسن جي لالچ تي اهو
ڪم ڪيائون، يا چوندا ته جڏهن مڙس مري ويا، تڏهن زالن
ٽڪن تي پنهنجو ٻار وڪيو. سو ويچاري منهنجي تي مون کي
خاق کلائڻي ناهي."

بختاور چيو ته "مائي، اهو سچ ٿي چوين، پر وٽ سڪ
کي-ٻار ته وڃي سکيو ٿيندو، اسين ٻاڻ ٻه سکيا ٿينداسين.
اگرچ خير جو وقت چڱو پيو گذري، تڏهن به جي دؤر ٻاڻ
اڳي ڏٺا آهن، سي ڪي هيئنر آهن؟ جيسين اسان جو حامد،
خدا حياتي ڏيس-ڪتڻ ڪمائڻ جهڙو ٿئي، تيسين هن رستي
سان اسان جي زندگي مزي جهڙي پيئي گذرندي."

شهربانوءَ چيو ته "اڙي، اهڙي گذر ڪان پنهنجو غريبائو
لڪر چڱو."

بختاور چيو ته "محمد رمضان وڪيل جي ٻه ٽه اهڙي ئي
ڳالهه آهي."

مائيءَ ورندي ڏني ته ”هائو، انهيءَ جي بابت به منهنجو اهڙوئي اعتراض آهي. هو هيٺر وڏو ماڻهو آهي ۽ هزارن جو ڌڻي آهي ته ڀڙ ڪونهي، پر توکي خبر آهي ته پاڻ رڳو مسيت جي ٽڪرن تي پليو، ۽ رڳو ڪڪڙ وانگي بانگون ڏيئي لولا ڇڏائيندو هو. وري انهيءَ وڪيل کي هڪڙي زال ته اڳيئي آهي، سو ڀاڄ تي ڪنهن کي ڪُٺيءَ ڪنيو آهي جو پنهنجو پار ڏيندو!“

بختاور چيو ته ”اهو جيڪي چوين ٿي، غلط ڪونهي، اهو مون کي به نٿو وڻي، باقي سيٺ جي گهر ۾ سو مون کي عيب ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي؟“

شهربانوءَ چيو ته ”مون کي ته ڏسڻ ۾ اچي ٿو، مون کي پنهنجي پاڻَ جي اولاد جو خيال آهي. پنهنجن هوندي پراون کي ڪير ڏيندو؟ ادي الهداد کي نياڻي آهي، سا منهنجي حامد کي ڏيندو، ۽ سندس پٽ اسيد عليءَ کي آءٌ ڪنديس. اهڙي چڱي ڳالهه ٻي ڪهڙي؟“

بختاور ورندي ڏني ته ”اهو مائي سچ آهي، اها ته ڪير ۾ ڪنهڻ آهي. مون رڳو سڪيي گذران لاءِ ٿي چيو، نه ته جيئي تنهنجو ڀائٽيو، جوان جماڻ آهي، منجهس ٻي ڪهڙائي ڪانهي.“

مائيءَ چيو ته ”گذران خير جو پيو ٿيندو، جي ادو شاهوڪار ناهي، ته اسان کان غريب به ناهي، باقي اسيد علي گونگو آهي، ته ڀڙ ڪونهي، پيءُ جو گهر سنڀاليو ويٺو هوندو. ٻر جهڙو هجي،، تهڙو وري به پنهنجو جگر آهي، تنهن کي

ڪوڙ چڙهيو؟ الله ڪندو ته سندس ننڍڙي پڻ چڱي ٿيندي، سياڻي سڌوري ٿيندي!“

بختاور چيو ته ”مائي، سرائي اميدعلي چڱو آهي، جوان آهي، پر منهنجي زينت سان ڪٿان مٺ ٿيندو؟ مائي، پنهنجي پاڻ جي ٻاران چڙهين ته ٻاپي پيٺي چڙ. سندس ٻدران ڏهه نيائيون ملن، ته به آءٌ سائس مٺ نه ڪريان، پر وڏي ڳالهه اميدعلي ڪٿڻ ڪمائڻ جهڙو ڪٿان ٿيندو. سڄو ڏينهن گهر ويٺو هوندو، اٿلندو اسان جي زينت سندس خدمت چاڪريءَ ۾ هلاڪ هوندي! سرائي الهداد کي جيڪا پينشن ملي ٿي، سا مٿان ٿي واٽيان قرض ۾ کنيو وڃن، باقي ٻي ڪهڙي پيدائش اٿس، جنهن تي اسان جي زينت کي سکيو رکندا؟“

شهربانوءَ چيو ”سو سچ آهي، پر بختاور! ڏک سک ٻه پنهنجن ۾ چڱو، پراون جو سونُ به کهوريو. مون کي ٻه اهي ئي ڳڻتيون آهن، جن ۾ پيٺي ٻڏان چڙهان. اهوئي خيال هوم، جنهن ۾ موڙهي وٺي هيس. خدا ڪري ته خير سان لينگري وڃي شينهن ڪلهي چڙهي، ته اسان کي به آرام ٿئي. چڱو، هاڻ ياد ڪري مون کي زينت جو سماءُ لهي ڏج. رڌڻ پچائڻ جي مهل به ٿي آهي، وڃي تنهن جو بلو ڪر. جيڪا الله ڪري هوندي، سا پيٺي ٿيندي.“ ائين چئي، مائي هاڻ آٿي پيرن پر ٿي، ۽ بختاور ٻورچيخاني ڏي هلي ويئي.

باب ٻيو

سرائيءَ جو گهر

انهيءَ گهر جو جيڪو ذڪر مٿي ڏنو ويو آهي، تنهن جي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ هتي مختصر طرح بيان ڪرڻ ضروري ڏسجي ٿو.

سرائي فتح خان، سنڌ جي هڪڙي قديم خاندان مان هو. سنڌ ۾ ميرن جي راڄ وقت ميرن جو سرائي جي خاندان وارن سان سٺو لاڳاپو هو. ميرن جي ڏينهن ۾ مشهور بهادر ٿي گذريو هو ۽ هڪڙي جنگ ۾ وڙهندي مارجي ويو هو. سرائي فتح خان پاڻ به مير مراد علي خان وٽ معتبر ۽ عزت وارو ماڻهو هو. ٽالپرن جي حڪومت وڃڻ کان پوءِ هن کي هڪ سؤ رپيا انگريز سرڪار مان پينشن ملندي هئي. جيڪڏهن نوڪري ڪري ها، ته سرڪار مان هن کي وڏي آبروءَ جهڙي جڳهه ملي ها، پر هن نوڪريءَ کان عار ٿي ڪيو ۽ پاڻ کي گذريل حڪومت جو نمڪخوار ڄاڻي، خانگي گذران کي فخر ٿي سمجهيائين.

اگرچه اڳوڻي وڏ ماڻهپ جي هاڻ چلت چڙهي نه سگهيو، تنهنڪري البت ڏکيائي هوندي هيس، تڏهن به هو ڏاهو ۽ آزمودگار ماڻهو هو. ٻالڪل چڱيءَ تجويز سان هلت ڪندو هو. پهرين ڏينهن ۾ ته جيڪي پنهنجا قيمتي زيور ۽ ٿانءِ هئا، سي گهاري، ڪاهه لوهه رکندو ايندو هو. جڏهن آهي سڀ

ڪمي وڃي، ٿلهن خرچ گهٽائڻ لڳو. اهڙيءَ طرح جو پينشن کان وڌيڪ خرچ نه ٿيندو هوس. اهڙيءَ رت ڪري، هو پاڻ کي قرض کان بچائيندو آيو هو، نه ته اهڙيءَ حالت ۾ اڳوڻي وقت جا ڪيترائي خاندان هن کان اڳي خراب ٿي ويا هئا.

هن سراليءَ پيون ٻه ٻه-ٽي چڱيون ڳالهيون ڪيون، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هو پنهنجيءَ قوم جي ٻين ماڻهن کان هرطرح زياده عقل وارو هو: هڪڙو ته شادي رڳو هڪ زال سان ڪئي هئائين، جنهنڪري گهر جي ريڙهه پيڙهه ۽ اندروني معاملن کان ٻه چئني پيو ۽ خرچ جي ڪفايت ٻه ٿيس.

ٻيو ته اگرچ پاڻ اڳئين زماني جو هو، ته به اڳ ڪٿي ڪري هاڻوڪي زماني جي مناسب طرح وات وٺڻ لڳو. پنهنجي پٽ حامدعليءَ کي ننڍي ئي هوندي اسڪول ۾ پڙهائڻ ويهاريائين، جو ٻهربن سنڌي ۽ پوءِ انگريزي ٻه پڙهڻ لڳو. اگرچ انهيءَ ڪري سنڌس عزيز ۽ پاڙيسري مٿس کاڻ ۽ ٽوڪون ڪرڻ لڳا، ته به انهيءَ جي پرواهه نه رکيائين. پٽ جي ته ڳالهه ڇڏيو، پر پنهنجي نياڻي زينت بانوءَ کي به گهرئي گهر ۾ تعليم ڏيڻ لڳو. ڪي سنڌس ڪوشش سان، ڪي حامد جي سنگت سان، ۽ ڪي هڪڙي پيرمرد آخوند جي پڙهائڻ ڪري، هوءَ قرآن ۽ ديني ڪتابن ۾ توڙي سنڌي فارسي پڙهڻ ۾ اهڙي چالاڪ ٿي ويئي، جو ڳالهه ڪرڻ کان ٻاهر.

هن سرائيءَ جا اهي سڌريل رستا پنهنجا ئي پنهنجا هئا، سنڌس قوم جي رستن کان بلڪل ٻيءَ طرح جا هئا، تنهنڪري

سندس ويجها مائٽ به مٿس ڪڙهندا هئا، ۽ هن کان گوشو ڪندا هئا، ڇا ته شهر ۾ انهن ڳالهين ڪري جيڪا سندس تعريف ٿيندي هئي، تنهن تي حسد ڪندا هئا. انهيءَ سبب هن کي لاچار ٿيو. پنهنجي منهن پنهنجو رستو وٺڻ ۽ رڳو ظاهري پنهنجن عزيزن سان آٿ ويهه جو رستو رکڻ. هو حيدرآباد جي پسگردائيءَ ۾ ڪوهه ڪن پنڌ تي رهندو هو، تنهنڪري ڀرواڙيءَ ۾ رهي شهر جي سڌاري سان فائدي وٺڻ جو هن کي چڱو وجهه مليو.

اڳي ته وڏن گهڻائي ٻانها ٻانهيون هوندا هئا، پر صاحبيءَ ڦرڻ کان پوءِ باقي هڪڙو شيدي شنگور نالي ۽ هڪڙي حبشياڻي بختاور نالي وڃي رهيا هئا، پر شنگور به مري ويو هو، باقي بختاور هوندي هئي، جا هن کي گهڻي ڪم جي هوندي هئي. هن ٻارن کي نڀيو ڪري نپايو هو، تنهنڪري هو هن کي ماءُ وانگي ڄاڻندا هئا. پيدائش پوري پڇي هين، تنهنڪري سرائي، ٻيو نوڪر نه رکيو هو. انهيءَ ٻانهيءَ منجهان سڀ ڪم جو پورائو ڪندو هو.

آخر ڀاهٺ ورهين جي عمر ۾ سرائيءَ وفات ڪئي. هن مرڻ مهل پنهنجي گهر جي ڀاتين کي سڏي روارو ويهاريو، ۽ هڪ هڪ کي آئيندي جي هلت ڪرڻ لاءِ نصيحتون ڏنائين، جي هنن کي مرڻ گهڙيءَ تائين دل تي چٽيون پيئيون هيون.

سندس مرڻ کان پوءِ سرڪار پينشن سؤ رپيي مان ڪٽائي پنجاهه ڪري، سندس زال، مائي شهربانوءَ جي نالي ڪئي، جنهن تي هنن جو گذران ٿيندو هو؛ تنهن کان سواءِ اما مائي ڀاڻ، توڙي سندس ڌيءَ زينت بانو، سڀڻ ڀرڻ جي ڪم ۾ هوشيار

هونديون هيون. بختاور کڏهين ڪڏهين شهر ۾ وڃي ٻالولين ٻا ٻين واٽين کان ڪپڙا وٺي ايندي هئي، ۽ تيار ڪرائي هنن کي ڏيئي، پئسا وٺي ايندي هئي.

انهيءَ طرح سرائيءَ جي مرڻ کان پوءِ به هنن جو ڪارخانو اندران ئي اندر اهڙو پئي هليو، جو آسپاس وارا حيران هئا ته هي الائجي ڪيمياگر آهن ڪين؟ جو آبروءَ سان گذران ڪندا اچن ۽ اندر ٻاهر جو خرچ ٻکو هميشه وانگي چڱيءَ طرح هلائيندا اچن.

حامد علي اچي سورهن سترهن ورهين جو ٿيو هو، ۽ اجا انگريزي اسڪول ۾ پڙهندو هو. زينت ٻانو چوڏهن پندرهن ورهين جي جوان ڇوڪري هئي. جي سندس باطني سيرت جي اسان مٿي تعريف لکي آهي، ته سندس ظاهري صورت به گهٽ ڪانه هئي. پردي واري گهر جو ٻار هو ۽ سک سان پليو هو، تنهنڪري هوءَ ڏاڍي نازڪ بدن هوندي هئي. رنگ تمام اڇو نه هوس، سهي نهايت وڻندڙ هوس، ليڪن مهانڊا ته اهڙا هئس جو ڏسندڙ جي دل ۾ چڀي ويندا هئا.

طبعيت اهڙي چڱي هيس، جو اهو ڪونه هوندو، جنهن سان هن مرڪڻ ڏاران ڪڏهن ڪي ڳالهايو هوندو. گهر جو خرچ پکو ۽ حساب ڪتاب جيڪو ٿيندو هو، سو سندس ئي جي ذمي ۾ ئي هن وٽ رهندو هو. جيڪي پڙهيو هئائين يا پڙهو هئائين، تنهن سان هن کي هيترو فائدو حاصل ٿيو هو، جو هوءَ پنهنجو وقت سجايو ڪري آڻيندي هئي. مهل تي لکندي پڙهندي هئي ۽ مهل تي سبندي پرپندي هئي.

نه رڳو ايترو، پر اڪثر پنهنجي دائيءَ بختاور کي رڌڻ پچائڻ ۾ به مدد ڏيندي هئي؛ ۽ جيڪڏهن هوءَ بيمار ٿي پوندي هئي، ته پوءِ سڄو بار سندس سر تي ايندو هو. انهيءَ هوندي به پوشيدگالي حد کان وڌيڪ هوندي هيس. ڪپڙو ڪندي ته سنو رکندي هئي، پر گهر سان جا هڪڙي ڪوٺي خلاصي ڪيس مليل هئي، جنهن ۾ پاڻس حامد به اچي رهندو هو، تنهن ۾ شيءِ شڪل اهڙيءَ تجويز سان پنهنجي جاءِ تي رکيل هوندي هئي، جو جيڪو پاڙي اوڙي جو ماڻهو ڪڏهن اتي ويندو هو ته سندس سگهڙپائيءَ جي تعريف مان ڌاپندو ئي ڪين هو.

اهڙين ڳالهين جي ڪري، هن گهر جي واڪاڻ گهوٽ سان هلي شهر جي ماڻهن تائين وڃي پهتي هئي: پوءِ اهڙيءَ پاڻهن جي لاءِ پلا ڪهڙو اشراف ۽ عزت وارو ماڻهو خواهشمند نه ٿيندو؟ مرائيءَ جي جيتري نيي انهيءَ نسبت ۾ ٿورو گهٽو چوڻ چالڻ ٿيو هو، پر سندس مٽي ڪان پوءِ پاڻ ماڻهن کي ڪوشش ڪرڻ سولي ٿي. خاص ڪري جڏهن سڀني کي خبر هئي ته مرائيءَ سان سندس عزيز به اوتر پتدرساز ۾ نه آهن.

سيٺ گل محمد سيمڻ هڪڙو وڏو شاهوڪار هو، جنهن جي ڪوٺي حيدرآباد ۾ هئي، ۽ سندس گماشتا ڪراچيءَ، بمبئيءَ ۽ پين پاسي هوندا هئا: تنهن پنهنجي پٽ جي لاءِ مٿا پئي هنيا، ۽ اوير سوير سوڪڙيون سڙيون پيو موڪلندو هو. نه رڳو ايترو، پر بختاور کي به ڏيڻ وٺڻ سان پنهنجو ڪري ڇڏيو هئائين.

۽ ميان محمد رمضان وڪيل هو، تنهن کي وري پنهنجي طمع هئي ۽ اگرچ هڪ زال اڳي به هيس، ته به ڇوڪريءَ جي تعريف ٻڌي، وڏ گهري چاڻي، ٻئي متا هنيائين ته سڪرن سان پاڻهن وٺي، آءٌ به وڏو ماڻهو ليکجان. جيتوڻيڪ هو اصل غريب ماڻهو، ذات جو ميربحر هو، ۽ پڻس مسيت ۾ ملائي ڪندو هو، ته به هاڻ وڪالت ڪري اچي بخت لڳو هوس، سو هينئر تمام وڏو ماڻهو ليکجڻ ۾ ايندو هو.

۽ امان مٺي ڏٺو آهي، ته مائي شهربانوءَ کي هن سان مائٽي ڪرڻ ۾ البت اعتراض هو، اگرچ بختاور سيٺ جي لاڏي ۾ گهڻو ڳالهايو ٿي. مائيءَ جي اعتراض آڻ جو هيءُ به سبب هو، جو هن کي پنهنجي ڀاءُ الهداد جي پٽ سان ڌيءَ جي شادي ڪرڻ جو ارادو هو ۽ اگرچ اهو گونگو هو، ڪنهن به طرح ڪمائيءَ ڪرڻ جهڙو نه هو، ۽ ويجهو مائٽ هوس، تنهنڪري جيئن اڪثر زالن جو خيال ٿيندو آهي، ته ڌاريا ڪهڙا به لائق هجن، ته اهي جڏهن به پنهنجا نالائق عزيز پسند ڪنديون آهن، تيئن هن کي به خيال هو. وري پاڻس کي ننڍي ڌيءَ تن ورهين جي هئي، سا پاڻيائين ته حامد کي وٺي ڏيان: انهيءَ ڪري پڻ سيڻي رتن کان اها رٿ وڌيڪ پسند هيس.

ليڪن اڃا دل ۾ پڪو ٺهراءُ ڪونه ڪيو هئائين، ٻئي ڳڻتيون ڪاڏائين ته ڪيئن ڪريان. ڪنهن ٻاهرئين ماڻهوءَ

سان صلاح ڪرڻ لاءِ به دل نه چوندي هيس. سندس صلاحڪارين مان هيون هڪڙي بختاورءَ ٻي سندس جوانءَ پڙهيل ڌيءَ زينت بانو. پر اهڙين ڳالهين ۾ ته زينت بانوءَ کان پڇڻ ڳالهڻ هن مناسب نه ٿي ڄاتو، تنهنڪري ڪڏهن ڪڏهن بختاور سان ڳالهه ڇوريندي هئي، نه ته پنهنجي منهن پئي ٻهه پچائيندي هئي. انهن ڳالهين ڪائيندي ۾ ڪي ڏينهن لنگهي ويس.

باب ٻيون

ٻٽ جي ڳالهه

حيدرآباد جي ڪچي ۾ علي نوازخان نالي هڪڙي مغل جو گهر هوندو هو. هو ميرن جي صاحبيءَ ۾ خراسان کان آيو هو ۽ واپاري ماڻهو هوندو هو. هن مغل جي گهر جو اسان جي ڳالهه سان جيڪو واسطو آهي، تنهن جي بيان ڪرڻ کان اڳي بهتر آهي ته هن جي سنڌ ۾ اچڻ جو بيان ڏيون.

هو اصل جو ترڪ هو. هن جو پيءُ ترڪستان جي سرحد واري هڪڙي جابلو پرڳڻي جو رئيس هو ۽ روس جي شهنشاهه جو ڏڍ پرور هو. انهن ڏينهن ۾ روس ۽ ايران جي وچ ۾ اڪثر لڙايون ٿينديون هيون ۽ هو پنهنجي هڪڙي جي ملڪ تي ڪاهه ڪري ڦرون لٽون ڪندا هئا. هڪڙي اهڙي لڙائيءَ ۾ ڪن سببن ڪري، ايران جو لشڪر فتحياب ٿيو ۽ روسي لشڪر کي شڪست آئي.

روس جي لشڪر ۾ سنڌس همت هيٺ وارن ڪيترن ئي ننڍن حاڪمن جو لشڪر مدد لاءِ آيل هو. انهن ۾ علي نواز جو پيءُ به پنهنجي لشڪر سوڌو حاضر هو. انهيءَ لڙائيءَ ۾ ڏاڍي خونريزي ٿي ۽ روس جي طرف جا گهڻا ماڻهو ماريا. جيڪا فرمار ٿي، تنهن ۾ ڪيترائي مڙس ۽ زالون ۽ ٻار قيد ٿيا. علي نواز جو پيءُ پنهنجي زال ۽ ٻن ٻچن سوڌو به قيد ٿي ويو،

۽ ذري گهٽ مارياٿونس ٿي، پر هن گهڻا حيلا حوالا ڪري، پاڻ کي موت کان بچايو. اهو جيڏان جو هن کي مليو، سو خاص سنڌس زال ۽ ننڍن ٻارن جي منٿن ڪري، جن جي ليلاڻ تي فتحمند غنيم کي قياس اچي ويو، تنهنڪري هن کي ٻين قيدين سان گڏ ايران ڏي وٺي آيا. هي چار جڻا اگرچ پرڏيهه ۾ قيدي هئا، تڏهن به گڏ رهڻ ڪري پاڻ کي چڱي نصيب وارا سمجهندا هئا.

انهيءَ طرح هن کي قيد ۾ ڇهه-ٿي مهينا گذريا. رومي لشڪر جنهن شڪست کاڌي هئي، تنهن کي وري تازي ڀرتي ملي، سو هاڻي نئين سر تياري ڪري ايرانين سان وڙهڻ لاءِ سنبري آيو ۽ ڪاهه ڪري اچي ويجهو پيو هو. علي نواز جي ابيءَ جڏهن خبر ٻڌي ته سنڌس ملڪ جو بادشاهه ڪاهي اچي ويجهو ٿيو آهي ۽ اڳيئي پيو خيال پچائيندو هو، ته وجهه ملي ته ڀڄي وڃي هن سان شامل ٿيان، سو هاڻي ڪنهن حيلي سان پنهنجي وڏي پٽ سوڍو، جو سورهن ورهين جي ڄمار جو جوان هو، ڀڄي نڪتو ۽ پنهنجي سرحدي قوم گڏ ڪري اچي رومي پادشاهه سان گڏيو.

اگرچ هن پنهنجي وطن ۽ قوم جي طرفان ايمانداري ۽ بهادري ڏيکارڻ ۾ ڪين گهٽايو، پر تڏهن به سنڌس حياتي اچي پوري ٿي هئي، سو پٽ سوڍو دشمن سان جنگ ڪندي مارجي ويو.

هيءُ جو هن طرح نڪري ڀڄي ويو ۽ وري وڃي ايران سان سامهون ٿيو، تنهنڪري ايران جي سرڪار کي ڏاڍي

ڪاوڙ لڳي ويئي. هن جي زال ۽ ننڍي ڀٽ علي نواز کي ڏڙڪا ڏنائون ته اهو وير اوهان کان وٺنداسون يا غلام ڪري وڪڻي ڇڏينداسون. هن ڊپ ۽ شرم کان علي نواز جي ماءُ هينءَ ڪيو، جو رات جو سمهڻ مهل زهر ڏرو کائي ڇڏيائين.

صبح جو ننڍو پٽس معصوم اٿي ڏسي ته هنڌ تي امان مئي پئي آهي. جيڪا حالت هن ڇوڪري سان ٿي گذري هوندي، سا لکي نٿي سگهجي، البت آسانيءَ سان خيال ۾ اچي سگهندي: چار ڏينهن اڳي هن پنهنجي پيءُ ماءُ ۽ ڀاءُ سان گڏ خوش پئي گذاريو. هاڻي پيءُ ۽ ڀاءُ ته ڀڄي ويا، باقي ماءُ بچي هيس جا پرڏيهه ۾ هيڏڙي ٻار جي انگل ڪڻ واري هئي، سا به ويندي رهي. هي يتيم علي نواز تڏهن ڏهن ورهين جي عمر جو مس هو.

انهيءَ وقت کان پوءِ سگهوئي حڪم جاري ٿيو ته ننڍيءَ عمر وارن قيدين ۽ قيدياڻين کي غلام ڪري وڪڻي ڇڏجي. ڪيترا سوَ ٻارن جا روز ٿورا ٿورا ڪري، ٻانهن جي بازار ۾ وڪڻندا هئا. هڪڙي ڏينهن علي نواز جو به وارو آيو. هن کي هڪڙي ايرانيءَ خريد ڪيو، جنهن وٽ هو پنج-ڇهه مهينا رهيو. پوءِ وري اهو ماڻهو ڪنهن ٻئي پاسي تي ويو، تنهن هن کي دلال جي حوالي ڪيو ته وڪڻي ڇڏيس.

اها ٻانهن جي بازار هفتي ۾ کلندي هئي، ۽ تڏهن خريد و فروخت هلندي هئي. سو انهيءَ هفتي علي نواز وري ٻيو مالڪ ڪيو. انهيءَ طرح ٻن ورهين جي اندر، هن ڇوڪر پنج پورا

انهيءَ بازار جو منهن ڏٺو، آخر هڪڙي
۾ آيو، جتي هن البت آرام پاتو.
هن جي حلت چلت تمام چڱي هوندي
جو ۽ سوچارو هو، تنهنڪري سندس ڏٺي ۽ الهه
ماڻهو ڏاڍو پيار ڏيندا هئس. هتي هن کي تعليم
قرآن پڙهڻ سکيو ۽ جيئن وڏو ٿيندو ويو، تيئن پنهنجي
کي سندس ڌنڌي ۾ مدد ڏيندو رهيو. هتي رهي هي
جو پاتي ٿي ويو، ۽ هن جي ايمانداري ڏسي سڀڪنهن هن
آفرين پئي ڪئي.

جڏهن اهو سوداگر بيمار ٿيو، ۽ مرڻ جو وقت ويجهو
ڏٺائين، تڏهن وصيت ڪري پنهنجو مال پنهنجي اولاد کي
ورهائي ڏنائين، ۽ علي نواز کي ڪجهه جيترا پئسا ڏيئي آزاد
ڪري ڇڏيائين.

ڏڻيءَ جي مرڻ کان پوءِ به علي نواز پنج - ڇهه مهينا انهيءَ
گهر ۾ هو. پوءِ پنهنجي منهن سوداگريءَ جي سانگي خراسان
۾ آيو. خراسان ۾ تن ڏينهن ايران جي ماڻهن جي گهڻي
آمدرفت هوندي هئي، تنهنڪري هن کي اتي اچي پنهنجو
واپار هلائڻ ۾ ڏاڍي سولائي ٿي. هتي رهڻ ڪري هو مشهور
ٿي ويو، ۽ واپار جي ڪم ۾ ڏاڍو هوشيار ٿيو.

خراسان مان وري علي نواز، ڪي سير ڪرڻ لاءِ ۽ ڪي
واپار جي سانگي سنڌ ۾ آيو. سنڌ تن ڏينهن ٽالپرن اميرن
جي هٿ ۾ هئي، انهن جي دربار ۾ هن جو رستو ٿي ويو،

١٨ جهڙو واپار ۾ تهڙو عزت ۾ واڌارو ڏسڻ
جنهنڪري هن سبب هو اتي رهي پيو.

۾ آيو ۽ واپار دڪان کيڏي وڃڻ سان نه هلندو ٿو.
علاوه مير صاحبن ۽ سندن دربار جي اميرن سان
هن هو معتبر، هوشيار، پڙهيل ۽ چالاڪ ماڻهو
تنهنڪري سيڪنهن وٽ هن کي گهڻو مان ملندو
ي ڪُڇ جيترا پشما ڏيئي موڪليندا هئا، جو بمبئي ۽
توڙي بغداد، ايران ۽ ٻين ولايتن ڏي وڃي،
هو مال سودي سندن لاءِ ايندو هو؛ ۽ انهيءَ تڪليف
ءِ چڱو محنتاڻو ۽ انعام اڪرام ملندو هوس. اهڙن
سندن ڪان هو سنڌ ۾ رهي پيو، ۽ پنهنجو وطن بس
وسري ويس.

ايترن ورهين رهڻ ڪري ۽ هيترن ماڻهن سان واسطي
رکڻ ڪري هو هاڻي هر طرح سنڌ جو ماڻهو ليکجڻ ۾ ايندو
هو. هن کي ڪنهن سگهر مان پاڻهن ملي ويئي، تنهن سان
شادي ڪري پنهنجو گهر ناهي ويهي رهيو. ميرن جي صاحبيءَ
وئي ڪان پوءِ بہ هو اتي رهندو آيو، ۽ اگرچ اڳيون اوج
پوءِ جدائي ويس، تڏهن بہ مناسب سوداگري ڪري، هو
پنهنجو گذران عزت آبروءَ سان پيو ڪندو هو.

هن کي هڪڙو پٽ بہ خدا ڏنو هو، جنهن جو نالو
علي رضا رکيو هئائين، تنهن کي ننڍي هوندي ڪان هن چڱي
تعليم ڏياري هئي؛ سو سنڌي ۽ فارسي پڙهي ۽ هشيار ٿيو هو،

پر انگريزيءَ ۾ بہ چالاڪ هو. اگرچ پڙهيو رڳو سنڌي اسڪول ۾ هو، مگر ذهين طبع جو هو ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ جي آزمودي ڪري زياده هوشيار ڏسڻ ۾ ايندو هو.

علي نواز پنهنجي پٽ کي ڪنهن نوڪريءَ ۾ نہ رکيو، نہ ڪنهن واپار ۾ وڌائينس، مگر جيڪي صاحبلوڪ سنڌي يا فارسي يا هندستاني پڙهندا هئا، انهن وٽ منشي يا ماستر ڪري رکيائينس، انهيءَ ڪري انگريزيءَ ۾ هن جو مايو وڌي ويو هو، ۽ صاحبلوڪن کي بہ پڙهڻ ۾ گهڻي سولائي ٿيندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن تہ ڪراچيءَ تائين بہ وڃي اهو ڪم ڪندو هو. انهيءَ طرح پڙهائڻ جي ڪم مان هن کي سٺ-ستر رپيا پيدا ٿيندا هئا.

پيو وري علي نوازخان پاڻ سوداگري ڪندو هو، تنهنڪري هنن جو گذران تمام چڱو پيو ٿيندو هو. هو بہ اصل ولائتي ماڻهو اٽڪل وارو هو، گهر ۾ ڀاتي پورا پنا هئا-پاڻ هو، پٽس هو، سندس زال هئي، جنهن جو نالو جان بيبي هو، ۽ پورهيت هئي، جا گهڻن ورهين کان وٽن رهندي آئي ۽ گهر جو ڀاتي ٿي ويئي هئي، ۽ انهيءَ جو نالو مريم هو.

جنهن وقت جي ڳالهہ اسين ڪريون ٿا، تنهن کان ٻہ ورهيہ ڪن اڳي علي نوازخان وفات ڪئي هئي، ۽ گهر جو بار سجو لڳي علي رضا تي هو، جو هيٺر ڇويهن ورهين جو جوان ماڻهو هو، هو تمام چڱيءَ شڪل وارو ۽ ڳوري رنگ جو هو. هلت چلت سندس تمام پسنديءَ جهڙي هئي، جو سندس پيءُ جي انهيءَ ڳالهہ تي خاص نظر هوندي هئي. پيو هن جي اٺ-ويهہ رپيا

مڪرن سان هئي، تنهنڪري لياقت ۽ فضيلت ۾ گهٽي هوالدي هيمن؛ طبع جو تمام حليم هو؛ اهڙو جو شهر جا هندو خواه مسلمان سندس صحبت لاءِ مشتاق هوندا هئا.

صاحبي قرن جي تفرقي کان پوءِ بہ، جن اميرن ۽ وڏن ماڻهن سان علي نواز خان جو رستو هوندو هو، سو هو ونيو آيو، ۽ هنن سان پاڻ وقت بوقت شادي مراديءَ ۾ آٿ ويهہ ڪندو هو، توڙي سندس گهر جا ماڻهو ايندا ويندا هئا. هر طرح هو هنن کي دوستن يا عزيزن وانگي سمجهندا هئا.

سرائي فتح خان جي گهر سان بہ هنن جو اهڙوئي رستو هو. پيو وري فتح خان جو پٽ حامد ۽ علي رضا ڪي ڏورا ڏينهن هڪ اسڪول ۾ گڏ بہ پڙهيا هئا، تنهنڪري هنن جو وري پاڻ ۾ خلاصو رستو دوستيءَ جو ٿي ويو هو.

علي نواز ۽ فتح خان جي حياتيءَ جي ڏينهن ۾ جو آنهن جي گهرن جو پاڻ ۾ رستو هوندو هو، سو سندن مئي کان پوءِ بہ سندن پوين جي وچ ۾ هليو آيو، ۽ هي، پئي طرف، هڪ ٻئي وٽ ايندڙ ويندڙ هئا. ڪنهن آچر تي حامد هنن وٽ ايندڙ هو، جو ائين جتا پاهر لانئيءَ ۾ ويهي صحبت ڪندا هئا. ڪنهن آچر تي علي رضا هنن وٽ ويندو هو. ۽ اهڙيءَ طرح هو ٻئي هڪٻئي جي گهر ايندا ويندا هئا. انهيءَ طرح هنن جون مائون بہ ڪڏهن ڪڏهن هڪٻئي جي گهر اچي ڏينهن گذارينديون هيون، تنهنڪري هڪ ٻئي جي حال جي ۽ هلت چلت جي پوري خبر هين.

جان ٻيبيءَ کي پنهنجي پٽ جي شاديءَ جو خيال گهڻن ڏينهن کان هوندو هو. هو ڪتڻ ڪمائڻ وارو هو ۽ جوان هو، مڙس مٿي کان پوءِ ڳڻتي واڌو ٿيس، جو ڀانيائين ته منهنجي مڙس جو نسل باقي رهي. هڪڙي ـ ٻه ڀانهن بہ هٽ ڪٿي هٿائين، پر هو انهيءَ تي نه ٻڌو. پيو چوندو هو ته آءٌ ننڍو آهيان، اڃا شادي ڪرڻ جو وقت پيو آهي. اهو سندس نٽائڻ کي حجاب ۽ ڪي حيا کان هو ۽ ڪي وري انهيءَ کان هو، جو هو انڌن ماڻهن سان چڱيءَ طرح واقف هو ۽ اهي ڀانهون لکي پڙهي نہ ڄاڻنديون هيون. انهيءَ سبب ڪري هڪڙي پيري ته سندس ماءُ ماڻس تکو ڳالهائي رنج به ٿي هئي. پوءِ جڏهن اها ڳالهه ياد پوندي هيس، تڏهن اڪثر انهيءَ ڏک کان رئندي هئي، ته شايد نيٺ آءٌ مري وينديس ۽ جهان وانگي پنهنجي پٽ جي مراد ڪالہ ڏسنديس.

هڪڙي پيري رات جو جان ٻيبي جي ننڊ اچي ڦٽي، ٻئي ٽڏا ماهه ڪنيائين ۽ آٿلي پٿلي. مريم جا ويجهو ستل هيس، سا ٻه جاڳي، چوڻ لڳيس ته ”مائي ڇو اڄ توکي ننڊ نٿي اچي؟“

جان ٻيبيءَ چيو ته ”بس مريم، زمانسازيءَ جون ڳالهيون اچي دل تي چڙهيون اٿم؛ تنهن کان ننڊ ڦٽي ويئي اٿم.“

مريم چيو ته ”مائي! سي ڪهڙيون ڳالهيون؟“

جان ٻيبيءَ وراڻي ڏني ته ”پهرين علي رضا جي شاديءَ جي- هيڏو سارو اچي ٿيو آهي، جهان جون مائرون ڏکن سان پٽ پالينديون آهن، انهيءَ لاءِ ته ڇنن جون مرادون ڇيڙي ڏسن؛

شايد منهنجي قسمت خراب آهي، جو جڏهن آءٌ هن جي اڳيان اهڙي ڪا ڳالهه ڪريان، تڏهن منهن پاسي ڪري ويهي رهي يا اهڙا سبتا جواب ڏيئي هليو وڃي."

مريم چيو ته "هائو مائي، هي زمانو هاڻ اهڙو اچي لڳو آهي."

علي رضا، جو ٿورو پريرو سمهيو پيو هو، تنهن جي به انهيءَ ڳالهه تي اک پٽجي ويئي، ۽ جڏهن پنهنجو نالو ٻـ ٻڌائين، تڏهن پاڻ سجاڳ ٿيو، رڙهي اچي ويجهو ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته "امان جيجي! خير ته آهي، اڄ وري ننڊ ڦٽائي، اچي انهن قصن کي لڳا آهيو؟"

جان ٻيٻيءَ البت رنج مان جواب ڏنس ته "بس ابا، اسان جي خدا ننڊ ڦٽائي هوندي ته ڪو ڪنهن جو وس!"

مريم چيو ته "ابا، مائي سچ ٿي چوي، تون ته ڏاڍو زورآور آهين، مائٽن جا ٻار اڃا ڪمائڻ جهڙائي نه ٿين، ته مائٽ انهن کي پرڻائي پنهنجون آسون ۽ اميدون پوريون ڪن ۽ انهن جو خانو آباد ڪن، تون اچي هيڏو سارو ٿيو آهين، ته به بحث ڪري ويٺي رهيو آهين ته شادي ڪين ڪندس."

اتي جان ٻيٻيءَ وري رنج مان چيو ته "جڏهين مريم، اڳي ٿورا ستا هنيا اٿم جو هاڻ ٻڌندو، ماٺ ڪري ويهي رهي، خوشي سنديس، هي نينگر پاڻئي ته اسان به مري ته پوءِ پنهنجي منهن جتان اچي اتان وڃي شادي ڪريان."

علي رضا ماءُ جي پيرن تي هٿ رکي چيو ته "امان، ائين نه چئو، خدا توکي سلامت رکي، تون رنج نه ٿيءُ. هوندءَ ته

جيڪي اوهين مون کي چوندؤ اُهين ڪندس، اولاد کي ڇا اختيار آهي مائٽن جي مرضيءَ کان ٻاهر وڃي؟ مگر مائٽن تي به حق آهي ته اولاد جيڪي واجبي چوي سو ٻڌي ۽ ان تي خيال ڪري."

جان بيبيءَ ٻڌو ته "هاڻ ابا تو ڪهڙي واجبي ڳالهه ڪئي جا مون نه ٻڌي؟ اها واجبي ڳالهه ٿو ڪرين ته آءٌ اڃا ننڍڙو آهيان، آءٌ اڃا ٿورو ٿو ڪمايان. اڃي ڏاڙهي ٿيندم، ته پوءِ پرڻبين؟ يا قارون جو خزانو هٿ ايندم، پوءِ شادي ڪندين؟"

علي رضا ورندي ڏني ته "امان! جڏهن سچ پچ عمر جو ننڍو هوس ۽ ڪمائڻ جوڳو نه هوس، تڏهن ته بيشڪ منهنجو اهڙو اعتراض هو، ڇالاءِ جو جيتوڻيڪ ننڍيءَ عمر ۾ اڪثر شاديءَ جو گهڻو شوق ٿيندو آهي، مگر جيڪي پڙهيو اٿم ۽ ڏٺو اٿم، تنهن موجب ڄاڻان ٿو ته ننڍيءَ ڄمار ۾ شادي ڪرڻ مان ڇا حاصل آهي. پهرين ته ماڻهو جڏهن پاڻ مائٽن تي بار آهي، تڏهن وري زال پرڻجي وڏيڪ بار ڇالاءِ ٿجي؟ تنهن کان سواءِ، ننڍيءَ وهيءَ جي شاديءَ ڪري سڌاري جا ڪم جيڪي سگها آهن سي ڇڏايو وڃن، ۽ ننڍي وهيءَ جا ٻار جيڪي ڄمن ٿا، سي اڪثر ضعيف ٿا ٿين، ۽ ننڍي وهيءَ جي شاديءَ ڪري ماڻهو پاڻ به جلد پيريءَ ۽ ضعيفيءَ کي پهچي ٿو. وري جيستائين پنهنجو ڪٽنبو ڪونهي، تيستائين شادي رڳي فضولي آهي. چوندا آهن ته 'پاڻ نه پاري ڪتا ڏاري.' خدانخواسته اوکو سوکو وقت اچي مٿان پوي، ته هونءَ رڳو پنهنجي ڳڻتي وٺي، هونءَ ٻين جي به. انهي ڳالهين ڪري مون

ته ’نه‘ ٿي ڪئي، پر هاڻ جڏهن خداتعاليٰ اهي سڀ عذر لاٿا آهن، تڏهن آءٌ پاڻ راضي آهيان، جيڪا اوهان جي مرضي!"

جان ٻڌي، جنهن هي سڀ ڳالهيون ماٺ ڪري ويٺي ٻڌيون، تنهن چيو ته "ابا، هاڻي اڳوڻيون ڳالهيون ته ڪٿي ڇڏ، ٽي-چار مهينا مس ٿيا هوندا، جو مون توکي شهبازخان ٺيڪيدار جي ڀاڻيءَ يا علي بخش شيخ جي ڌيءَ جي نالي چيو هو، جو ٻنهين جا واقف هئا ۽ انهيءَ ڳالهه تي نيٺ ٻئين ٻه ڄڻا، پر تون رڳو ڪڏائي ٻيهي رهئين. اهو ساڳيو تون آهين ڪو ٻيو، جو هاڻ ٿو چوين ته جيڪا اوهان جي مرضي؟ منهنجي مرضي ڪهڙي آهي! هينئر انگريز آئي مائٽن جي مرضي ويئي، هينئر مرضي ٿي ڇوڪرن جي. منهنجي هلي ها، ته اڄ آءٌ پوٽن پڙپوٽن واري هجان ها."

علي رضا چيو ته "جيجل، مون کي معاف ڪجئين، انهن ٻنهين تي منهنجو هي اعتراض هو: هڪڙو ته پاڻ انهن مائٽن جا رڳو نالي جا واقف آهيون، انهن ٻنهين جا ته اوترا به واقف ناهيون؛ نه خبر ته هو شڪل جون ڪهڙيون، لکڻ پڙهڻ جون ڪهڙيون؟ رڳو سندن مائٽ مڪر آهن يا هوند وارا آهن، ايتري ڳالهه بس ناهي.

اوهان کي جيڪا خبر پوندي، سا به وچ وارن جي معرفت، سو جيڪا شيءِ هڪڙن کي پسند ايندي، سا ٻين کي نه به ايندي. مون کي ته ٻين سڀني ڳالهين مان ڪڍ، انهيءَ ڳالهه جو به ضرور آهي ته لکڻ پڙهڻ ايندو هجيس ۽ نيڪ زال هجي،

۽ آءٌ پنهنجي سر انهيءَ ڳالهه جو واقف هجان، ۽ جي امڪان هجي ته اها منهنجي ڏاڍي هجي ته چڱو."

جان بيبي خفي مان چوڻ لڳي ته ابا، تڏهن وجي سڻون ٿي سهي رهه. ٻي خبرچار سڀڪا ٻچڙا مان پنجي سگهندي، ۽ اهڙي خبر اسان کي اڳيئي آهي به، پڙهڻ لکڻ جو ته اصلي هتي اشرافن ۾ دستور ڪونهي، نڪا مون کي ڪا سڄهي. نڪا وري ڏين کي ڪا منشگيري ڪمائڻي يا سرڪار جي نوڪري ڏيڻي آهي، جو ماڻت پڙهائينن. پڙهي پڙهي قرآن ۽ نماز پڙهنديون، سو ته اهي نينگريون به ڄاڻنديون هيون. باقي رهي ڏني جي ڳالهه، سو ابا، ڪنهن کي ڪٿيءَ ڪنيو آهي جو ڏيءُ به توکي ڏين ۽ اڳوات به ڏيکاري ڏين!"

اتي مريم به کِلي چيو ته "پڙا ابا، خدا ڪري، توکي چوڻ ته اچي ڏس، پسند پوئي ته وٺ نه ته بس!"

جان بيبيءَ چيو ته "نڪو مريم، هن کي شادي نصيب ۾ ڪانهي. مون اڳهين سمجهو ٿي ته اسان جي گهر جو در پوربو. سو اهڙا صالح پٽ آهن، ته سگهوئي اٿين ٿيندو."

علي رضا حجت ڪري چوڻ لڳو ته "امان! سچ ٿان چڙو، ته پلي چڙو. آءٌ هن گهڙيءَ جو رنج اوهان جو ڪندس ته حرڪت ڪانهي، مگر هينئر اوهان کي خوش ڪري زال پرڻجي، مرڻ گهڙيءَ جو سودو ڪري، پوءِ پشيمانيءَ ۾ سڄي ڄمار وڃايان سو مون کان ڪين ٿي سگهندو."

اتي مريم وچ ۾ پئي چيو ته "مائي، لکڻ پڙهڻ واري ڳالهين به ڪڏهن ته مون کي سمجهي ٿي. چوي سرائي فتح خان

جي ڏيءُ ڪين لکي پڙهي ڄاڻي؟ جڏهن ڪڏهن پاڻ هلنديون آهيون، تڏهن هن جو ڪم اهو لکڻ پڙهڻ سان هوندو آهي. ڪا گهڙي سڀڻ پڙڻ جو يا پيو ڪم ڪري ته ڪري، نه ته اهڙا ڪونهي اها پاڻ."

جان بيبيءَ چيو ته "مريم، تون سچي آهين، هوءَ لکڻ پڙهڻ ۾ برابر هوشيار آهي، پر ساڻهو ته انهيءَ تان به پيا ڪلندا اٿس. هونءَ پاڻهن ۾ سلوڪ آهي، جهڙو شڪل شباهت ۾، تهڙو لڄ حيا ۾."

مريم چيو ته "مائي، مون بختاور کان پڌو هو ته اهڙا پاڻهن ۾ آثار ۾ آهن؛ وڏا وڏا ساڻهو پنيان هئن، ۽ هڪ ليکي ته سيٺ گل محمد جي پٽ جو نالو به مٿس پيو آهي، ته شڪ ناهي."

جان بيبيءَ چيو ته "مائي، جهان لاءِ پاڻهون گهڻيون ئي چڱيون پيون آهن، هن جي لاءِ ڪا آسمان مان حور اچي، تڏهن اسان جو رئيس پرڻجي. انهيءَ ڇوڪري زينت بانوءَ ۾ بيشڪ گهڻ ڪانهي، پر وٺ انهيءَ ڳالهه ڪي ته جڏهن هو هن رئيس کي آئي ڏيکارين ۽ هي پسند ڪري، تڏهن ڇنجي."

تڏهن علي رضا به منهن مٿي ڪري چيو ته "امان! جي اها پاڻهن اوهان کي پسند آهي، ته مون کي به پسند آهي. انهيءَ گهر جا اسين چڱيءَ طرح واقف آهيون. اها پاڻهن هڪ پيري مون ڏٺي به آهي، مون کي گهڻو پسند آهي."

مريم پڇيو ته "سو ابا ڪيئن ڏٺيئي؟"

علي رضا چيو تہ ”دائي، اڄڪلهہ مونجها ٿيندا جو آءٌ حامد عليءَ وٽ ويو هوس، حامد ڪنهن ڪم سان نڪري ٻاهر ويو، آءٌ در تي لانڍيءَ ۾ ويٺو هوس، انهيءَ وچ ۾ اندر دانهن ٿي ۽ مائي بختاور ڊوڙي در تي آئي، مون کي چيائين تہ ’ابا! اندر ڪوٺيءَ ۾ نانگ نڪتو آهي، سو اچي مار‘ آءٌ اندر ڊوڙيس. اگرچ بختاور پري کان پاسي پاسي بہ ڪيو، پر هٿ ۾ سندس چوڙن ڇنن کي برابر پڌرَ ۾ نہ آيو، ۽ آءٌ بختاور جي پٺيان وڃي ڪوٺيءَ ۾ گهڙيس، جتي سرائيءَ جي نياڻي ويٺي هئي، ۽ سڄي ساري منهنجي نظر پئجي ويئي، هوءَ بہ شرم کان منهن پاسي ڪري صفي ڏي لنگهي ويئي جتي سندس ماءُ هئي، ۽ آءٌ بہ دهلجي ٻيهي رهيس. پوءِ تہ مائي بختاور صفي ۽ ڪوٺيءَ جي وچ وارو در ڏيئي ڇڏيو، ۽ ڪوٺيءَ جي ڪنڊ ۾ بلا ماري، لٺ تي لڙڪائي در تي نڪري آيس. اها ڪوٺي بہ شايد سرائي جي نياڻيءَ جي هئي، جنهن جي ڳالهہ مرير تي ڪئي، ڇالاءِ جو لکڻ پڙهڻ جو سامان کٽولي اتي پيل هو ۽ جاءِ جو ٻيو سامان بہ ڏاڍي پوشيدگيءَ سان رکيل هو. انهيءَ وقت کان وٺي، منهنجي دل ۾ يقين ٿيو تہ سرائي جي ڌيءُ بيشڪ صورت واري بہ آهي، لکڻ پڙهڻ واري بہ آهي، ۽ سگهڙپائيءَ واري بہ آهي!“

مرير بہ شاهدي ڏني تہ ”ابا، آهي بہ ائين.“

علي رضا شوق سان چيو تہ ”تڏهن امان هاڻي دير نہ ڪريو، هاڻي اوهان جي وس آهي، متان پوءِ وري مون تي ڏوهہ رکو. پرڻايوس تہ، پر پرڻجي نتو.“

جان بيبيءَ جواب ڏنو تہ ”ابا، سو تہ چڱو، پر جي هنن سيٺ جهڙي مڙس سان اڳئي هائو ڪئي هوندي، تہ پوءِ ڪيئن ڳالهہ ٿيندي؟“

علي رضا چيو تہ ”پوءِ خير، پر مون کي بيشڪ ارمان ٿيندو، جو اهڙي پائڻ مون کي وري آسانيءَ سان نظر نہ ايندي.“

جان بيبيءَ چيو تہ ”چڱو ابا، ڏينهن-ٻن ۾ ڪنهن عذر سان آءٌ مرائيءَ جي گهر وينديس ۽ وجهہ ڏسي ڳالهہ ڇوڙينديس، پوءِ جيئن لکيو هوندو، ائين ٿيندو.“

اتي ڳالهين ڪندي، هنن کي اچي ڏينهن ٿيو. مريم اٿي پهاري سهاريءَ جي ڪئي، ۽ علي رضا ۽ جان بيبيءَ بہ اٿي نماز پڙهڻ جو سعيو ڪيو.

باب چوٿون

سڀاڳي ڇوڪري

ٽئين باب ۾ چيو ويو آهي ته مائي شهربانو ۽ بختاور، زينت بانو جي شاديءَ بابت جا گفتگو ٿي ڪئي، تنهن جي زينت بانوءَ کي خبر ئي ڪانه هئي، جو هن ٻري ويٺي قرآن جو دور ڪيو. جڏهن هوءَ دور ڪري اٿي، تڏهن دستور موجب صبح جا ٻه-ٽي ڪلاڪ لکڻ پڙهڻ جو ڪم ڪيائين، پوءِ ڪارچوب ڪڍي ويٺي هڪڙي ٽوپي پرڻ لڳي. پوءِ ته سگهوئي ماني تيار ٿي ۽ حامد علي به اسڪول کان آيو، ۽ ماءُ، پٽ، ڌيءُ ٽنهي گڏجي ويهي ماني کاڌي.

ماني کاڌي کان پوءِ حامد چيو ته "مون علي رضا وٽ وڃڻ جو اڄ انجام ڪيو آهي سو وڃان ٿو، هو ڪنهن صاحبلوڪ وٽان ٻه-ٽي ڪتاب آڻيندو، جن ۾ ولايت جي عمارتن ۽ ڪارخانن جون تصويرون لڳل آهن، سي گڏجي ڏسنداسين." ائين چئي هو اٿي هليو.

هلندي مهل پيشچيس ته "ادا جي اهي ڪتاب ٿوري تائين ملي سگهنئي ته ڪنيو اچجئين، ته آءٌ به ڏسان." هن چيس ته "چڱو."

مائي شهربانو ته ٻي ڪوٺيءَ ۾ وڃي سمهي پيئي، جو گرميءَ جا ڏينهن هئا، ۽ بختاور جنهن زينت کي خلاصي وقت

۽ ملڻ جو وجهه ٿي ڳوليو، سا ڪيوڙي جون ٿي ڦريون ۽ اناس رڪابيءَ ۾ وجهي ڪپ مٿانئس رکي، زينت بانو جي کوليءَ ۾ کڻي آئي. ٻوءِ ته سندن وچ ۾ هيٺين گفتگو هلي:

زينت- دائي، ڇا آندو اٿئي؟

بختاور- امان، ڦريون آهن.

زينت- ڪٿان آيون آهن؟

بختاور- ڇو امان، صبح جو ڪين ڏٺو هيئي، جو سيٺ گل محمد جو ماڻهو در تي آيو هو، ۽ هيترو سارو ميوو ۽ هڪڙي مٺائي پيتي مال جي اڱڻ کڻي آئي هيس، اجها اندر رکي آهي.

زينت- (البت منهن ۾ گهنڊ وجهي)، امان به زورآور آهي، مال ڪيو پراون ماڻهن جون سوکڙيون وٺيو رکي.

بختاور- ڇو امان، نيٺ اهي پراوا آهن، جي پنهنجا ٿيندا آهن، اهو جهان جو دستور آهي.

زينت- دائي، تون الائجي ڇا ٿي چوين، آءٌ ته نٿي سمجهان.

بختاور- ڪيترا ڏينهن ٿيا آهن، جو ويچارو سيٺ سوکڙيون پاکڙيون پيو موڪلي. هڪ-ٻه پيرو آءٌ وٽن ويئي آهيان ته مون کي ايتري آبرو ڏني اٿن، جو حد ڪان ٻاهر.

زينت- دائي، اڄ تون الله ۽ رسول جي تعريف ڇڏي، اچي انهيءَ سيٺ جي تعريف ۾ پيئي آهين، پيو خير ته آهي؟

بختاور- امان! جيڪي وڏن وارا هوندا، تن جا ته وڏ ڳالهيا. سندس پٽ ٻوڙي مون وٽ آيو، اچي مون کي پاڪر پائي مليو. ڏاڍو ملوڪڙو پار آهي. ماشاءالله وڏي هوندي ته موتيءَ جو داڻو ٿيندو.

زينت- پوءِ تنهنجو ڇا؟

بختاور- خدا ڪري ته زينت تون ٻه اهڙي سگهڙ گهر ۾ وڃي سکي ٿين.

زينت- دائي، واه واه. اڄ تون سنهري مون کي ڳاريون ڏيڻ آئي آهين ڇا؟ آءٌ توکي ماءُ وانگي ڄاڻي گستاخي ڪري، توسان چرچا گهڻا ڪندي آهيان، متان انهيءَ ڪري سنڌو سيڙهو وڃائي ڇڏيو اٿئي ڇا؟ هونءَ ته سياڻي هوندي هئينءَ اڄ ڇا ٿيو اٿيئي؟

بختاور- زينت امان، انهيءَ ۾ ڇا آهي؟ ڏيون نيٺ پرايون آهن. تون سمجهه واري آهين، توکي خبر ناهي ته سدائين هن گهر ۾ ويٺي ڪين هونديئين، نيٺ ڪنهن سگهڙ جو گهر وسائينديئين؟

زينت- سو ته سچ آهي، مگر دائي، تون دعا ڪر ته ڪنهن سچي ۽ لائق ماڻهوءَ سان پاڻ اڪي، جو ساري ڄمار انهيءَ سان رهڻو ٿيندو. هونءَ ته مون کي خيال ٿو ٿئي، ۽ جڏهن اڄ تون بيحيا ٿي پئي آهين، ۽ اهڙي ڳالهه سڌي مون سان ڇورين ٿي، تڏهن آءٌ به توکي بي حجاب ٿي سچ ٿي چوان.

بختاور- چئو مائي، سيٺ گل محمد جي گهر ۾ ڪا کٽ آهي؟ سندس گهر جيڪڏهن تنهنجو وڃڻ ٿئي، ته هزارن جا ڪپهه ڳنڍا پائين، مون جهڙيون ڏهه دايون تنهنجي اڳيان ڪمائين. دنيا ۾ اهڙي سکي زال پوءِ جيڪر ڪا مشڪل ملي.

زينت- اهڙو سک ڪهڙي ڪم جو؟ هوڏي ٿي چوين ته سيٺ جو پٽ اجا گرانٺ جيڏو آهي، سو تون متان اٽ سان ڳنڍائي اڏڻ سنهري آهين؟

بختاور- هان مائي، اڄ ننڍو سياڻي وڏو. تون ٻه ته اڃا ڪالهه ايڏي هئينءَ، اڄ ته ڏس، زالن جيڏي زال ٿيو وئي آهين.

زينت- دائي، دنيا ماڙيءَ جي مڪ لاءِ اهي هزار ۽ لک ڪنهن ڪم جا ڪين آهن. اهو سون زوڙو اڄ هوندو ته سياڻي ڪونه هوندو. زال ڪي آسرو سون روپي جو ته ڪونهي، انهيءَ ماڻهوءَ جي آهي جنهن سان سندس ٻاوُ ٿو ٻڌجي. انهيءَ جي جڏهن اڃا خبر ئي ڪانهي ته چڱو ٿيندو يا بڇڙو ٿيندو، سڌرندو يا ڪرندو، تڏهن انهيءَ جي آسري ڇا لڳبو؟ ٻر دائي سچ ته چؤ، تون اڄ پاڻهي مون سان اهو ذڪر ٿي ڇورين، يا امان ڪو اشارو ڏنو اٿئي؟ سچ چئج- آءٌ توکان پنهنجو حال ڳجهو ڪين رکندي آهيان.

بختاور- امان، سچي ٻچين ته مون کي پنهنجي منهن ٻه ڳهڻو فڪر هو، ٻر مائيءَ انهيءَ بابت مون کي ڇيو آهي.

زينت- تڏهن دائي سچ ته ٻڌاءِ، امان هنن سان هالو ته نه ڪئي آهي؟

بختاور- نه امان، هائو ته نه ڪئي اٿس، مگر انهن ڏي توڙي ٻين ڏي خيال بيشڪ اٿس.

زينت- ٻيا ڪهڙا؟

بختاور- جو اڳين جمعي رات شربت ۽ گلاب جا شيشا ڪين ڏنا هيئي؟ محمد رمضان وڪيل موڪليا هئا. آهو ويچارو ٻه ٻيو مٿا هڻي.

زينت- ڇا دائي، اهو وڪيل جنهن بابت انهيءَ رات سانيءَ سهل حاسد ڳالهه ڪئي ته ڪنهن مجلس ۾ ماڻهن سندس

ڪلا ٻئي ڪئي ته ٻئا جهڙا اٿس ۽ وڏو ماڻهو آهي، مگر اهڙو ڪنجوس آهي، جو ڪاٺي مانيءَ تان ڪُل ٻ نه لاهي ۽ پائي به خدا جي واٽ ۾ نه ڏئي، غريبن کي دڙڪا تاب ڏيو ڦريو پنهنجو گهر ڀيو ڀري، ۽ پيو ته شراب پيئڻ جي به عادت اٿس، جو اڪثر شراب پيي مست ٿي پوءِ اچي پنهنجي زال ۽ گهر جي ٻين ٻاتين ڪي ولي.

بختاور- هالو امان، اوهو.

زينت- واه دائي واه. اهڙي ڪميني ماڻهوءَ جا ٿيون لپاڙا تڙا توهين ٻڌوا اهڙي خسيس ماڻهوءَ جون ٿيون سوڪڙيون سڙيون وتوا شرم جي ڳالهه آهي، جو سڪر اشراف ٿي اهڙي نيچ آدميءَ جون گاريون جهليو. وري جڏهن هن کي هڪڙي زال اصلي آهي ۽ اها به اهڙي سکي آهي، تڏهن ٻي ڪهڙيءَ کي انهيءَ ڪڏهن پوڻ تي دل چوندي؟

بختاور- نه امان نه، هئينس ڪڏهن، ماليءَ کي به انهيءَ جو خيال ڪونهي، مگر مائيءَ جي مرضي ڪهڙي تنهنجي ماروٽ اميدعليءَ ڏي آهي.

زينت- مائي، منهنجو ماروٽ هجي ته ڀلي هجي، جنهن کي ڳالهائڻ به نٿو اچي، چٽ گونگو آهي تنهن جي حوالي مون کي ڪندا ڇا؟ امان اهڙو ڪهڙو ڪين ڪندي؟ تنهن کان مون کي زهر جو ڍڪ ڏئي ته ڀيي پاڻ کي به عذاب کان ڇڏايان ۽ ٻين کي به.

بختاور- دائي صدقي، خير ڪهڙ! خدا توکي اُٺن ڀوڻ وارو ڪندو، تنهنجون مرادون امان کي ڏيکاريندو. پر امان،

ڪَرِيا ۽ پنهنجا، پريا نہ پنهنجا. پنهنجي سامي جو پٽ اٿئي، پنهنجو رت اٿئي. جيئي سندس پيءُ، ڪٿي ڪمائڻ جي ڪهڙي پروا ٿيندي؟ جهڙو پاڻ ڪائيندا، اهڙو توکي پيا ڪارائيندا.

زينت ـ دائي، خدا خدا ڪر. نڪي پيءُ-ماءُ جي حياتي جڻاءُ ڪندي، اڪي سندن ڪمائي، ڪم سڀ ڪي پنهنجي ڪمائي ايندي. جنهن ڪي پنهنجي فضيلت ڪاٻہ ڪانہ هوندي، سو پاڻ دنيا ۾ ڪيئن گذاريندو ۽ ٻين کي ڪيئن پاريندو؟ نہ دائي نہ، خدا جي واسطي انهيءَ مرض ڪان مون کي ڇڏائجئين. اهڙي شاديءَ ڪان ٻڪ چڱي، اهڙي شاديءَ ڪان ڏک چڱو. مون کي ڪاڏي پيٽي جي ڏکيائي ڪانهي، پنهنجي ابي جي گهر ۾ سکي ويٺي آهيان. جي امان ۽ ادي منهنجي سنيال نہ لڌي، تہ پنهنجن ٻازن جي پورهئي ۽ سئيءَ جي ڪمائيءَ تي پيٽ پيئي پاريندس، پر انهن عذابن ڪان ڇُٽي پئي هونديس.

بختاور ـ امان زينت، سچ ٿي چوين، پر تنهنجي ماءُ جي ما اها مرضي آهي.

زينت ـ دائي، وس پڄندي تون نہ گهٽائج. تون مون کي ماءُ وانگي پائيندي آهين، پلائي ڪري امان کي انهيءَ ڳالهہ تان لاهہ. اگرچ ماءُ جي حڪم ڪان ڏيءُ کي پير ٻاهر ڪڍڻ مناسب ناهي، تڏهن بہ هھڙن ڪمن ۾ جڏهن نڙيءَ تي لت ايندي، تڏهن ڌيءَ کي بہ دانهن ڪرڻ ڪان ڪو عيب ڪونهي، سو اهڙو ڪو ٻلو ڪج جيئن ابتري حد تي ڳالهہ نہ وڃي.

بختاور- ڏيءُ! تڏهن تنهنجي مرضي اصل ڪانهي؟ توکي خبر آهي تہ هيڏي ساري ڀار ڪي ڪير بہ ويهارڻ جو وقت ڪونهي. پنهنجي مائٽن ۽ ڀاڙي وارن جي حال جي توکي خبر آهي تہ ڪلهہ ۽ نوڪن ڪرڻ جا وجهہ پيا ڳولين. ڪنهن جي نياڻي بہ-ني ڏينهن وڏيڪ ويهي ٿي، تہ جهان پيو چوندو آهي تہ "فلاڻيءَ جي لاءِ ڳهوٽ ڪونہ ٿو لڀن." انهيءَ ۾ وري بہ اسان اسان جي ڳلا آهي. آخر اهو جهان جو دستور آهي-خدا ۽ رسول جو حڪم آهي، سو تہ پورو ڪرڻ حق آهي.

زينت- بيشڪ اهو ضرور آهي، مگر ڏسي وائسي کوهہ ۾ ٽپو بہ نہ ڏجي.

بختاور- تڏهن پوءِ نيت ڪيئن ڪجي؟ توکي الائجي ڪهڙي قسم جو ڪهر، ڪهڙي قسم جو ماڻهو چڱو نظر ٿو اچي، اسين تہ اجهي اهڙا ٿا ڏسون جهڙا پڌائي.

زينت- دائي، گهر جو بہ ڳهٽو نڪر ڪونهي. غريب هوندو تہ ڇا! دليادار هوندو تہ ڇا! پئسن ڏي ڏسڻو ناهي، غربت ۽ شرافت ڏي ڏسڻو آهي. پوري پٽني گذران وارو هجي، مگر آبرو ۽ شرافت وارو هجي، چڱيءَ چال وارو هجي، علم ۽ هنر وارو هجي، پوريءَ عمر وارو هجي، ٻر اسير جو پٽ نہ هوندو تہ بہ عيب ڪونهي. اهڙي ماڻهوءَ سان حياتيءَ جون بہ-ٽي گهڙيون گذاري تہ سگهيون. ڪتابن ۾ پڙهيو اٿر تہ زال مڙس جي وچ ۾ صحبت وارو سلوڪ هئڻ گهرجي، اهڙي صحبت جنهن سان ٻنهي کي خوشي حاصل ٿئي، انهي جي

حالت سڌري، ٻنهي جو وقت چڱو گذري. اهڙيءَ صحبت ڪري سڄو گهر ئي ٻيو ڪري ڇڏيندو. جتي اهڙو مزو ۽ سلوڪ ناهي، اتي سڄو گهر دوزخ جي ڏيکاري پيو ڏيندو. چؤ ڀلا سچ آهي ڪ ڪوڙ؟ تو به ڪهڙا زمانا ڏٺا آهن.

بختاور- جيجل، سچ ٿي چوين. جهڙي تون ڏاهي آهين، اهڙو گهر وارو الله شال توکي ملائيندو. چڱو امان، آءٌ مائيءَ سان ڳالهه چوري ڏسنديس.

ائين چئي بختاور هلي ويئي ۽ زينت بانوءَ به اٿي اگهينءَ جي نماز جو سنيو ڪيو. ذري ڪان پوءِ مائي به اٿي. گهر جو ڪم ڪار ڏهاڙيءَ وانگي هليو. ٻوياڙيءَ مهل حامد علي به آيو؛ به وڏا ڪتاب پاڻ سان آندائين، جي انهيءَ مهل پاڻ-پيٽ ٻنهي گڏ ويهي ڏٺا. حامد، ماءُ کي سڏ ڪري چيو ته "امان! سڀاڻي پاڻ وٽ مهمان ايندا."

مائس پڇيس ته "ابا ڪهڙا؟"

حامد ورائيو ته "اڄ آءٌ علي رضا وٽ ويو هوس، هلڻ مهل اندران چوائي موڪليائون ته ٻنهجي گهر خبر ڪج ته سڀاڻي اسين اوهان وٽ اينداسين ۽ اچي ڏينهن گذاريندا سين، جو ٻه-ٽي ڏينهن ٿي ويا آهن، ته نه آيا آهيون."

مائس چيو ته "ابا ڀلي اچن." پوءِ ته خير جي رات آئي؛ ٻالي ٽيڪي ڪائي سيئي سمهي پيا. بختاور سڀ ڪان پوءِ سمهندي هئي، جو گهر جو ڪم ڪار ٽيندو هوس. سمهڻ مهل ٻاليءَ کي جاڳندو ڏسي اچي پيرن کي به زور ڏيڻ لڳيس

۽ آهستي چوڻ لڳس ته ”مائي! اڄ ڏينهن جو مون ۽ زينت ٻاڻ ۾ ڏاڍي ڇنا پيٽي ڪاڏي آهي.“

مائيءَ پڇيو ته ”ڇا تي؟“

بختاور چيو ته ”پيو ڇا تي، اڄهو انهيءَ ڳالهه تي جنهن جو تاڪيد ڪيو هوءَ.“ شهربانوءَ پڇيو ته ”پوءِ نيٺ شير ڪي لوڪان: ڪهڙو خيال ڏنئي ڇوڪريءَ جو؟“

بختاور چيو ته ”مائي، هوءَ ته هٿ ڇهڻ ڪان ٻري ٻڌي آهي. اهي ٻه-ٽي. جايون، جن جي ٻاڻ ڳالهه صبح جو رٿ ٿي ڪئي، سي ته هتي ننڍار ۾ ٿي ڪين آهن.“

شهربانوءَ وري پڇيو ته ”نيٺ ڇا ٿي چوي؟“

بختاور ورندي ڏني ته ”چوي ٿي ته هونءَ ته ماءُ مالڪياڻي آهي- وٽيس ته ڏيءَ کي تاري، وٽيس ته پوڙي، مگر اهڙي ڪم ۾ ڏيءُ جي ڳالهه مڙيئي پڇڻ گهرجي. چوي ٿي ته اهڙي ڪم ۾ سون ربي ۽ عزيزي خويشيءَ ڏي اوترو ڏسڻو ناهي، پوريءَ عمر ڏي، اشرافت، لياقت، غريبيءَ، چڱي هلت چلت، موچاري ڪڻڻ ڪمائڻ جي لياقت، علميت ۽ هوشياريءَ ڏي ڏسڻو آهي- سو اهي خاصيتون انهن ماڻهن ۾ ناهن.“

شهربانوءَ چيو ته ”بختاور! ڏس اڄوڪو زمانو، هٿ ته پنهنجي وات وڪيل ٿيا آهن، هر هائي ڏيئون به پنهنجي وات وڪيل! گهوڙا گهوڙا! حق تي ٻرڪت ملڪ مان وڃي آهي، حق تي آن“ سهانگو نتو ٿئي. هائي وڃي پڙهو ڪهمائجي ته هوڙن ٻارن وارو ڪو گهوٽ هجي ته اچي، نه ته بس!“

بختاور چيو ته ”مائي تنهنجي ڳالهه سچي آهي، مگر تنهنجي
ڌيءَ به ڪوڙ نٿي چوي. ويچاريءَ مون سان پنهنجو سچو
حال وبهي ونڊيو. پهريائين ته حيا ڪان ڪڇيائين ڪين ٿي،
پر جڏهن تنهنجي چٺي تي مون زور رکيس، تڏهن مون سان
حجت دليل ڪرڻ لڳي. اگرچه منهنجو خيال به پهريائين
اهڙو هو جهڙو تنهنجو آهي، مگر زينت بانوءَ جي ڳالهين ٻڌڻ
کان پوءِ جاڻان ٿي ته اهڙي اجائي بندوبست ڪري اسان جي
مهل في الحال سا خوشيءَ سان گذرندي، باقي پوءِ جي خبر
الاهي ته نينگريءَ جو ڪهڙو حال ٿيندو. اسين پارهوئي جيڏرا
ڪين هونداسين، نڪي سائس گڏيا وتنداسين، نڪي پيسا جڏا
ڪندا، اڪي زال مڙس جا سائٽ ڪين ڪم ايندا- پنهنجي سر
پاڻ ۾ حياتيءَ دم تائين پيا ڳن ڏيندا؛ سو جي ٻئي چڱا هوندا
ته غريبيءَ منجهه به پاڻ ۾ خوش رهندا ايندا ۽ جي ايءَ طرح
ته پوءِ پنهي ڪي جڻين جو گذران ڪرڻو پوندو.“

مائي شهربانوءَ چيو ته ”اهو سچ آهي بختاور، مگر اهڙي
به ڪانه اچي ٿي آهي. اڻين ڪندي ڪندي ته نينگريءَ جي
هيڏي جمار اچي ٿي آهي. پٽس هليو ويو، آءٌ به اج سڀان
هلي وينديس پوءِ الائجي ڪنهنجن هٿن ۾ ڳالهه اينديءَ- انهيءَ
جو مرم ٿو مون ڪي ساري.“

بختاور چيو ته ”مائي! خدا سڀ خير ڪندو. تون شال
پنهنجي اولاد جون مرادون ڏسندينءَ. اسان جي زينت خدا
جي مهربانيءَ سان اهڙي سڌريل ڌيءُ آهي جو ڪنهن وٽ

ڪا ٿوري هوندي. جڏهن ڪين جيڙن جون ڏيئون وڃي سڪيون ٿين، تڏهن ڀڪ آهي ته ههڙو امله ماڻڪ رهجي ڪين ويندو. خدا تي ڪٽي رک، پاڻهي پنهنجا ڪم ڪندو. دل ۾ ڪو به فڪر نه ڪر."

شهربانوءَ چيو ته "هائو مائي، الله تي لڄ آهي."

پوءِ ته بختاور اٿي ويئي ۽ شهربانو ٿوري ٽائين خيال پچائي پچائي سمهي رهي. خواب ۾ تي ڏسي ته سرائي، سندس گهر وارو پاهران ڪنهن سفر کان آيو آهي- ۽ تي ڳنڍڙيون ڪپڙن جون ڪٽائي آيو آهي ۽ هڪڙو ڪنو سنائيءَ جو ٻيو. زال کي ٿو چئي ته "توکي زينت جي ڳئتي رهندي آهي، هاڻي سندس شاديءَ جو سعيو ڪر. آءٌ توکي چوندو آهيان ته انهن پنهنجن کان پراوا چڱا اٿئي ۽ پراون مان جن تي پاڙيو اٿئي سي ڪنهن ڪم جا ناهن. جيڪو هاڻ مون بندوبست ڪيو آهي سو چڱو آهي، پر جنهن کي ڏک ڏولاوا نصيب ۾ هوندا تنهن مان ڪو ڪنهن جو وس؟ مان ڪري ڪٽي هائو ڪر." اتي شهربانوءَ جي اک پٽجي ويئي. وري اچي خواب جي لڳس، ڪڏهن دل ۾ چوي ته زال جي خواب جي تعبير ابتڙ ٿيندي آهي سو الائجي جا ٿيندو. ڪڏهن چوي ته منهنجو ماڻهو خواب ۾ ڏسو آهي ته الائجي ڪهڙو حال ٿيندو آهي. انهن ڳئتين ۾ وڃي بختاور کي اٿاريائين، جا تپ ڏيئي اٿي. هن کي آهستي پاڻ وٽ وٺي ويهاريائين ۽ خواب جي ڳالهه ڪري ٻڌايائينس ۽ چيائينس ته "مون کي فڪر تي بيٺو آهي."

بختاور چيس تہ ”مائي! اسان جو سرائي اسان سڀني ⁄جو دعاگو آهي، خير سان خوشيءَ جي خبر آندي اٿس جو توکي اٿئيءَ ھاسي جو انتظار ھو. ھيو سڀ خير آھي، الله ڪندو سڳھوئي سبب ٺيندو!“ انھيءَ دلاسي ڪري مائي شهربانوءَ جي ھانوَ تي ڇنڊو ھيو ۽ دل کي تقويت آيس. ماٺ ڪري ڪلمو پڙھي وري سمھي رھي ۽ بختاور بہ وڃي پنھنجي جاءِ تي سُتي.

باب پنجون

لڏون پيغام

رات گذري صبح ٿيو. گهر جا ڀاتي اٿي ڏهاڙيءَ وارو ڪم ڪار ڪرڻ لڳا. زينت ٻانو نماز پڙهي وڃي قرآن جي دؤر تي اينگهي ۾ ويٺي. حامد اسڪول ڏي سنيريو. بختاور کي مائي شهربانوءَ سڏي چيو ته "اڄ مائي جان بيبي اچڻي آهي، سو سويري وڃي ڀاڄي ڀتي وٺي اچ. گوشت سرس آڻجئين ته سويرئي رڌڻ پچائڻ جو ڪم ٿئي"، ۽ ڌيءَ کي به سڏي چيائين ته "امان! بختاور کي پئسا ڏيئي، سمجهائي روانو ڪر ۽ پوءِ مائيءَ ٽيڪي جي نظر رکجئين متان مون کي اٽڻ جو وقت نه ملي."

زينت انهيءَ مهل قرآن لپي، بختاور کي سڏي جيڪو سامان آڻو هو، تنهن جو سمجهايو ۽ پئسا ڏيئي هن کي روانو ڪيائين. ٻان وري ويهي قرآن پڙهڻ لڳي. بختاور ڪلاڪ کن ۾ سامان وٺي آئي ۽ اچي رڌڻ پچائڻ جو ڪم شروع ڪيائين. ايتري ۾ زينت ٻانو قرآن پڙهي اٿي ۽ هميشه وانگي ڪپڙو کڻي جاءِ جي شين جي صفائي ڪري، پوءِ پنهنجي ڪم کي لڳي.

ڏالهين ٻجي ڌاري در تي هڪڙي گاڏي آئي جنهن ۾ ارڙهين سان هڪڙي زال ويٺل هئي ۽ هڪڙي پورهيت سائس هيس ۽

ماڻن گڏ هڪڙو جوان ويٺل هو- ڏيئي لٿا. اما مائي جان ٻيبي ۽ سنڌس پورهيت مريم هئي، جن کي علي رضا اماڻي آيو هو. هنن کي سرائي فتح خان جي گهر اماڻي، علي رضا وري ساڳيءَ گاڏيءَ تي چڙهي پٺتي موٽي ويو.

علي نواز مغل اهو دستور ڪري ڇڏيو هو ته جڏهن ڪڏهن سندس زال ڪيڏي ٻاهر ويندي هئي- جيئن پردي وارن ماڻهن جو دستور آهي ته جي ٿورو پنڌ هوندو هو ته پيادي ويندي هئي ۽ ساڻس سندس پورهيت ۽ سندس عزيزن مان هڪڙو مڙس ماڻهو ويندو هو ۽ جي پرڀرو پنڌ هوندو هو ته گاڏي ڀاڙي ڪري آڻيندا هئا، انهيءَ ۾ ويندا هئا. پرقعو به ايراني يا پٺاڻڪي ڍول جو هوندو هون، نه سنڌي ڍول جو. ميرن جي صاحبيءَ ۾ ته هنن کي به ڪجاون ۾ چڙهي وڃڻ جو لاچار هو، ڇا لاءِ جو هنن جو گهڻو واسطو حاڪمن مان هو، تنهنڪري رسم به انهن جي ٿي هلندا هئا. صاحبيءَ وئي کان پوءِ ٿورو ٿورو ڪري ڪجاوا ڇڏي، ڏوليءَ ۾ چڙهڻ جي رسم ورتي هئائون؛ پر جيئن غريب ٿيندا ويا ۽ ڏوليءَ جو به ڪتراڳ ڏسندا ويا تيئن انهيءَ کي به ڇڏي هاڻي اچي پنهنجي ميرن جي پنڌ ۽ ڀاڙي جي گاڏيءَ تي پيا هئا. علي نواز خان ڏاهو ماڻهو هو ۽ پيو وري ولايتي ماڻهو هو، تنهن کي ولايتي مسلمانن جون رسمون سڄهيون ٿي، تنهن ڄاتو ته جنهن کي پردو ڇنجي سو مطلب هن مان ٿي ٿو اڪري تڏهن پاڻ کي پيٺي تڪليف ۽ خرج ۾ وجهڻ جو ڪهڙو ضرور؟

فتح خان جي گهر سان اهو حال نه هو. هو مرائي ماڻهو هئا، هنن جو پردو وڌيڪ سخت هو. جيڪو دستور ميرن جي صاحبيءَ کان هليل هو، سو هليو آيو. هنن ۾ زال ماڻهو ٻهريائين ته گهٽو ڪري ٻاهر نڪرندي ڪين هئي. جڏهن ڪڏهن ضرور پوندو هو تڏهن قنات ۽ پوش واري ڪجائي کان سواءِ ڪين نڪرندا هئا، پوءِ پلي پنڌ تمام ٿورو هجي، ته به جتي ڪجائي جي جاءِ نه هوندي هئي اتي لاچار ڏولي ڪم آڻيندا هئا.

مطلب ڳالهه جو ته مائي جان بيبي پورهيت سميت اچي مرائي فتح علي خان جي گهر لٿي. هوءَ گهر جي ٻاتين سان ملي، پوءِ وچي سڀ صفي ۾ ويٺيون. مايون پيءَ هڪڙي کٽ تي ويٺيون. زينت بانو وري ٻاسي ۾ پيو کٽولو پيو هو تنهن تي ويٺي ۽ مريم سيني جي اڳيان تڏي تي ويهي رهي. او ٻاريون لهواريون ڳالهيون ڪيائون. ٻنهي ڏينهن لنگهي ويا هئا جو هو مليا نه هئا، تنهنڪري هڪٻئي ڏي ڏک ڏوراپا ڪڍيائون.

مائي جان بيبي ۽ مائي شهربانو پاڻ ۾ ويٺي ڳالهايو- تيتري ۾ زينت بانو اٿي ٻورچيخاني ۾ ويئي ۽ بختاور کي رڌڻ پچائڻ ۾ مدد ڏيڻ لڳي. ٻه پهر اچي ڦاٽو ٿيا هئا، تنهنڪري همت ڪري ٻـني چلها ڪٽي چاڙهيائون؛ ٻـني طعام هڻي پچايا، ٻـني هڻي، جهٽ ۾ ماني تيار ٿي ويئي.

زينت بانو پاڻ واريءَ ڪوٺيءَ ۾ فرش ڪري، دسترخانو وڇايو ۽ پاسي واري ٻاهرئين در مان ڪچ جيترا ڊاڪون رکي ويئي. پوءِ صفي ۾ ماءُ کي چيائين ته ”امان ماني تيار آهي“

۽ انهيءَ کان اڳي مکڙي لنڊي خواجي ۾ کي ڏاڪون رکي، مٿانئس دسترخانو وجهي ٻاهر در تي موڪليائين، جو سندس ڀاءُ حامد به اسڪول کان موٽي آيو هو ۽ اوطاق واري لانڍيءَ ۾ ويٺو هو ۽ علي رضا به پنهنجي ڏهاڙيءَ جي نوڪري ڏيئي موٽي آتي آيو هو - جو ٻنهي ڀائرن پاڻ ۾ وري ٻاهر ويٺي صحبت ڪئي.

بختاور سيني جا هٿ ڌئاريا، نيئي جٺيون مائيءَ تي وڌيون. مريم ۽ بختاور ٻاهي کان ٻيهي ٻکو هٽڻ لڳيون. سيني ٻرينڊي "بسم الله" ڪئي ۽ جان بيبيءَ ته پنهنجي هميشه جي دستور موجب "لاِيلاف ِ" به پڙهيو - پوءِ کائڻ لڳيون.

جان بيبيءَ چيو ته "مائي شهربانو! هيڏي تڪليف ڪرڻ جو ڪهڙو ضرور هو، هيتري ماني ڪير کائيندو؟"

شهربانوءَ چيو ته "مائي ڪهڙي تڪليف - ماني، گوشت ۽ چانور - اهو ڏهاڙي پيو کائجي، ٻيو وڌيڪ وري ڇا هي؟"

جان بيبي چيو ته "هان! مائي، چادر جيڏو دسترخانو ڏاڪن ۽ رڪيبن سان ڀرجي ويو آهي؛ اجا به ٿورو آهي! آءٌ ته کائيندي آهيان ته تي گرنهن، هيترو سٺو طعام ته ڏينهن ٿيا آهن، مون اکين به ڪو نه ڏٺو آهي. منهنجي گهر واري کي هي ٻيو ورهيه ٿو لنگهي ته مون کي نه سجهي ته مون پيٽ ڀري ماني کاڌي. هيءَ مريم رڌڻ پچائڻ واري ٻيٺي آهي، ڪئي پچينس."

شهربانوءَ چيو ته "مائي، اهو خيال ڇو ٿي آهي - گهر واري جو وڏو آسرو آهي، وڏي خوشي آهي؛ ادي، منهنجو به

اهڙوئي حال آهي. بس گذر ڪرڻو آهي، حياتيءَ جو در
انڪهاڻو آهي."

جان بيبيءَ چيو تہ "زينت امان، تو بہ ڪين ڳهتايو آهي. مون کي سڄهي ٿو هيءَ چاشني، پلاءَ ۽ کيرڻي، توڙي هي حلوو تنهنجو رڌل آهي. ڪهڙو نہ چڱو سواد منجهن رکيو اٿيئي! پر ناحق منهنجي خاطر اڄ ٻورچيخاني جو سيڪ جهليئي."

شهربانوءَ چيو تہ "مائي، ڪڏهن ڪڏهن آهيين بہ وڃي بختاور کي مدد ڏيندي آهي، اڄ مهمانن جي لاءِ جي الين ڪيائين، تہ پيا ٿيو." زينت، جنهن ڪنڌ هيٺ ڪيو ويٺي ڪاڌو. تنهن چيو تہ "مائي! اوهان کي منهنجو رڌل ڪاڌو پسند آيو تہ منهنجو ٻورهيو سجايو ٿيو."

جان بيبيءَ چرچو ڪري چيس تہ "سو تہ چڱو پر جي اهڙو طعام اسان کي کارائيندي تہ اسين ڏهاڙي پڪا پيٺا هونداسين."

زينت ورندي ڏني تہ "مائي! آءٌ حاضر آهيان. اوهين پلي اچو، جيءَ اچو."

انهيءَ طرح ڳالهيون بہ ويٺي ڪيائون ۽ ماني بہ ويٺي ڪاڌائون. ليٺ کائي بس ڪيائون، جان بيبيءَ دعا گهري، ۽ سڀ اٿي ڪڙا ٿيا. بختاور ٻاهر در تي مڙس ماڻهن جي سماءَ تي ويٺي هئي، تنهنڪري مريم ڪونرو ۽ چلمچي کڻي هٿ ڌئارين. زينت وري ميز جي خاني مان سوپاريون ۽ ڦوٽا ڪڍي هنن کي ڏنا. بختاور موٽي آئي، ما ۽ مريم پيئي ٿانو کڻي ٻورچيخاني ۾ ويئون، اتي ويهي وري هو گڏ ماني کائڻ ۽ پاڻ ۾ صحبت ڪرڻ لڳيون.

جان ٻيبي ٿوري دير تائين زينت جي ڪوٺيءَ ۾ ويٺي ۽ جيڪي ڳالهيون ۽ تصويرون، ڪتاب ۽ ٻيو سامان چڱي ڍول سان جاءِ ۾ رکيو هو، سو ڏسي تعريف ڪرڻ لڳي، ۽ چوڻ لڳي ته ”سائي زينت به پنهنجي جاءِ ڪيڏي سهڻي سينگاريو آهي جو ڇا چئجي! اسان جي علي رضا جو به ساڳيو ئي ڍول آهي. پنهنجي ويهڻ جي جاءِ ٺاهي اٿس. تنهن ۾ هن وانگي چڱيون شيون ۽ ڪتاب رکي ڇڏيا اٿس. سچو ڏينهن انهيءَ ۾ پوريو پيو آهي.“

پوءِ وري ٽيئي ڄڻيون اچي صحن ۾ ويٺيون ۽ هيڏي هوڏي جون ڳالهيون ڪرڻ لڳيون.

جان ٻيبيءَ چيو ته ”اماں زينت تون به ڪڏهن تائين ته اچي منهنجي گهر ۾ ويهه. صبح ڪان وٺي پئي ڊوڙي آهين، تو سان ڪالي ڳالهائي ڏيو ته ڪريان.“

زينت اٿي وڃي جان ٻيبيءَ جي پاسي ۾ ويٺي، ۽ جان ٻيبي منڊس تعريف ڪرڻ لڳي ته ”اماں! تو جهڙي پڙهيل هوشيار ۽ عقل واري ۽ ايڪ ڌيءَ خدا شال جهان ڪي ڏئي. جنهن گهر ۾ تون هوندينءَ، انهيءَ گهر جو وڏو اصيب هوندو. تون ڌيءَ ناهين، تون پٽن جو مٽ آهين. آءٌ خوشامند نٿي ڪريان. مريم ڪان پڇي ڏس ته ڪيترا ڀيرا اسين تنهنجون ڳالهيون ڪنديون آهيون، ۽ جڏهن جهان جي پٽن ڌيئن جو ذڪر نڪري، تڏهن آءٌ چوندي آهيان ته مون به گهر گهڻا ڏٺا، پر اهڙي سگهڙ ۽ ايڪ ڌيءَ ڪنهن امير جي گهر ۾ مشڪل هوندي.“

زينت تہ حيا کان ڪنڌ هيٺ ڪيو ويٺي هئي ۽ جواب ڪونہ ڏنائين. شهربانوءَ چيو تہ ”مائي! الله سڀ جهان جو اولاد صالح ڪري - ٻچا ٻٽ ٻچا ڏيءَ.“

اتي بختاور زينت کي ڪنهن ڪم لاءِ سڏ ڪيو، سا ويئي اوڏي، ۽ جان بيبي وجهہ ڏسي چيو تہ ”مائي شهربانو! مون کي ڪو ٿورڙو عرض ڪرڻو آهي.“

شهربانوءَ چيو تہ ”مائي ڀلي چؤ.“

جان بيبيءَ چيو تہ ”مائي، توکي خبر آهي تہ اسان ٻنهي گهرن جي وچ ۾ جيڪو رستو آهي، سو مائٽن کان بہ وڌيڪ آهي. خدا سراليءَ کي بهشت نصيب ڪري ۽ منهنجي گهر واري کي مرهي، سي جڏهن حيات هوندا هئا، ۽ پنهنجو بہ دؤر هوندو هو، تڏهن تہ توکي ياد هوندو تہ ڪهڙي نہ ٻاڻ ۾ اٺ-ويهہ ڪندا هئاسين. اڄ اجهو ائين آهي، ڪڏهن ڪڏهن ٿو ملڻ ٿئي. منهنجو مڙس بہ اصل پرديسي هو، پر هاڻ تہ اسين سڀ ديسي ٿياسون. جهڙا اشراف توهين آهيو، تهڙا اسين آهيون. اسان کي اوهان کان عار ڪونهي، اوهان کي اسان کان عار نہ اچڻ گهرجي. منهنجي مرضي آهي تہ منهنجي نينگر علي رضا کي تون پنهنجو ڪري تہ چڱو؟ هو غريب آهي، چڱي چال وارو آهي. اسان جي حال جي توکي ساري خبر آهي - تو کان ڪجهو ڪين آهي. آءٌ ٿي چوان تہ اسين اوهان جا مائٽ آهيون، اسين اوهان جا غلام آهيون، ائين ڄاڻي تون ڪٿي منهنجي علي رضا سان ننگ ڪر.“

جان بيبيءَ بس ڪئي، پانيالين ته ڏسان شهربانو ڇا ٿي چوي، پر هن کي ته انهيءَ مهل اهڙي ڳالهه ٻڌڻ جو ته خيال ئي ڪونه هو، تنهنڪري چپ ڪري ڪيائين، ماٺ ڪيو ويٺي ٻڌائين.

تڏهن جان بيبيءَ وري چيو ته "ادي! تون خفي نه ٿجانءِ، منهنجي ڳالهه ناشائستي هجي ته مون کي معاف ڪجانءِ. مون کي خبر آهي ته اهڙي مائٽي جي ڳالهه کي هتي جا ماڻهو گار سڏيندا آهن ۽ انهيءَ تي پاڻ ۾ گهڻا جهيڙا ڪندا آهن. پر ...راڻي مرحوم جي توڙي اوهان سڀني جي حالت چال اهڙي عام ماڻهن جهڙي ناهي. اوهين سمجهو عقل وارا آهيو، ڄاڻو ٿا ته زماني جو اهو دستور آهي، ٻين ولهن ۾ پنهنجن پارن جا اهڙا بندوبست ٿي ڪيا آهن، تڏهن پاڻ ڪهڙا آهيون. هاڻي منهن مٺي ڪري مون کي ڪو دلاسو ڏي، ته منهنجي دل کي ڏڍ اچي."

تڏهن لاچار شهربانوءَ منهن مٺي ڪري چيو ته "ادي! تون منهنجي ڀيڻ آهين، مائٽن وانگي آهين. اهڙن ڪمن ۾ مون کي تو کان عيب ڪونهي، توکي مون کان عيب ڪونهي. مگر مون کي خيال به ڪونه هو ته اڄ تون رڳو انهيءَ لاءِ پنڌ ڪري اچي اهڙي ڳالهه مون سان ڪنديءَ!"

جان بيبيءَ چيو ته "ادي! ائين متان چوين، آءٌ رڳو انهيءَ ڪم لاءِ نه آيس. ڪيترا نه ڏينهن ٿي ويا آهن، جو پاڻ نه مليا آهيون، تنهنڪري خاطر ته اچي اوهان جو منهن به ڏسان،

۽ جيڪو حال هوم سو به توسان ڪريان، جو توکان سواءِ هتي مون کي صلاح مصلحت ڏيڻ وارو ٻيو ڪير آهي؟"

شهربانوءَ ورندي ڏني ته "ادي، ڇگهو ڪيئي، پر توکي خبر آهي ته منهنجا مائٽ پاسي ۾ ويٺا آهن، ليکريءَ جو مامو آهي، چاچو آهي، ٻيا ڪيترا مائٽ آهن، انهن کي به نيٺ مائٽيءَ جي ڳالهه دل تي هوندي. وري جيئي شل منهنجو حامد به ويٺو آهي، جوان اڃي ٿيو آهي، تنهن جو به نيٺ ٻاو ڪرڻو اٿم. اڄ ته مائٽ به چون ٿا ته 'اتي تي اٿو، ڪارو له ڪنو- هڪڙي هٿ ۾ ڏيو ٻئي هٿ ۾ وٺو.' سو جي آغا ڪٿي اهڙو ٻيو توسان پريان، ته مائٽن کان به مور وينديس ۽ منهنجو ڇوڪرو ٻه رهجي ويندو."

جان بيبيءَ چيو ته "مائي، سچ ٿي چوين، اها ڳالهه برابر آهي. تنهنجي پٽ جو به توکي خيال له هوندو، ته ٻيو ڪنهن کي هوندو. الله-انهيءَ کي به ڪٿي ڪهوٽ ڪندو. لائق ٻئن جي لاءِ لائق زالون جڳهيون آهن. قسم ڪٿي ٿي چوان ته جي مون کي نياڻي هجي ها ته آغا پهرين انهيءَ کي تنهنجي جهوليءَ ۾ وجهان ها، پر منهنجو وس ڪونهي. تنهنجو پٽ، سو منهنجو پٽ آهي-جهڙو آغا علي رضا جي شاديءَ ۾ خوش ٿينديس، تهڙو حامد جي. جيترو پنهنجي پٽ لاءِ ٿي سعيو ڪريان، تنهن کان وڌ تنهنجي حامد لاءِ ڪنديس، باقي هٿ وس خدا جي آهي."

شهربانوءَ چيو ته "مائي! اهي تون پنهنجا لائق ٿي ڪرين، مگر وري به زماليسازيءَ ۾ ميڪنهن کي اهڙن ڪمن لاءِ گهڻيون ڳالهيون ڳڻڻيون آهن."

جان بيبيءَ چيو تہ "ادي شهربانو، تڏهن مون کي نااميد ڪري ٿي ڪرين؟ منهنجو عرض قبول نہ ڪيئي. منهنجي اچي مٿي ڏي نہ ڏنئي؟"

شهربانوءَ ورندي ڏني تہ "ادي! آءٌ انهن ڪين ٿي چوان. مون چيو تہ اهڙن ڪمن جي لاءِ خيال ڪرڻ ۽ اڳ-ڀرو ڳڻڻ ضروري آهي، سا ڳڻ ڳڻي پوءِ توکي جواب ڏينديس."

جان بيبيءَ چيو تہ "تڏهن پلائي ڪج، وسارج نہ؛ مون کي رات-ڏينهن توڏي ڏيان هوندو."

اتي زينت بہ وري آئي، تنهنڪري هنن ڳالهہ بس ڪئي. پوءِ سيئي وري ڪٽولن تي ليٽي پيون، ۽ ٿورو آرام ڪري اٿيون، وري وضو ڪري اڳينءَ جي نماز پڙهيائون. پوءِ زينت جيڪي ٿوپيون ۽ چولا پريا هئا سي آڻي مائي جان بيبيءَ کي ڏيکاريائين، جي ڏسي هوءَ ڏاڍي خوش ٿي.

اتي ڏينهن بہ لٿو، ۽ علي رضا هلڻ جو وقت ڏسي، شهر ڏي وڃي گاڏي وٺي آيو هو، تنهن در تان ماڻهو ڏي چوائي موڪليو تہ "گاڏي تيار آهي، هاڻي اچو." مائي سنهري ۽ برقعو مٿان وڌائين، شهربانوءَ کان موڪلايائين، ۽ هلڻ مهل بہ آهستو چيائين تہ "منهنجي ڳالهہ نہ وسارج" ۽ زينت کي وري بہ هلڻ مهل سڏي پاڪر پائي پيشانيءَ تي چمي ڏنائين، ۽ چيائينس تہ "امان، اسين تہ تنهنجي گهر پيا اچون، تون الائجي ڪهڙي ڏينهن اسان جي گهر ايندينءَ!"

باب ڇهون

جوڙ جڙڻ

علي رضا، جنهن کي انهيءَ ڏينهن جي ذڪر ڇيڙڻي کان پوءِ سرائي فتح خان جي ليليٰءَ سان شادي ڪرڻ جو شوق ٿي پيو هو، جنهن جي صلاح سان سندس ماءُ هن وٽ آئي هئي، تنهن کي اهائي ڳڻتي هئي ته الائجي اها پانهن ملي يا نه ملي. سو اڄ ماڻس گاڏي چڙهي، اندر پنهنجي گهر ۾ مس گهڙي، ته پڇڻ لڳس ته "ڪيئن امان، فتحون آهن نه؟"

ماڻس چيس ته "ابا! پرڀرو ته لاهڻ ڏينم، ساهه ته پٽڻ ڏينم. خدا سڀ چڱي ڪندو."

وري صبر کان پڇيائين ته "دائي، تون ڪا ڳالهه ٻڌاءِ، ڪڏهن جو انجام ورتئو؟"

جان ٻيبيءَ چيو ته "ماٺ، ابا! تون ته ٿريءَ تي ٻهشت ٿو طلبين؟ يا ته چوندو هئين ته شادي ڪانه ڪبي، يا ته هاڻي آئي تڪڙ سچائي اٿئي."

علي رضا چيو ته "امان، آءٌ اڳين ئي ٿو پڇان ته جنهن ڪم لاءِ ويا هئو، تنهن جي ذڪر ڪرڻ جو وجهه مليو يا نه؟"

جان ٻيبيءَ ورندي ڏني ته "هائو، ابا مليو. ماليءَ پنهنجا ڳهڻا لائق ڪيا. آخر خويشيءَ جو ڪم آهي، چيائين ته پنهنجو تن من اچي ڏينهن-ٻن ۾ جواب ڏينديس. پر الله ۾ اميد جهڙي آهي."

پوءِ ته جيڪي الهيءَ ڏينهن تي گذريو هو سو سارو احوال ڪري ٻڌايائينس ۽ ان سان گڏ زينت ٻانوءَ جي تعريف نئين سر ڪيائين جا ٻڌي، علي رضا گهڻو خوش ٿيو.

هوڏانهن وري شام جو سرائي فتح خان جي گهر جا ٻاتي ٻاڻ ۾ گڏ ٿيا ۽ جان ٻيبيءَ جي اچڻ ۽ سندس فضيلت ۽ ساليءَ جي چڱي ٿيڻ وغيره جون ڳالهيون پاڻ ۾ ڪرڻ لڳا ۽ حامد وري جهڙيءَ طرح علي رضا جي صحبت ۾ ڪتابن پڙهڻ يا شطرنج راند ڪرڻ ۾ پنهنجو ڏينهن گذاريو هو، سو حال ڪري ٻڌايو.

رات جو جڏهن سڀ ماني کائي سمهڻ پيا، تڏهن شهربانوءَ پنهنجي صلاحڪار بختاور سان جان ٻيبيءَ وارو ذڪر ڪيو ۽ چيائينس ته ”سون کي خبر آهي ته اهو به آبروءَ وارو گهر آهي. علي نواز مغل به انهيڙو مڙس ڪين هو ۽ هاڻ به هي چڱي حال ۾ آهن، مگر وري به پرائي ۽ پنهنجي ۾ فرق آهي.“

بختاور چيو ته ”مائي، سو سچ آهي پر جيڪي پنهنجا ٿي چوين يا جيڪي پيا پراوا اسان اڳي رنيا هئا، تن تي ته اسان جي زينت جو خيال ئي ڪونهي، تنهنڪري جي اتيئي راضي ٿئي ته به چڱو، پر هوءَ مائي وري انهيءَ سان به ڪنهن عيب ڪيندي.“

شهربانوءَ چيو ته ”هائو مائي، شڪ ناهي.“

بختاور وري پڇيو ته ”پوءِ حامد عليءَ جي شادي ڪيئن ٿيندي؟ اڄ ته رڳو ڏي وٺ لڳي پئي آهي. هنن سان ڪريو ها ته پنهنجن مان ٻانهن جي ڳالهه ملي ها ۽ ڏارين

اِهو ڏسو ٿي ڪنيو، ٻيءَ ٻانهن ڪولائي ونئي ڏيڻ جو. الهيءَ جي ڪهڙي رٿ آهي؟“

شهربانوءَ ورندي ڏني ته ”ڪهڙي رٿ آهي، مائي جان ٻيبيءَ چيو ته حامد کي پنهنجو پٽ ڪري ٿي ڄاڻان – جيئن علي رضا کي پڙهائينديس، تيئن حامد جي لاءِ به کٽائينديس ڪين. سو ته آءٌ به ڄاڻان ٿي پر جڏهن نينگري پرڻي ٿي ڪوڙي، تڏهن جيستائين حامد جي بندوبست لاءِ ترسنديس، تيستائين زينت ته اچي اَٽ جيڏي ٿيندي. ڏيون ته اصل ڏيپوريون آهن، وڌندي ويرم ڪاڻ ٿيون ڪن؛ پوءِ هيڏو سارو بار گهر ۾ ويهارڻ مون کي ڏکيو ٿو لڳي. تنهن ڪان جيڪڏهن في الحال اتيئي خير جو ڪم ٿي وڃي ته پوءِ نينگريءَ جو وڏو بار مٿي تان لٿو، وري لڳان نينگر جي پٺيان. اڄ ته نينگرا به انگريزي پڙهيا آهن، سي به ائين پيا چون ته اسين چوائي پنهنجي ٻانهن ونداسين. پوءِ ڪين هئي ته انهيءَ ڏينهن حامد ڇرڇن ۾ ڇا پئي چيو؟“

بختاور چيو ته ”هائو مائي، سچ ٿي چوين پر مون کي اميد آهي ته زينت کي به اهو هند چڱو لڳندو. جن ڳالهين جي ڪيس ڳڻتي آهي، سي ته سڀ مائي جان ٻيبيءَ جي پٽ ۾ موجود آهن. پڙهڻ لکڻ وارو آهي، اشراف گهر جو آهي، ڪٽڻ ڪمائڻ وارو آهي، پوري وهيءَ وارو آهي، صورت جو سوچارو آهي – رڳو ڏارياٺيءَ جو عيب ڪيڏي ته خدا کي خبر. پر انهيءَ جي آءٌ ٻانيان ٿي ته هتي حرڪت ڪانه ٿيندي.“

شهربانوءَ چيو "هر بختاور، ڪالهوڪو خواب جو مون توکي ٻڌايو هو، تنهن جو ٻه هيستائين مون کي دل ۾ ويچار هو. لاشڪ سرائي ٻه هن ڪم ۾ راضي آهي جو اڱوڻ مون کي اشارو ڪيو هئائين ۽ دلجاءِ ڏئي هئائين. آءٌ سو پانيان ٿي ته الهيءَ جو تعبير اجهو اهو آهي!"

بختاور جواب ڏنو ته "ٻڙي مائي! چوين ته سچ ٿي، مون کي دل تان لهي ويو هو، واه جو سهي ڪيو اٿئي. ڏس ته سهي، جيترن ڪان وري به مٿا کهٽي ڪم جا آهن: هاڻ ڪير چولڊو ته سرائي، الله مرهيس، جيترو ناهي. مون توکي انهيءَ مهل چيو هو ته ويچارو اوهان جو دعاگو آهي. الهيءَ ڳالهه جي هن کي اڳيئي خبر پئي هئي - پلا هن جو چٽل روح جو آهي! هاڻي مائي ٻڌين ٿي، بسم الله ڪري الهيءَ ڳالهه تي ڪري پيهه."

شهربانوءَ چيو ته "تڏهن، بختاور، چڱو سڀالي تون مون کي وري به چوڪريءَ جو سماءُ ولي ڏج. حامد عليءَ کي آءٌ پاڻهي ڪن تي وجهنديس. ليڪ اهو ٻه هيڏو سارو اچي ٿيو آهي، ليڪ هينئر اسان جو وارث آهي. گهر ۾ هينئر مڙس ماڻهو اهوئي آهي."

ٻيو ڏينهن ٿيو، ٻهر سوا سچ چڙهيو: زينت بانو قرآن پڙهي پوءِ ڪارچوب ڪيڏيو. مائي شهربانو ويٺي وهنجڻ، تنهن کي بختاور سيت تيل ۽ پاڻي ڏئي آلي. پاڻ وڃهه ڏسي، اچي زينت جو پاسو ورتائين. چوڻ لڳيس ته "اسان ڪيئن، ڪالهوڪن مهمانن جو ڪو سماءُ پيئي."

زينت ورندي ڏاڍي تہ "ڪهڙو سماءُ! خير سان پلڪ گذري ويئي، مهمان خوش ٿي ويا. مائي جان بيبي ڀاڪل غريب زال آهي، اسان سان محبت پڄهي ويئي اٿس."

بختاور چيو تہ "سو برابر، پر آيا ڇنا تنهنجي لاءِ."

زينت پڇيو تہ "منهنجي لاءِ؟ منهنجي ڏسڻ جي سِڪ ڪئي هين ڇا؟"

بختاور جواب ڏنو تہ "تنهنجي پاڻهن گهرڻ ۾ مائي جان بيبيءَ اسان جي مائيءَ کي گهڻيون منٿون ڪيون پنهنجي پٽ جي لاءِ. مائيءَ ورندي ڪانہ ڏنيس. پلا ويچاريءَ کي سُجهيو ٿي تہ اڄ پٽ ڏيون سڀ آهن وات وڪيل. هاڻ تون پڌر تہ اسان اسان کي ڪٿي پڌاءِ تہ تنهنجو ڪهڙو خيال آهي، وري هن سان ڪهڙو عيب ٿي ڪڍين؟"

زينت تہ حيا کان في الحال ورندي ڪانہ ڏنيس، تڏهن پاڻ وري چيائين تہ "جيڪي وصف انهيءَ ڏينهن تو ٿي چيا، سي تہ هن ۾ موجود آهن. توکي بہ خبر هوندي تہ مائي جان بيبيءَ جو پٽ پڙهڻ لکڻ ۾ هوشيار آهي، ڪِتِ ڪمائڻ وارو آهي، سيڪي ٿيو ڪهر ۾ اچين، شڪل صورت جو چڱو آهي، جوان جماڻ آهي، اشراف گهر جو آهي، ذاتيو آهي تہ بہ مائٽن وانگر آهي. اسان جي سراليءَ ۽ علي نواز مغل جو پاڻ ۾ رستو ڪين هو؟ هاڻي تہ مرضي تنهنجي، ماڻهين ويچاريءَ تہ انهيءَ ڏينهن کان پوءِ ڪٿي ساٽ ڪٿي آهي. جڏهن ڪٿي بہ سندس ڪانہ ٿي هلي، تڏهن پيرو ڇا ڪري!"

زينت چيو ته ”دالي، امان الائنجي ڇو خفي ٿي آهي. مون ته اڳي به توکي چيو هو ته اولاد جو ڇا وس جو مائٽ جي سامهون ٿئي. منهنجي مرضي ڪهڙي آهي؟ جيڪا امان جي مرضي. انهيءَ گهر جي جيڪا ڳالهه ڪئي، سا مون کي اڳيئي خبر آهي، هو اسان وٽ ايندڙ ويندڙ آهن؛ جنهن ڳالهه ۾ امان جي مرضي ٿيندي، سا مون کي قبول آهي.“

بس، هن جي ايتري چوڻ سان بختاور سمجهيو ته زينت کي انهيءَ ڳالهه تي اعتراض ڪونهي. انهيءَ هوندي به هن جي دل رکي ڪرڻ لاءِ جان ٻيبيءَ ۽ سندس پٽ جي هلت چلت جي تعريف ڪرڻ لڳي ۽ ڪڏهن ته وري چرچي طور هن کي اشارا ڏيڻ لڳي ته هاڻ اجهو سگهوئي ٻارن ٻچن واري ٿيندينءَ، اولاد جو سيڪ ايندءِ؛ ڳالهه نه مڃيندا ته ٻانهي ڪاوڙ لڳندي هئي.

انهن چرچن ڪندي، مائي شهربانوءَ وهنجي بس ڪيو هو، تنهن بختاور کي سڏ ڪيو. هن وڃي اتيئي گرما گرم خبر ٻڌايس ۽ مبارڪ ڏنائينس ته ڌيئڻ مس مس ٻيلي آهي. پوءِ ته مائي به نڪري ٻاهر آئي، بختاور وڃي پنهنجي ڪم کي لڳي.

ٻنپهرن جو وري مائيءَ شهربانوءَ وٽ ڪوٺيءَ ۾ آرام ٿي ڪيو ته اتي حامد به آيو، تنهن کي سڏي ڀر ۾ ويهاريائين؛ هن سان اهو ذڪر چوريائين ۽ جيڪي چوڻو هوس سو چڱيءَ طرح سمجهايائينس. حامد ته علي رضا جو سنگتي هو ۽ هن جي هلت چلت جو چڱيءَ طرح واقف هو، سو انهيءَ رٿ ۾ ناراض نه ٿيو باقي پنهنجي شاديءَ بابت ته هو پاڻ به انهيءَ ڳالهه

ني ٻيلو ته ”اجا منهنجي شاديءَ جي تڪڙ ڪانه پيئي آهي،
لڪو اجا اُهو ڪتئي ڪمائڻ جهڙو ٿيو آهيان.“ پيو هيءُ به
چيائين ته ”سامي جي ڌيءُ اجا ننڍڙي آهي، جڏهن ڪا وڏي
ٿئي، تنهن ڪان سواءِ هن ڪي مڱاوَتيءَ جو سودو پسند ناهي.
اُهو جڏهن شادي ڪرڻ جهڙو ٿيس، تڏهن پاڻهي پنهنجي زال جو
بندوبست ڪندس، اوهان ڪي هلاڪي ڪانه ڏيندس.“ حامد
ته اهي ڳالهيون علي رضا، توڙي شهر جي ٻين ڪن سنگتين جي
صحبت ۾ سکيو هو، ۽ شهربانوءَ کي به اڳ ئي هن جي دل
جي خبر هئي، تنهن هيتر ڪٿي ماٺ ڪئي.

زينت بانوءَ جو پنهنجي.دائي کي نئينءَ رت جي پسنديءَ
جو اهڙو جلد جواب ڏنو، سو ڪهڙي خيال ۽ ويچار ڪان سواءِ
نه هو، اڳئين ڏينهن ماڻس ماں جان بيبيءَ جا مس پس ٿي
ڪئي، تنهن مان ٿورو گهڻو شڪ اڳيئي پيو هوس. وري هن
پيري جان بيبيءَ به اڳي کان وڌيڪ پيار ڏيکاريو هوس، ۽
اشاري طرح ايترو به چئي ڇڪي هيس ته تون اسان جي گهر
ڪڏهن ايندينءَ، تنهن مان هن کي پڪو گمان پيو ته منهنجي
بابت ذڪر هليو آهي. انهيءَ وقت کان وٺي هوءَ انهيءَ ڳالهه
تي خيال ڪرڻ لڳي، علي رضا جي گهر جي خبرچار ساري
هيس، سندس گڻن جي تعريف پاڻ کان به ٻڌي هئائين، جو
هن جو پڪو سنگتي هو. سندس شڪل به ڏٺي هئائين جو
هڪڙي ڏينهن اتفاق مان نانگ مارڻ جي لاءِ اندر آيو هو
۽ سندس منهن ٺهنجي ويو هو. هن جي تصوير به پاڻس وٽ
هئي، جا پاڻس جي ڪتابن مان گڏ سندس جاءِ ۾ رکي هولدي

هئي. تنهن کي هن وري ٻه هائي چتائي ڏنو، جنهن هن جي دل تي زياده اثر ڪيو. مطلب ته هوءَ ٿوري عرصي منجهه پنهنجي دل ۾ چڱيءَ طرح ويچار ڪري رهي هئي، ۽ اها ڳاله هرطرح پسند آئي هيس، تنهنڪري جڏهن دائيءَ سالس ذڪر ڇوريو، تڏهن هن ڪي ڪا مشڪلات ڏسڻ ۾ ڪانه آئي، ٿورن ئي لفظن ۾ اشاري طرح مرضي ڏيکاريائين، جو ٻختاور جي ڳالهائڻ مان صاف سمجهائين ٿي ته مائس انهيءَ ڪم ۾ راضي آهي ۽ پائس به ضرور خوش هوندو.

انهيءَ وقت کان وٺي، انهيءَ گهر جا سڀ ڀاتي مرها ڏسڻ ۾ آيا. ڇالاءِ جو جنهن ڳالهه جو سڀني جي دل تي بار هوندو هو، تنهن جو فيصلو هاڻي اچي ويجهو ٿيو هو.

ساڳيوئي حال هنن مغلن جي گهر جي ڀاتين جو هو. گذريءَ ملاقات کي ٽي يا چار ڏينهن مس گذريا هئا، ته علي رضا ماءُ کي چيو ته "امان، بهتر صلاح آهي ته سرائيءَ جي گهران صداءُ وٺجي ته ڪهڙو حال آهي، هيستائين سائي ٻه پنهنجي دل ۾ نهراءُ ڪري رهي هوندي، بهتر آهي ته ترت جواب وٺجي، متان دير ڏلي ڪم بگڙي وڃي!"

اها صلاح مائس ٻه مناسب ڄاتي، تنهنڪري سرير جي هٿان کي گلن جا هار ٻه سوکڙي ڪري ڏياري موڪليائين، ۽ مائي شهربانوءَ ڏي چوائي موڪليائين ته "جنهن ڳالهه جو مون تاڪيد ڪيو هو، تنهن جو پلائي ڪري اسان ڏي جواب جلد موڪلجئين، جو اسان جو سڄوئي خيال انهيءَ پاسي ٿي بيٺو آهي." پيو ٻه جيڪي سرير کي سمجهائڻو هون، سو سمجهائي هن کي روانو ڪيائون.

مريم وڏن وڏن گهرن ۾ آئي ويئي هئي ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ فضيلت واري ۽ چالاڪ هئي، تنهن خلاصو وٽ ولي پنهنجو پيغام چڱيءَ طرح وڃي پهچايو. پاڻ منجهس جيڪا ضروري پيچ گهڙ ڪرڻي هيس سا به ڪيائين ۽ جيڪي مڙئي مصالحو وجهڻو هوس سو به وڌائين.

مائي شوربانوءَ ته اڳيئي تن مٿان ٻچي رکيو هو، پٽ ۽ ڌيءَ جي به دل جي ڳالهه هيءَ ڪئي هئائين؛ تنهن مختصر طرح جواب ڏنس ته ”مائي جان بيبيءَ کي منهنجي ٻاران دعائون ڏج، ۽ چئج ته تنهنجي واري ڳالهه اسان کي قبول آهي. ٻيءَ ڪيتري به ڏکيائي اسان جي نظر آئي، پر جڏهن تو پاڻ انهيءَ ڪم لاءِ هٿ ڪيو ۽ وري پنهنجو رستو به ڏارين وارو ناهي، ماڻهن وارو آهي - تڏهن آءٌ اها ڳالهه سچان ٿي، اڳتي جيڪي لکيل ۾ هوندو سو ٿيندو. اوهان جي ته الله جوڙي، اسان جي به ڪٿي جوڙبندوا هاڻي اوهين تياري ڪجو اسين به ڪنداسين. ڪو چڱو وار ڏسي في الحال مڱڻي جو بندوبست ڪجي، پوءِ شادي به ٿي پوندي.“

اهو جواب وٺي مريم سڳهولي پنهنجي موٽي. اڳيان ته هنن سندس واٽ پئي ڏٺي، ايندي سان مائيءَ کي ۽ علي رضا کي مبارڪ ڏنائين.

جان بيبيءَ ڊوڙ پائي مصريءَ جو هيڏو سارو ٽڪر کڻي وات ۾ وڌس، پوءِ ته سڄي پاڙي ۾ خوشين جا چرچا ڪرڻ لڳا ۽ علي رضا ته پنهنجن ڪپڙن ۾ نه ٿي ماپيو.

باب ستون

مبارڪ شادي

انهيءَ ڏينهن ڪان ولي پنهنجي طرف تياري ڪرڻ لڳا ۽ ڪپڙو ڪندي، ڳهه ڳٽو جوڙائڻ لڳا. پنهنجي گهرن ۾ اها ٻهرين شادي هئي ۽ پنهنجي سڪو مائٽو هئا، تنهنڪري پنهنجي جي خواهش هئي ته آبروءَ جهڙو بندوبست ٿئي. هن ڪان پوءِ جڏهن ڪڏهن علي رضا ۽ حامد علي پاڻ ۾ گڏبا هئا ته اڳي ڪان وڌيڪ پاڻ ۾ گستاخ رهندا هئا، جو ٻنهي هين ته سڳهوئي مائٽ ٿيندا هين ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته ايندڙ شاديءَ جي نسبت ۾ گفتگو ڪندا هئا ۽ ان جي تياريءَ بابت پاڻ ۾ صلاح ڪندا هئا.

هو ٻئي نئين زماني جا ماڻهو هئا، نئون چلتو ڏٺو هئائون، ان بابت ڪتابن ۾ پڙهيو هئائون ۽ چڱن ماڻهن ڪان ٻڌو هئائون، تنهنڪري اهڙين ڳالهين بابت هنن پنهنجي جي هڪڙي راءِ هئي. ان موجب پاڻ ۾ پڪو ٺهراءُ ڪيائون ته اها شادي، جا ٿيندي سا هو نئينءَ ۽ سڌريل رٿ پٺيان ڪن ۽ اڳوڻا رستا ڇڏي ڏين. هنن کي سمجهه ٿي ته اهڙن ڪمن ۾ زالن جي پيکهي مڃندي آهي ۽ مڙسن جي ڪا به ڳالهه ڪانه هلندي آهي، پر پنهنجي سان سندن مائرن جي محبت گهٽي هئي ۽ جهڙي هي هنن جي مرضي رکندڙ هئا، تهڙي هو هنن جي مرضي رکنديون هيون؛ تنهنڪري هنن جاتو ته اسين کي

لکَ سان، ڪي ڇٽ سان سڀني ڪي آئي پنهنجي رستي تي
ٻيهاريندا سين. پوءِ ته پنهنجي گڏجي ڪي مکيه ڳالهيون مختصر
طرح ڪنهن ڪاغذ تي اتڪايون، جن بابت شاديءَ جي ڪم ۾
هنن کي هلت ڪرڻي هئي:

١- پهرين ڳالهه اها رٿيائون ته مڱڻي کان شادي گهٽ
ڏينهن پوءِ نه ٿئي هفتي ڪن ۾ ٿئي، ڇالاءِ جو ڄاتائون ته گهڻن
ڏينهن وچ ۾ پوڻ ڪري هڪڙو ته ڏيتي ليتي جو خرچ به
ٿئي ٿو ۽ ٻيو ته هڪٻئي جي سنڀال رکڻ به ڏکي ٿي ٿئي.

٢- مڱڻي ۾ رکيو ڪن ٿورن عزيزن کي سڏي، مٺائي
ورهائي پڌري ڪرائجي ۽ ڪنوار کي ويڙهه يا مُنڊي نشانيءَ
لاءِ وجهجي - ٻيو ڪي ڪين ڪجي.

٣- شاديءَ جو ڏينهن ٻنهي طرف صلاح ڪري اهڙو مقرر
ڪن، جو ٻنهي کي سولو هجي. ڏڻ وار وڻڻ يا مُلي کان ڏينهن
ڪيائڻ يا ڏساسول ڄاڇڻ، اهو سڀ بند رکجي.

٤- ڏاج ڇڻن جوڙن ڪپڙن ۽ ضروري زيورن کان سواءِ
ٻيو ڪي به ڪين ٺهرائجي، وڌيڪ جيڪي ڏيڻو هجي، سو
شاديءَ کان پوءِ هڪٻئي کي ڏيئي سگهجي ٿو.

٥- ڏاج ڏيکارڻ جو ڪو به ضرور ڪونهي.

٦- زيور وسعت آهر رڳا هيٺيان يا انهن مان ڪي هڻڻ
گهرجن. ڪنن جي لاءِ هڪ جُٽ ٻنڙا يا دُر، هٿن جي لاءِ مُنڊيون،
ٻانهن لاءِ ڪنگڻ يا ڪنگڻيون ۽ ڳچيءَ لاءِ دُهري يا اهڙو
ڪو ٻيو زيور؛ باقي نڪ ۾ ضرور ڪونهي، جي اصل انڊي

ھوندي کان ٽُنگ نڪتل ھجي تہ پوءِ لاچار ھڪڙي ننڍڙي ٿلهڙي وجھجي. انهيءَ ڪري ھنن ڇاتو تہ اجايو زيورن تي پئسا بہ خرچ نہ ٿيندا، نڪ ۽ ڪن بہ گھٽ ٽُنگن ڪيا ۽ گھٽي بار ڪٽڻ جي عذاب کان ڇٽي پوندا.

٧- نڪاح منجهي جو ڏھين ٻجي اندر پورو ٿيڻ کپي، جنهن کان پوءِ گھوٽ ڪنوار پنهنجي جاءِ تي ھليا وڃن ۽ نڪاح مهل ڪي ٿورا ويجها عزيز يا گهرا دوست حاضر ھجن، جي نڪاح کان پوءِ مٺائي يا ڪارڪون وٺي، پنهنجي پنهنجي گھر ھليا وڃن؛ نہ اُھين، جو سڄي رات اتي ويٺا ننڪيون ڪائين ۽ شاديءَ وارن کي دل ۾ پٽين.

٨- ڪنهن بہ قسم جا سڳڻ ساٿ، سي اڪثر ٻاھر مڙسن ۾ يا اندر زالن ۾ ٿيندا آھن سي بند رکجن. رڳو گھوٽ نڪاح کان پوءِ ڪنوار جي گھر اچي، ڪنوار سان ھڪ ڪنڊ تي ذري تائين گڏ ويھي ۽ عزيز انهن کي ڏسن ۽ مبارڪون ڏين، پوءِ رات جو گاڏيءَ يا ڏوليءَ ۾ يا ڪجائي ۾ ھليا وڃن.

٩- شاديءَ جي پٺيان ڏينهن يا ان جي اڳئين ڏينهن، شاديءَ جي مانيءَ ٿئي، گھوٽيتا ٻاھر جي ڪن ۽ ڪنواريتا اندر جي. پورا پنا ماڻهو، عزيز ۽ دوست سڏجن، جنهنڪري اجايو خرچ مانيءَ تي بہ نہ ٿئي. مانيءَ کاڌي کان پوءِ جي پهت جا پئسا ونڻ ۾ ايندا آھن ۽ وقت بوقت جا گهور ڏيڻ ۾ ايندي آھي، سا اصل بند ڪجي.

١٠- ٻاھر دھلن وڄائڻ يا ڏوڪن ھڻڻ ۽ اندر ڍولڪ وڄائڻ جو دستور، جيڪو ھلندڙ آھي سو بند ڪجي؛ ڇالاءِ

جو شاديءَ جي ڪوڙ ۾ دل ڪرڪو ڳڙهڙ وڃهو ڏين - تنهن ڪان سواءِ شرعي ۾ منع آهي.

انهن مٿين ڳالهين جي ڳهرائن ۾ هنن پنهي جوانن ڀان ۾ چڱا چڱا دليل ڀلايا ۽ حجتون آنديون، مگر انهن جو بيان ڪرڻ جو هتي ضرور ڪونه ٿو ڏسجي.

انهن تي عمل ڪرڻ لاءِ هنن ٻڪي ڪمر ٻڌي، ٻنهي ڄڻن پنهنجي پنهنجي گهر ڳالهه چوري. ڀير ڀائين ته سندن مائون ۽ دايون، توڙي ٻيا جيڪي ماڻهو وٽن ايندا هئا ۽ ٻڌندا هئا سي کلندا هئا ۽ چوندا هئا ته ”ڇوڪرا انگريزي پڙهي ڪتري پيا آهن، ٻاهر جا ڪم ته ٺڪيڙيا اٿن هاڻ وري اندرين زالن ڪمن ۾ ٿا هٿ وجهن. نيون ٻوليون ٿا ٻولين. جيڪي سندن ابي-ڏاڏي ڪيو تنهن تان ٿا عيب وٺن.

مطلب ته هنن ۽ زالن جي وچ ۾ چڱا ڀيڙي هلي ۽ هنن ۾ ديني توڙي عقلي حجتن ڏيڻ سان ڳهٽايو ڪين. ٿوري ٿائين سندن مائون خفي ٿيون ۽ ڪاوڙ ڪرڻ لڳيون، نيٺ هنن هٿين ٻيرين ٻئي، پنهنجي ڳالهه تي آٿي بيهارين ۽ اهو عذر جوڙي وات ۾ ڏنائون ته ”جيڪو اوهان ڪي انهيءَ باب ۾ چوي ۽ ٽوڪ ڪري، تنهن کي اوهين چئو ته اسين ڇا ڪريون ڇوڪرا نٿا مڃن. جي سندن مرضي نٿا رکون ته اسان جي هٿن ڪان ٿا وڃن. الائجي پنهنجي منهن ڪا ٻي وڏيڪ خرابي نه ڪن تنهنڪري لاچار آهيون.“

انهيءَ تجويز سان هُنَ پنهنجو پنهنجو پَڪو بندوبست پيهاري شاديءَ جو سعيو ڪيو. ليڪ پنهي طرفن صلاح ڪري پنهنجي سهنج موجب شاديءَ جي لاءِ هڪڙو ڏينهن مقرر ڪيو. انهيءَ ڏينهن جي گهوٽيتن توڙي ڪنواريتن مائٽن کي دعوت ڏني. مائٽ آيا، ماني کاڌائون: رات تي نڪاح پڙهيو. گهوٽ کي ڪنوار جي گهر آنداڻون، ٿوري وقت کان پوءِ گهوٽ، ڪنوار کي ساڻ وٺي وري پنهنجي گهر آيو. انهيءَ ڪم جي پورائيءَ ۾ جيڪي جيڪي نهرا ئه پنهي طرفن ڪري چڙيا هئا، الهن تي زور ڪري عمل ڪياڻون. اگرچه گهڻن مائٽن ته منهن تي پٺي مٿن ٺٺوليون ڪيون پر تڏهن به هنن، الهن جي پرواهه ڪانه رکي. جيئن مناسب ڄاتائون تيئن پنهنجو ڪم پورو ڪياڻون.

ياد رکڻ گهرجي ته هن شاديءَ ۾ سرائي فتح خان پنا سندس زال جا گهڻا مائٽ راضي نه هئا. ٿوري گهڻي ڪونس ته هنن سان ڪچيءَ کان ڪنئي هئائون، پر هاڻ ته ويتر سندن وچ ۾ وڏو سنڌو پئجي ويو: جو هنن ڄاتو ته هيءَ مائي پنهنجي پٽ جي ۽ پين مائٽن جي ڳالهه تي لڳي، مائٽن کي ڇڏي ڌارين سان گڏي آهي: انهيءَ ڪري هن شاديءَ ۾ نه ويا. هنن به مائٽن سان گهڻن ڏينهن کان آسرو لاهي ڇڏيو هو. هاڻ هنن مغلن کي پنهنجو مائٽ ٿي ڄاتائون. پيٺي گهر سڀڪنهن ڪم ۾ هڪٻئي جي ڏي تي رهندا هئا ۽ هڪٻئي جا صلاحڪار هوندا هئا.

گهوٽ ڪنوار جي گڏ رهڻ جو اسين ڪهڙو ذڪر لکون؟ هيتريءَ واڌيت، هيتريءَ سيڪ ۽ هيتريءَ محبت کان پوءِ جا

مندن شادي ٿي هئي، تنهنڪري هڪبئي سان جلد ڪان وڌيڪ پيار ٿين. اڪثر جيڪي شاديون هتي ٿين ٿيون، تن ۾ گهوٽ-ڪنوار هڪبئي جا نالا واقف هوندا آهن، تنهنڪري جيسين پرڻجي گڏ ٿين، تيسين پيا ڳڻتيون ڪائيندا آهن ته الائجي ڪهڙيءَ طرح جو ماڻهو هوندو، الائجي ڪهڙي شڪل هوندس، الائجي ڪهڙي طبعيت هوندس. پرڻي کان پوءِ به ڪنوار ته مهينو ڪن حيا کان ڪنڌ مٿي ئي نه ڪندي، ڏانهنس منهن ئي مٿي ڪري نه نهاريندي، اڪر ئي ڪونه ڳالهائيندي. پر هتي اهڙو حال نه هو، پهرين ڏينهن کان وٺي هنن جي دل پچهي ويئي ۽ پاڻ ۾ اهڙا ڪَهرا ٿي ويا جو ڄڻ اڳي جا واقف هئا.

شاديءَ جي ٽئين ڏينهن وري گهوٽ-ڪنوار گڏجي، ڪنوار جي پيڪي گهر آيا. هڪڙو ڏينهن رهي وري پنهنجي گهر آيا. پوءِ به هفتي-پئي، اڄر جي ڏينهن ڪڏهن هي هنن وٽ ويندا هئا ۽ ڪڏهن هو هنن وٽ ايندا هئا.

زينت بانوءَ جي اچڻ ڪري مغلن جي گهر جي وري پي رونق ٿي. گهر جي ننڍن پاتين سان هن جي اهڙي چڱي هلت هوندي هئي جو سڀڪو مٿانئس ساهه پيو صدقو ڪندو هو. سَس-نُنهن جون لڙايون اڪثر پڌيون آهن، پر هتي ته پنهي جي وچ ۾ روزبروز محبت وڌندي ويئي.

گهر جو سڄو حساب ڪتاب زينت بانوءَ جي هٿ ۾ رهندو هو، جهڙيءَ طرح سيءُ جي گهر ۾ هوندو هو. هن پنهنجي مشغوليءَ جي لاءِ وقت ورهائي ڇڏيو هو، ان موجب لکڻ پڙهڻ ۽ سبق پرڻ جو ڪم ڪندي هئي. مڙس جي ويهڻ جي جيڪا

جاه هوندي هئي، تنهن کي هن اڳي اڳي کان وڌ سينگاريو.
علي رضا تولڪر ماڻهو نه هو جيئن ته اسان مٿي ڏيکاريو آهي،
تنهن کي پاڻ مان تمام غريب هو، پوري پڪيءَ وسعت وارو هو.
هن شاديءَ جي ڪري جيڪو پئسو اڳي ميڙيو هو، تنهن کي
گهٽي چڪ اچي ويئي هئي، تنهنڪري زينت باورچي خاص
ڪري انهيءَ پاسي ڌيان ڏنو. مڙس جيڪي مهيني ۾ ڪمائيندو
هو تنهن مان ماهوار خرچ ڪيڏي رکندي هئي، باقي پيو سڀ
مڙس جي معرفت بئنڪ ۾ رکائي ڇڏيندي هئي. اگرچه بئنڪ
مان وياج وٺڻ جي نسبت دل تي ديني خطرو گذرين، تڏهن
به هنن پاڻ ۾ اهي، ٺهراءُ ڪيو ته پئسا ته قائم رکيا هوندا
باقي وياج ڪٿي نه وٺندا سين يا وٺي پنهنجي ڪم نه لڳائيندا سين -
ڪنهن اڙيل اڙيءَ ڪم ۾ آڻيندا سين - يا ته ڪنهن کي
ڏيئي ڇڏيندا سين.

انهيءَ طرح گهر جي ڪمن ۾ هنن ٻنهي گڏجي يڪدل
ٿي اهڙو مثالو ڪيو، جنهن مان ڏسڻ واري کي جيڪر صاف
معلوم ٿئي ته في الحقيقت مڙس جو ڪم آهي پورهيو ڪري
ڪٿي ڪمائي اچڻ ۽ زال جو ڪم آهي گهر جو سڀ ڪم ڪار
سنڀالڻ؛ نه رڳو ايترو پر پاڻ ٻاهر جي ڪمن ۾ مڙس جي مددگار
۽ صلاحڪار هئڻ.

زال - مڙس ٻنهي ديني ۽ علمي مثالي ۾ به پرڻندي کان
گهٽي ڪوشش ڪئي. هڪڙو وقت مقرر ڪري ڇڏيو هئائون،
جنهن تي مڙس، زال کي انگريزي پڙهائيندو هو ۽ پيا جيڪي
ڪتاب اڪثر اسڪولن ۾ پڙهائيندا آهن، جهڙوڪ تاريخ،

جاگرافي، حساب وغيره، سي به هن کي پڙهائيندو هو. جيتوڻيڪ اهي زال کي ڪهڙي ڪم جا نه هئا، پر تڏهن به واقفيت جي لاءِ هن ضروري ڄاتا. تنهن کان سواءِ وقت ٽارڻ جو به اهو چڱو اپاءُ هو، ۽ زينت بانو به انهن جي سکڻ جي خواهشمند ٿي.

ڪنهن وقت وري ڪو ديني يا اخلاقي علم جو ڪتاب ڪڍي، گڏ و يهي مطالع ڪندا هئا. انهيءَ بحث مان هيءُ به فائدو هو، جو هڪٻئي سان بيحجاب ڳالهائيندا هئا. هتي اڪثر رواج آهي ته مڙس زال ماڻهن جي اڳيان گڏ نه ويهن، نه گفتگو ڪن؛ خاص جڏهن تازا پرڻيل هوندا آهن، ته نه زال مڙس جو نالو وٺي سڏي، نه مڙس زال کي- رڳو رڪا سوال جواب ڪن، سو به لڪندي ڇپندي. هنن اهو رواج ڪڍيو، جو مڙس زال کي نالو وٺي سڏيندو هو، مگر زال ڪي حجاب ڪي ادب کان هن جو نالو وٺي نه سڏيندي هئي، پر انهيءَ جي بدران هو هڪٻئي کي سڏڻ ۾ پيار يا آبروءَ جهڙا لفظ ڪم آڻيندا هئا، جيئن ته پيارا، يا جان، يا سائين، يا صاحب.

هڪڙي پيري، ڪنهن هندستاني ڪتاب پڙهندي، پردي جي نسبت ۾ هنن جو پاڻ ۾ بحث هليو، جو مختصر طور هيٺ ڏجي ٿو:

علي رضا، جو البت پاهر انگلنڊ پڙهيل هو، ۽ جنهن کي هاڻوڪي زماني جوگهڙو واءُ لڳل هو، تنهن چيو ته "سنڌ ۾ پردي جي تمام جٽ آهي؛ جيڪي مسلماني ملڪ آهن، ايران

يا ترڪستان ۾ پيا، اتي اهڙي جٽ ڪانهي، جهڙي هتي آهي، جٽ تہ مسلماني آهي ئي رڳو هتي."

زينت بانو — سو ڪيئن؟ هتي بہ پرده داري هلندڙ آهي، هتي بہ آهي، ۽ ديني حڪم بہ اهڙوئي آهي.

علي رضا — پياري، ائين ناهي. هتي سڪرن سڪرن جون زالون برقعا منهن تي وجهيو، ٻاهر پنڌ يا گاڏين ۾ ڪم ڪار يا تماشہ ڏيکڻ لاءِ اڪري سگهن ٿيون؛ هتي تہ عمر ساري درڪان ٻاهر پير نہ ڪڍن، بند ئي بند ۾ پيون آهن. جيئن وڏيڪ سڪر، تيئن وڏيڪ بند. جي اندر تہ ڪوٽ، جي ٻاهر تہ پوش.

زينت بانو — پوءِ سائين، انهيءَ ۾ ڪهڙي حرڪت؟ زال جي لاءِ تہ پردو آهي، شال ڪابہ زال بي پردي نہ ٿئي. بي پردي ۽ آگهاڙيءَ ۾ ڪهڙو فرق؟ باقي ٿيو برقعو يا پوش يا ڪوٽ، سو تہ آهي جتي ڪٿي جي رسم. جهڙيءَ طرح مسلمان سڀئي مسلمان، پوءِ هڪڙي هند هڪڙي پوشاڪ ٿا ڍڪين، ٻئي هند ٻي پوشاڪ. چوڻي بہ آهي تہ "جهڙو ديس، تهڙو ويس."

علي رضا — اهو سچ آهي، پر جنهن پردي جي اها تعريف آهي، اهو اهو بند ناهي. تڏهن سمجهڻ گهرجي تہ پردي ۽ قيد ۾ فرق ڪونهي، حرمخاني ۽ بنديخاني ۾ تفاوت ڪهڙو آهي؟

زينت بانو — سائين، توهين زورآور آهيو. رڳو ٻاهرين ديوار يا ڪوٽ هڻڻ ڪري ۽ ٻاهر نڪرڻ جي منع هڻڻ ڪري هڪجهڙا چئو تہ ڀلي چئو، نہ تہ مطلب مدعا هن جو پيو، هن جو پيو. هڪڙي ۾ رهڻ فخر آهي، ٻئي ۾ رهڻ خواري آهي.

علي رضا- زينت جان، زورآور ته تون آهين. تون پانئين ٿي ته انهيءَ پردي واري بند ۾ رهڻ ڪري زالن جي حالت ڪا بهتر ٿي ٿئي؟

زينت- آءٌ پاليان ٿي ته ٿئي ٿي. جي بهتر نه ٿي ٿئي، ته بدتر به مور نٿي ٿئي.

علي رضا- سو ڪيئن؟

زينت- هيئن. جو دنيا ۾ اهڙيون حرص وڌائڻ ۽ گمراهه ڪرڻ جهڙيون شيون پکڙيون پيون آهن، جو جڏهن مڙس به انهن تي ٽنگجي وڃن ٿا ۽ خطا کابو وڃن، تڏهن زالون ڇا آهن؟ انهن کان گوشي تي رهڻ ۽ انهن جي وڪڙ ۾ نه اچڻ به وڏي شيءِ آهي. جي بديءَ سان وڙهي، اُن تي غالب پوڻ وڏي نيڪي آهي، ته "جت پهچڻ ناهي وس، اُت پهچڻ ڪم ورپام جو." سو حقيقت ڪري زالون جاني واڻي پردي ۾ رهڻ ڪري ورياسن جو ڪم ٿيون ڪن. اها به سندن هڪڙي بهادري آهي، اها به سندن هڪڙي تعريف آهي.

علي رضا- اهو سچ آهي، پر آءٌ پانيان ٿو ته پاهر نه نڪرڻ ڪري يا دنيائي شين نه ڏسڻ ڪري اندر وارن جو حرص گهٽجي نٿو، پاڻ وڌي ٿو. جا چڱي شيءِ ڏٺل ناهي، پر پڌجي پيئي ته تمام ويجهي به آهي يا پت جي پاهران آهي يا ان جي ڏسڻ جي به جاءِ آهي، ته انساني طبعيت جو اهو ميل آهي ته انهيءَ کي ڏسڻ جي ماڻهو ضرور خواهش رکندو. جي خواهش رکندو ته هڪڙي وقت ڪوشش به ڪندو، ۽ جا

شيءِ ڀرينديون نٿين ڏسڻ ۾ اينديون، تنهن تي ڀروسو ڪرڻ هڪڙو بيوقوفي آهي. ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو ڪي شيون ڏسڻ ۾ ايندي، تنهن تي ڀروسو ڪري ويهندو آهي. هي ڳالهه ڳڻتيءَ جهڙي آهي: جن کي ماڻهو ڪوڙو ٿو سمجهي، سي به ڪڏهن ڪڏهن سچيون ٿيون. سو ڊپ رکڻو خيالي
آهي، حقيقت ڪري آهي ئي ڪونه.

زينت ــ پر سائين! اهڙين شين جي ڏسڻ جو ڪهڙو ضرور؟

علي رضا ــ پياري! ائين نه چئو. دنيا هڪڙو عجيب ڪارخانو ۽ عجائبخانو آهي. انهيءَ ۾ خدا تعاليٰ ڪروڙين شيون پيدا ڪيون آهن، جي سندس قدرت جون نشانيون آهن. اهي سڀ رکڻ ڏسڻ جي لاءِ ئي آهن، پر انهن جي ڏٺي سندس قدرت جي زياده خبر پوي ٿي ۽ منجهس ديني اعتقاد زياده پڪو ٿو ٿئي. تنهن ڪان سواءِ انهن جي ڏٺي آزمودو وڌي ٿو، علم ۽ عقل زياده ٿئي ٿو، خبر وڌيڪ پوي ٿي. جنهن اهي عجائب غرائب ڏٺا آهن ۽ جنهن نه ڏٺا آهن، تن جي وچ ۾ اهڙو فرق آهي، جهڙو سجي ۽ انڌي جي وچ ۾. هاڻ تون قبول ڪندينءَ ته زال مڙس کان سياڻ ڪري ضعيف ۽ گهٽ عقل واري آهي. ديني ڪتاب به اها شاهدي ڏين ٿا. تڏهن اهڙي آزمودي جو ضرور، زال کي وڌيڪ آهي يا مڙس کي؟ جي شيطاني ڪمن کان پاسي ٿيڻ يا انهن کي ڏکي پاسي ڪرڻ لاءِ علم ۽ عقل جو ضرور آهي، ته يقيناً مڙس کان زالن کي علم ۽ عقل جي وڌيڪ گهرج آهي. جيڪڏهن شيطان پيٽ جي پاهران خرابيون ڪرائي ٿو، ته پيٽ جي اندر لنگهڻ

۽ ٻه ھن کي حرکت ڪانھي. ھو تہ زالن جو ڪوڙيو آھي، جي آسانيءَ سان سندس چئي ۾ اچي سگھن ٿيون. بيبي حوا جو حال توکي ياد ھوندو. ۽ جيڪڏھن شيطان کي ٽارڻ ۽ انھيءَ کي لتاڙڻ ۾ علم ۽ عقل جي گھرج آھي، تہ مڙسن کان زالن کي انھن جو وڌيڪ واھپو رکڻ گھرجي. ھاڻي جي علم ۽ عقل جو ضرور آھي، تہ جي ڳالھيون علم ۽ عقل کي وڌائين ٿيون، تن جو تہ بيشڪ ضرور ھئڻ گھرجي.

زينت– اھا اوھان جي حجت بيشڪ قوي آھي، مگر ديني توڙي عقلي ڪتابن مان معلوم آھي، تہ ھڪڙيون ڳالھيون ۽ ھڪڙا ڪم خاص مردن لاءِ آھن ۽ ٻيا وري خاص زالن جي لاءِ آھن. خدا تعاليٰ سڀ ڪنھن تي پنھنجي وسعت آھر ڪم رکي ٿو. ٻاھر گھمڻ ڦرڻ، جنگيون ڪرڻ، دشمن کي سامھون ٿيڻ، ڪتڻ ڪمائڻ، مڙسن جي ٻلي ڪيو ويو آھي، ۽ گھر سنڀالڻ، جڏھن مڙس ٻاھران ھلاڪيون ڪيدي اچن، تڏھن انھن جي خدمت چاڪري ڪرڻ، ٻار ڄڻڻ، انھن جي سنڀال ۽ پرورش ڪرڻ– اھي ڪم وري زالن تي رکيا ويا آھن.

علي رضا– سچ آھي، مگر جن ڳالھين ۽ شين جو آءٌ ذڪر ٿو ڪريان، تن جو عقل ۽ ليکيءَ سان واسطو آھي. آھي جھڙو مڙسن کي ضروري آھن، تھڙو زالن کي. انگريز ماڻھن جو حال ڏس تہ جھڙا ٻاڻ ھوشيار، تھڙيون سندن زالون. اھو سڀ ڇا ڪان آھي؟ رڳو ٻاھر آمدرفت ڪرڻ ۽ جيڪي ڪم اندر ٿي لتا سگھن، تن جي جاچڻ کان. ھنن مان ھڪڙي

مٿئين چاليهن سڙن جي وچ ۾ ويٺي هوندي، ته بي پرواهه ڪانه هونديس؛ هنن سان گفتگو ڪرڻ ٿوري حجت هلائڻ ۾ اهڙي چالاڪي ڏيکاريندي، جهڙو ڪو هوشيار مڙس ڏيکاري. هني جي پردي وارين زالن ڪڏهن ڌارئين ماڻهوءَ جو منهن نه ڏٺو آهي، سو جيڪڏهن ڪنهن اتفاق سان غير ماڻهوءَ وٽ اچن، ته پوءِ اڪري ٿي واتان نه نڪرندن، پنهنجي ئي پگهر ۾ پيون ٻڏنديون؛ ۽ جي ٻاهر ماڻهن ۾ هلڻ لاچار ٿين، ته هلندي ڏنگون پيون وجهنديون، جنهنڪري سڀ پيا مٿن کلندا. انسان تي سرديون گرميون رکيون آهن، خدانخواسته اهڙيءَ زال تي ڪڏهن ڪو اهڙو حادثو اچي پوي، ته جيڪر مشڪلات ۾ مري وڃي، يا ته رلي خراب ٿئي. جيڪا اصلي ٻاهر جي آزمودگار هوندي، سا اهڙن مشڪل وقتن ۾ به پنهنجي جاءِ ڪري وڃهندي، ۽ وڏي همت ڏيکاري سگهندي.

زينت - تڏهن زالن جي ٻاهر نڪرڻ ڪري سندن گمراهه ٿيڻ جو ڊپ ڪونهي؟

علي رضا - ڪهڙو ڊپ آهي. جن قومن جون زالون ائين ٻاهر نڪرن ٿيون، سي خراب ڪين ٿيون آهن. چڱو مثال پارسين جو آهي، جي هندستان جا ڏيهي ماڻهو آهن؛ سچ آهي ته ڪي خراب مثال اهڙين قومن مان به ملي سگهندا. پر اوترا مثال، بلڪ انهيءَ کان به وڌيڪ خراب مثال، پردي وارن ۽ حرمخانن وارن ماڻهن جا به ملي سگهندا. تورن جي ڪري گهٽا ڪين مسندا.

زينت ـ اهو ته سائين ٺهيو، پر پردي جي نسبت ۾ جو ديني حڪم آهي، تنهن تي به ته ڪو ڌيان ڏيڻ ضرور آهي؟

علي رضا ـ هائو، بيشڪ ضروري آهي؛ پر جيتر يقدر مون انهيءَ نسبت ۾ ديني ڪتاب ڏٺا آهن، تن مان پردي جي معنيٰ بند قيد نٿو نڪري، جيئن هتي آهي. منهنجي نظر ۾ زال جي لاءِ وڏو پردو آهي مڙس، انهيءَ جو ته قرآن ۾ به اشارو آهي. جا زال پنهنجي مڙس يا وارث کان پري هوندي، يا انهيءَ جي مرضيءَ ڌاران ڪيڏي ايندي ويندي، يا ڪي اجايا پير ڪندي، انهيءَ جُهبو ته پردو ڇڏيو، پوءِ پلي ڪوٺن ۾ ويٺي هجي. پر جنهن زال ڪي مڙس يا وارث ساڻ هوندو، ۽ انهيءَ جي حفاظت هيٺ ڪيڏي ايندي ويندي، اها ڄڻ ته پردي سان آهي، پوءِ پلي عام ماڻهن جي وچ ۾ هجي.

زينت ـ تڏهن سائين، اوهان جو مطلب آهي ته مڙدمن وانگي زالون پلي ٻاهر وتن گهمنديون ڦرنديون، ۽ ڌارين ماڻهن سان تماشا ۽ ناچ ڪنديون؟

علي رضا ـ منهنجو اهڙو مطلب ڪانهي. غير قومن جون مناسب ڳالهيون هٿ ڪجن، پر انهن جي نامناسب ڳالهين تي هلڻ ضروري ڪونهي. پردي جي نسبت ۾ منهنجو مختصر مطلب هيءُ آهي، ته زالن کي اصل ديوارن جي اندر بند رکڻ ۽ بلڪل نڪرڻ کان روڪڻ اجايو آهي. جڏهن نڪرن، تڏهن مناسب پردو هجين، يعني جيڪي ديني حق جسم ڍڪڻ ۽ لباس ڍڪڻ جا آهن، سي پورا ڪجن، ۽ پنهنجي وارث کان

سواءِ يا انهيءَ جي مرضيءَ ڌاران ٻئي ڪنهن هنڌ نہ وڃن. جڏهن ڪڏهن ڪن عجيب غريب شين ڏسڻ جو وجهہ مڻانو هجي، جن مان ڪنهن قسم جي فائدي جو امڪان هجي، يا جڏهن ڪڏهن ڪنهن ضروري ڪم لاءِ ڪنهن هنڌ وڃڻو هجي، تڏهن مناسب ۽ شائستي رستي مان انهن جي ڏسڻ ۾ يا اتي وڃڻ ۾ ڪابہ حرڪت نہ هئڻ گهرجي. ائين ڪرڻ ڪري ديني حڪم بہ بجا آڻي سگهجن ٿا، ۽ جهان جي توڙي خدا تعاليٰ جي قدرت جي بہ زياده خبر پوي ٿي. الهيءَ ڪري سمجهہ وڌي ٿي، سڪ وڌي ٿو، السالي حالت ۾ سڌارو ٿئي ٿو، ۽ اوير سوير جي اتفاقن مهل مشڪلات ۾ ڦاسڻ ڪان بہ بچجي ٿو.

باب اٺون

جدائي

انهيءَ شاديءَ کي پنج-ڇهه مهينا مس گذريا، تہ جن صاحبلوڪن کي علي رضا پڙهائيندو هو، تن مان هڪڙي جي بدلي بمبئيءَ ٿي. تنهن هن کي چيو تہ جيڪڏهن تون مون سان هلندين، تہ توکي اسي رپيا درماهو ڏيندس. هو جنگي کاتي جو وڏو عهديدار هو، ۽ علي رضا تي گهڻو مهربان هوندو هو، هن جي بہ ماڻس پريت پجهي ويٺي هئي، تنهن اها ڳالهہ قبول ڪئي. پانيائين تہ آسي رپيا اِهي ٿيا، اهڙيون ٻہ-چار آساميون ٻيون پڙهايو تہ سيڪي ٿي پوندو. وري ٻي طمع هيس جو هن صاحبلوڪ دلاسو ڏنس تہ ڪنهن هنڌ ڪا آبروءَ جهڙي جاءِ خالي ٿي، تہ تنهنجو بندوبست ڪندس، تنهنڪري هو پاڻ انهيءَ ڳالهہ ۾ خوش هو.

اها ڳالهہ علي رضا پنهنجي گهر اچي ڪئي. سڀني گهر جي ڀاتين کي هڪڙي پاسي خوشي ٿي، جو فائدي جي اميد هئي، ٻئي پاسي ارمان ٿيو، جو جتي عمر ساري گذاري هئائون، اتان لڏڻ بہ اهنجو پئي لڳن. پر هنن جي عزازت رکو هڪ گهر سان هئي، تنهنڪري هن ملڪ ڇڏڻ ڪري گهڻو فڪر نہ ٿي ٿين.

آخر پنهي گهرن پاڻ ۾ ٻهي امر نهراءَ ڪيو تہ في الحال علي رضا بمبئيءَ وڃي، اتي وڃي ٻهريائين رهڻ جي جاءِ جو

بہ بندوبست ڪري، ۽ ڏمي تہ جي اتي رهڻ ڪري فائدو هجيس ۽ ٻي حرڪت نہ هجي، تہ مهيني-ٻن ڪان پوءِ موڪلائي، اچي پنهنجا ٻار ٻچا وٺي وڃي. ٽيتري ۾ علي رضا جو مامو دلاورخان، جو اڪثر وٽن ايندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ٻہ-ٽي ڏينهن وٽن رهي بہ پوندو هو، تنهن سندس گهر ۾ نڪاح جو ذمو کنيو.

هفتي ڪن جي اندر، علي رضا تيز ٿيڙ ٿيڻ تيار ٿيو. هاڻ جي ڏينهن صبح جو وڃي پنهنجي سس کان موڪلائي آيو ۽ ساڻس گڏ حامد علي آسائش جي لاءِ آيو. وڃڻ وڃڻ جي مهل، هو هلڻ لاءِ تيار ٿيو. ٻهرين ماڻهن کي پيرين پئي موڪلايائين، ۽ پنهنجي زال جي پارت ڪيائينس. وري مريم کي ياڪر پاڻي موڪلايائين. ۽ انهيءَ کي بہ زال جي خدمت جو تاڪيد ڪيائين. پوءِ پنهنجي ڪوٺيءَ ۾ آيو، جتي چئن-پنجن سنن تائين زال مڙس وڏي محبت جون ڳالهيون ڪيون.

زينت بانو چوڻ لڳيس تہ ”پيارا، پوءِ نيٺ اوهين آڻهو ٿا؟“

علي رضا ورندي ڏني تہ ”بس پياري، قسمت انئين آهي، خدا ڪندو، تہ وري خير سان سگهوئي ملنداسين. زينت! تون اچا گهڻن سان گڏ وڃي آهين؛ پر حال منهنجا، جو پرڏيهہ ۾ وڃي هيڪلو رهندس. جيسين توکي وري اچي هاڻ سان وٺي ويندس، تيسين الاجي منهنجو وقت ڪيئن گذرندو!“

زينت کي اتي اکين مان ڳوڙها اچڻ لڳو، سو آڳهي مڙس کي چوڻ لڳي تہ ”تڏهن جاڻي خط لکڻ جو تاڪيد رکجو، متان اسان کي انتظار ٿئي.“

علي رضا چيو ته "وڃڻ سان خبرچار لکندس، پوءِ توهان به برابر لکندي رهجو. ۽ پياري، جيتر وري ملون، تيتر پنهنجي پڙهڻ لکڻ ۾ مشغول رهج؛ اما کي خوش رکيو اچج، وڏو مائٽ آهي، ڪڏهن ڪڏهن اما سان گڏجي، مامو يا حامد ماڻ ڪري، پنهنجي پيءُ جي گهر وڃڻ ته حرڪت ڪانهي."

انهيءَ طرح جيڪا ضروري نصيحتون ڏيڻي هيس، سا ڏئي علي رضا آتيو، ۽ زال کي پيار ڏيئي موڪلائي نڪري ٻاهر آيو. حامد علي به ساڻس گڏ گاڏيءَ تي چڙهي گدوبندر تائين ويو،* پوءِ موٽي آيو؛ جو اڪثر رات جو گهر کان ٻاهر نه رهندو هو. پٺ تي، آها رات علي رضا جي زال يا پيا گهر جا ٻاتي البت سلول هئا، جو هو پهريون ڀيرو ايڏي سفر تي لڳو هو، پر پوءِ ٺهي ويا.

علي رضا ڪراچيءَ ۾ پنهنجي صاحب کي اچي گڏيو. ساڻس گڏ اچي آگبوٽ ۾ چڙهيو، ۽ اچي نيٺ بمبئيءَ ڪان نڪتو. آتي پهريائين ته جنهن بنگلي ۾ صاحب پاڻ رهندو هو، تنهن جي حاطي ۾ هڪڙي خلاصي جاءِ سندس حوالي هئي. هنتي ڪن جي اندر، هن قول ڪليءَ ۾ ٻي هڪڙي خلاصي جاءِ ٻاڙي تي ورتي، ۽ آني رهڻ لڳو.

صاحب جي معرفت ٻين ٻن-ٽن صاحبلوڪن سان به معرفت ٿيس. جتان ساڳيءَ طرح هن کي پيدائش ٿيڻ لڳي. وري سنڌ جهڙي ملڪ مان نڪري، بمبئيءَ جهڙي شهر ۾ آيو هو،

---

* تڏهن درياهه تي پل ڪانه هئي، آگبوٽ تي درياهه لنگهيو هو.

تنهنڪري هن کي آتي رهڻ هر طرح پسند آيو، ۽ دل ۾ پڪو ڌهراءُ ڪيائين ته اڳتي انهيءَ هنڌ پنهنجي قسمت آزمايان.

بمبئيءَ ۾ پهچڻ شرط هن هڪڙو خط حامد عليءَ جي معرفت گهر موڪليو، جو سندس زال زينت بانوءَ کي مليو، جنهن کي اوڏانهن اکيون هيون. انهيءَ ۾ خيرسلامتيءَ سان پهچڻ جي خبر لکي هئائين؛ ۽ پيو سنجهس درياهه جي مسافريءَ جو احوال ۽ بمبئي شهر جي تعريف هئي. پڻ ننڍي خط ۾ هنن کي خبر ڏنائين ته "اڃا قول ڪليءَ ۾ رهندو آهيان، آتي منهنجي نالي خط لکندا رهجو."

انهيءَ طرح هفتي بهفتي هڪٻئي ڏي خط لکندا رهيا. زينت بانوءَ هتي جو سچو حال لکيس، ۽ هن وري پنهنجو احوال ٽي ڏنس، ۽ اڪثر پنهي هڪٻئي کان جدا رهڻ جي شڪايت پئي لکي، ۽ خدا کي سوال پئي ڪيائون ته ڪا جلد اسان جي قسمت گڏ ٿئي.

ڏيڍ مهيني کن کان پوءِ آخر هيٺيون خط زينت بانوءَ جي نالي آيو.

خط– "عزيز مهربان من، زينت جسم و جان من، سلامت.

بعد از سلام شوق انجام و آرزوي ديدار محبت آثار– آنڪه اوهان جي خط جو جواب هن کان اڳي لکيو اٿم. منهنجي مرضي هئي ته پنهنجي صاحب کان موڪلائي، اچي اوهان کي وٺي وڃان، مگر صاحب جو امتحان تمام نزديڪ آهي، تنهنڪري مون کي ڇڏي نٿو سگهي؛ نڪي وري مون کي اوهان کان پري گذارڻ سهنجو ٿو لڳي، اگرچه پيو هر طرح جو سک اٿم.

هاڻي مون پٽي هنڌ هڪڙو سوچارو وڏو گهر ٻاڙي تي هٿ ڪيو آهي. اوهان کي گهرجي، ته ايندڙ سومر واري آگبوٽ ۾ چڙهي روانا ٿيو. مامي ڏي ٻه خط لکيو اٿم، سو اوهان سان گڏيو ايندو. ٻه ڏينهن اتان اڳيرو نڪرندؤ، ته سيٺي تي پهچي سگهندؤ. سمنڊ ٻه ماٺو آهي، خدا ڪندو ته خير سان تڪليف کان سواءِ هليا ايندؤ. آگبوٽ پهچڻ ڏينهن آءٌ پاڻهي آگبوٽ تي ايندس. مگر تاڪيد جاڻي، انهيءَ ڏينهن روانا ٿجو. زياده سلام. سيٺي گهر جي ٻاتين کي سلام پهچن.

قلم تازو- خميس واري آگبوٽ ۾ ضرور هن خط جو جواب لکجو، ته سومر واري آگبوٽ ۾ روانا ٿينداسين، ته مون کي تسلي ٿئي. "علي رضا"

انهيءَ خط پڙهڻ ڪري زينت بانوءَ کي مڙس جي نه اچڻ کان ارمان ٿيو، مگر هن سان جلدي وڃي ملڻ جي ڪري خوشي ٿي. گهر جي ٻاتين کي خط جي مضمون مان واقف ڪيائين، ساڻ ۽ ٻاهه کي ٻڌايائين، آخر سنبت ڪرڻ لڳا. جيتوڻيڪ کي سندن وڃڻ ۾ ناراض ٻه هئا، پر زال کي مڙس ڏي وڃڻ ته ضرور هو. ان موجب وڃڻ جو پڪو ٺهراءُ ڪري، خميس واري آگبوٽ ۾. زينت بانوءَ مڙس جي خط جو جواب هيٺين لکيو:

خط- "شوهر مهربان، عزيز از جان سلامت. بعد تسليمات نياز آيات و اشتياق ملاقات محبت آثار عرض- اوهان جو خط پهتو. جلد ملڻ جي خوشيءَ کان سڄيءَ دل ۾ ساهه پيو، اگرچه

اوهان جي پاڻ نہ اچڻ کان گهڻوئي ارمان ٿيو. هيڏي وڏي سفر ۾ جڏهن اڳي ڪڏهن گهر کان سون ٻاهر پير بہ نہ رکيو هو، تڏهن اوهان جو سون سان گڏ هلڻ ضرور هو. پر خير، جيئن قسمت ۾ هوندو، ائين ٿيندو. جنهن ڳالهہ ۾ اوهين خوش، انهيءَ ۾ آءٌ بہ خوش. اوهان جي حڪم موجب اسين سومر واري آگبوٽ ۾ روانا ٿينداسين.. ماسي جن بہ هلڻ جو انجام ڪيو آهي. اميد تہ وقت تي اسان ڪي ملندؤ. زياده نياز. گهر جي سڀني ياتين جا سلام پهچن– "زينت"

خميس واري آگبوٽ ۾ خط روانو ڪري، هنن ٺهراءُ ڪيو تہ ڇنڇر جي ڏينهن حيدرآباد کان نڪرجي، آچر جي ڏينهن ڪراچيءَ ۾ رهجي، ۽ سومر جي ڏينهن صبح جو روانو ٿجي. ڪراچيءَ ۾ علي رضا جو ڪو واقف هو، انهيءَ ڏي بہ اڳوات انهيءَ بابت خط لکيائون.

نيٺ ڇنڇر جو ڏينهن آيو ۽ علي رضا جي گهر جا ياتي، يعني سندس ماءُ ۽ زال ۽ دائي اٿي سنبريا. انهيءَ ڏينهن حامد علي ۽ مائي شهربانو ۽ بختاور وٽن اچي رهيا هئا. انهن کان موڪلائڻ جي گهڙي بہ آئي. ڏاڍا روئڻ ڪيائون– نيٺ بہ تہ ويجها عزيز هئن. حامدعلي بہ سائن ڪراچيءَ تائين وڃڻ جو ارادو ڪيو.

نيٺ موڪلائي توڪلائي، گاڏيءَ تي چڙهي نڪتا. رات جو ڪراچيءَ پهتا. آچر جو ڏينهن اتي گذاري، سومر جي ڏينهن سوير اچي آگبوٽ تي چڙهيا، ۽ حامدعلي وري موٽي ڳوٺ

ويو. هن عمر ۾ اهو پهريون سفر ڪيو هو، تنهنڪري ڏاڍا اٻاڻڪا ٿيا. پر لاچار دل ڏاڍي ڪري، خدا تي رکي ويهي رهيا. آگبوٽ هليو. هنن کي هڪڙي ڪنڊ ڪان جاءِ ملي، سو اتي پنجي رهيا. جيڪو گوڙ ماڻهن جي جابن وارن تي ٿيندو آهي، سو جيڪو آگبوٽ تي چڙهيو هوندو، تنهن کي خبر هوندي. هي ويچارا اڻوجهه ماڻهو هئا، سي ڏاڪڻ تان لهندي ئي پاسو ولي ويهي رهيا. آگبوٽ هلڻ ڪان پوءِ ته سڀڪنهن جو مٿو ڦرڻ لڳو، ۽ ٿيون اچڻ لڳيون. هي ويچارا انهيءَ هنڌ تختي تي فراشي وڇائي ليٽي پيا.

پهريون ڏينهن ته ڏاڍو عذاب ۾ گذاريائون، نڪو کاڌو نڪو پيتو. رات جو به کاڌو نه کاڌي جهڙو، ننڊ ڪٿي وڃي. صبح جو اٿيا، تڏهن البت ساهه پيٽ ۾ پين، لوڏو مغز ۾ ويهي وين، اٿي ويهڻ لڳا. وري سگهوئي ٻڙ ٿاڙي ڪٺايائون، جو خلاصي آگبوٽ کي ڌوئڻ ۽ صاف ڪرڻ لڳا. جڏهن صفائي ٿي رهي ۽ هنن وري پنهنجو هنڌ وڇايو؛ تڏهن البت لذت سان ٽڪر ٽيرو کاڌائون. انهيءَ هوندي به اچا موڳا ٿيا ويٺا هئا.

منجهن وري به زينت بانو سجاڳ ۽ چالاڪ هئي، ميني جي خدمت پئي ڪيائين. سندس مامو ته زالن کان به پري هو- موالين وانگي گوماٽيو پيو هو. زينت بانو ۽ مسٽس ته برقعو پهرئين ڏينهن لاهي ڇڏيو هو. اهڙي هنڌ پلا پردو ڪيترو هلي سگهندو؟ وري اتي پيو سڃاڻ وارو به ڪو نه هو. ڪيترائي پيا مڙس زالون اوري-پري ويٺا هئا. هي به پنهنجو منهن ڪرايو ويٺيون هيون، ويٺي هيڏي هوڏي جون ڳالهيون ڪيائون.

زينت ٻالوءَ کي اتي مڙس جي ڳالهه ياد آئي، جنهن ڇهو
هوس ته ٻردو هن دايا ۾ گهٽڻ جاٻن تي ڪو نه ايندو آهي،
اتلندو تڪليف ڏيندو آهي. ماڻهن جي وچ ۾ ڪلٽي منهن رهڻ
۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ڪري پاڻ هن ڪي همٿ آئي، ۽ هيترن جي
وچ ۾ پنهنجي سنگت جي چڱيءَ طرح اتي ويلي ڪندي هئي.
ڪڏهن ڪڏهن ته سندن مٿان جا ڏاڪڻ جي جاءِ هئي، اتي
وڃي ٿڌيءَ هوا ۾ ويهندي هئي ۽ آسمان ۽ پاڻيءَ جو رنگ
ڏسندي هئي، مٿان ويلي هنن سان ڳالهيون به ڪندي هئي.

هي ٻامي وارين ٻن-ٽن زالن سان به واقف ٿيون، سو
ڪڏهن ڪڏهن وري انهن سان وڏي ڳالهيون ٻولهيون ڪنديون
هيون. ٻهرئين ڏينهن ته جان ٻيءَ پنهنجي پٽ تي ڪاوڙي
هئي، چوڻ لڳي ته ”پلو ٿيس، ناحق رلائي، امان جي پاڙ
ڪڍي اٿس. ڪهڙي نه آرام سان مڙس جي ڪڪن ۾ ويٺي
هئس ”ابو لال، صحت جان.“ آئي امان کي هتي ولايو اٿس.“
پر پوءِ وري انهٽس دلاسا ڏيئي ٻس ڪرايس. انهيءَ طرح خير
سان اهو ڏينهن گذريو، ۽ رات تي چند به چوڙهي منٺون ٿيو،
سمنڊ به ماٺو هو، ڏاڍو لذت ڀريو وقت هو. ڪجھ رات تائين
ٻاڻ ۾ ڪلي ڳالهيون ڪري سڀ سمهي رهيا.

رات جو ٻين-ٽين بجي ڌاري زينت ٻانوءَ کي سجاڳي تي،
ڏاڍي آچ لڳيس. هيڏي هوڏي ڏٺائين، سڀ سمهيا پيا هئا،
ڪنهن کي جاڳائڻ به دل نه چيس. پاڻي پيئڻ جي لاءِ اٿي.
پاڻيءَ جي هڪڙي وڏي ڪکهري ساڻ هين، سا سالجهن جو

ڏاکڻ جي پاسي کان رسي سان ٻڌل، هوا ۾ لڙڻ لاءِ رکي ڇڏي هئائون. تنهن مان پاڻي پرڻ لاءِ وٺو کٽي ڏاکڻ تي آئي.

پيو کو ڏپ ڪونه هوس، ماڻهن کان پري ڪين هئي. پاسي واري تختي کي ٽيڪ ڏيئي، گگهريءَ مان پاڻي ٿي ڪڍيائين ته اوچتو اهو تختو، جو لوهه جي ڪڙي سان آگبوٽ جي پاسي واري ڪنهڙي سان ڳنڍيل هو ۽ انهيءَ مهل شايد لوڏي جي ڪري نڪري پيو هو ۽ رڳو اشاري وهيٺو هو، سو ليٿي پيو ۽ زينت بانو وَتي سوڌي تختي سان گڏ ڏو وڃي سمنڊ ۾ پيئي. هن کي اچا پاڻيءَ اندران ڏکي ٻاهر مس ڪڍيو، ته آگبوٽ پري وڃي نڪتو ۽ جهڙي جلديءَ سان هليو پئي آيو، اهڙي جلديءَ سان اڳتي هليو ويو.

اگرچه ماڻهوءَ جي يا تختي جي ڪيرڻ ڪري آواز ته ٿيو، پر آگبوٽ جو ڏمچر اڳيئي کهٽو متل هو، پيو لهرن جو سڙڪو هو، تنهن ۾ اهڙو آواز ٻڌڻ ۾ ڪين آيو. وري مهل به اڌ جي هئي. انهيءَ حادثي جي، رات سڄيءَ ۾ ڪنهن کي به خبر ڪانه پيئي. صبح جو سوير جان بيبيءَ اک پٽي، ڏسي ته زينت بانو ڪانهي. هيڏي هوڏي نهاريائين، ته به نظر نه آيس. پاڻ کي اٿاريائين، مريم کي سڏ ڪيائين. سيئي سسا مسا ٿي ويا؛ هيڏي هوڏي ڳولڻ لڳس، پر هن جو پتو ئي ڪونه پيو.

ڪپتان کي رپورٽ ڪيائون، جنهن چڱيءَ طرح جاچ ڪرائي؛ آخر ڏاکي جي پاسي وارو تختو به ڪول ڏٺائون، ۽ هنن جو وٿيو به ڪونه لڌو؛ تنهن مان صاف معلوم ٿيو ته گگهريءَ

سان پاڻي پيئڻ ويٺي آهي، تختيءَ کي ٽيڪ ڏيندي ڪري پيئي آهي، پر رات جو الائجي ڪيڏيءَ مهل ڪري، تنهنڪري ممڪن بہ ڳولا ڪرڻ هنن اجائي ڄاتي. اگرچ پريندي رپورٽ ٿيڻ مهل ڪپتان آگبوٽ ڪڙو بہ ڪرائي ڇڏيو هو، پر جڏهن لڀڻ جو امڪان نہ ڄاتائين، تڏهن وري انهيءَ کي هلائڻ لڳو.

ههڙي ڪوڏن جهڙيءَ جوان زال جي هن رستي گُم ٿيڻ ڪري، جيڪي رڙيون سندس عزيزن ڪيون، تن جو اسين هتي بيان ڏيئي نہ سگهنداسين. شال ڪنهين انسان سان اهڙو واقعو نہ ٿئي؛ شال ڪنهن جي مٿان اهڙي اوچتي آفت نہ اچي. جان بيبي ويچاري منهن-مٿو پٽي ساڻي ٿي پيئي. مربي جو بہ چرين جهڙو حال ٿي پيو؛ ۽ جان بيبيءَ جي ڀاءُ دلاورخان کي بہ افسوس حد کان گهڻو ٿيو، پر هن انهيءَ حال هوندي بہ زالن کي دلاسي ڏيڻ ۾ ڪين گهٽايو. اهو سڄو ڏينهن هنن روئندي ۽ اوسارپندي گذاريو. هنن جو روئڻ-پٽڻ ڏسي، پاسي ۾ جيڪي ويٺل هئا، تن کي بہ ٻئي رئڻ آيو. وري جا رات آئي، سا بہ هنن روئڻ-پٽڻ ۾ گذاري. پاڻ تہ ننڊ نہ ڪيائون، پر ٻين جي بہ ننڊ ڦٽايائون؛ آخر جهڪا ٿيا.

وري جو ٻيون ڏينهن ٿيو، تنهن تي سڀ ماڻهو تڙ-تاڙي ڀڄڻ لڳا، جو ٻري کان بمبئيءَ جا جبل پئي ڏسڻا. سگهوئي شهر جي عمارتن منهن ڪڍيو، ۽ بندر جا جهاز ڏسڻ ۾ آيا. آگبوٽ اچي ڪناري کي مٿانو لنگر ڪيو. ٻونديون آگبوٽ کي وڪوڙي ويون، ڪي ٻيڙي لٿا، ڪي پٺي چڙهيا، ڪي پنهنجن سنگتين ۽ عزيزن کي وٺڻ آيا، ڪي پنهنجي سامان جو سنڀال ڪرڻ آيا.

هڪڙي ٻتيلي ۾ علي رضا مغل به چڱا خاصا ڪپڙا ڏڪيو، خوشيءَ منجهان مُرڪندو هليو آيو. هو پلا پنهنجي پياريءَ زال کي هيترن ڏينهن جي وڇوڙي کان پوءِ ملڻ تي آيو، سو ڪهڙو نه سرهو هوندو! آڳبوٽ تي اچي چڙهيو، ۽ گوڙ ۾ هيڏي هوڏي جهوتون ڏيندو، ڪاها ڪندو، اچي پنهنجن عزيزن جي مٿان بيٺو، ۽ پري کان ماڻهو کي ڏسي پانياڻين ته ٻوڙي وڃي پيرين پوانس، ته ڪيس ڏسي هو سڀئي اکيان او ڇنڪارون ڏيئي روئڻ لڳا. هو ويچارو حيرت ۾ پئجي ويو، پلا اها ڪاڻ جي مهل هئي يا روئڻ جي؟ هن جي هانوَ ۾ ڌڪاءُ پئجي ويو. خبر پڇيائين، پر هنن جو روئڻ بيهي، ته هن کي ورندي ڏين! گهر جا ٻيا سڀ پاتي ڏٺائين، زال ئي ڏٺائين، سو هن کي پڪ ٿي ته منهنجي زال سان خير ڪونهي.

خبر ملڻ کان اڳ ئي، هنن سان گڏ هو ماڻهو ڪسي پاڪر پائي روئڻ لڳو. هنن جو اهڙو حال ڏسي، پين ماڻهن جي دل پئي ڳري. آخر جيڪا ڳالهه هئي، سا سڏڪا ڀريندي هن کي ڪري ٻڌايائون ته ”ابا، تنهنجي زينت سان ڏاڍو ڦهر ٿيو، ويچاري اوچتي وڃي سمنڊ ۾ پيئي.“ هيءُ ٻڌي علي رضا نئون سنئون روئڻ لڳو. پلا اوچتو سمنڊ ۾ ٻڏي مرڻ جو موت شال ڪنهن دشمن کي به نصيب نه ٿئي.

آخر پيو چارو ڪونه ٿيو. ماڻهو ته ٻيا سڀ لهي ويا هئا، پوءِ هي به مرندا جهرندا، ٻتيلي تي چڙهي وڃي ڪناري تي پهتا، ۽ علي رضا هنن کي وٺي پنهنجي جاءِ تي آيو. جيڪي

خوشيءَ جا سانباها ڪيا هئائين، سي هينئر ڏک ۽ عذاب ٿي پيا. ويچارو گذريون ڳالهيون ياد ڪيو پئي ڳريو، ۽ ذري ذري زال جي هٿ جا لکيل خط پئي پڙهيائين، ۽ واڪا ڪيو پئي رنائين. يا وري سندس ڪپڙا گنديون ڪنيو، منهن کي پئي مليائين ۽ هنجون پئي هاريائين.

باب نائون

ٻچاءُ

زينت ٻالو جو سمنڊ ۾ ڪيري، سو ٻرندي ته تختي سوڌو هيٺ هلي ويئي. ٻڏندي ماڻهوءَ کي جيڪي پهچ ۾ اچي تنهن کي سوگهو ڪري جهليندو آهي. هن کي ته خدا تختي مان ڪيرايو هو، تنهن کي هن ساهه جي ڏپ کان ڪٺي ٻڪ وڌا، الهيءَ سگهوني مٿي کڻي آلدس. پر آگبوٽ تان پاڻيءَ ۾ ڪرڻ ڪري، جو هن کي ڌڪو آيو، ۽ وري سمنڊ جو کارو پاڻي، جو اکين، نڪ ۽ وات ۾ پيس، تنهن هن کي موڳو ڪري وڌو، ۽ اڌ مئن وانگي تختي کي چنبڙيو پيئي هئي، ٻيو ڪوبه سماءُ ڪونه هوس.

صبح ٿيڻ ۾ باقي جيڪي ٻه-ٽي ڪلاڪ هئا، سي هوءَ پئي اتي پاڻيءَ ۾ ٽلڪي، ۽ لهرن تي لڏي. جڏهن ڏينهن ٿيو، تڏهن البت سماءُ پيس. پر ڪيڏي هڪڙي نازڪ پردي ۾ پلل ضعيف زال، ۽ ڪيڏي هيڏو حادثو ۽ سمنڊ جون لهرون ۽ اڪيلائي! ساهه مٺ ۾ ڪيو پئي هئي. سڀڪنهن لهر ۾ پئي ڀانيائين ته اجها ٻڏيس، پر اڃا ڏينهن هئس. هوءَ ڏاڍي نيڪ زال هئي، تنهن خدا تي ڪٺي توڪل رکي. ٻڏي مرڻ جي پڪ هيس، تنهنڪري اها گهڙي فرصت ڄاڻي، الله کي ياد ڪرڻ ۽ ڪلما پڙهڻ لڳي.

جنهن هند تي اهو اتفاق ٿيو، سو ڪڇ جي ڪناري ڪان گهڻو پري نه هو، ٻيڙيون ۽ ڊونڊيون مڇي مارڻ لاءِ ٽوڙي پاسي وارن بندرن ڪان انهيءَ هنڌان سمنڊ تي اينديون ويندون هيون. اهڙي هڪڙي ٻيڙي اوچتو آسپاس جي لنگهي، سا پري ڪان پاڻيءَ تي ڪا شيءِ تُلڪندي ڏسي لڙي آئي، مهاڻن ويجهو اچي، همت ڪري هن کي چڪي ٻيڙيءَ تي آندو.

هوءَ پاڻيءَ ۾ پچي پيئي هئي، ۽ ڏڪڻ ۾ ساڻي ٿي پيئي هئي، تنهن کي هڪڙي چادر ڏنائون ته ويڙهجي، پُسيل ڪپڙا لاهي ڏئي. هن ائين ڪيو، پوءِ مٺي پاڻيءَ جو لوٽو ڏنائونس، جنهن سان هن ڳرڙيون ڪون ۽ منهن ڌوتو. جڏهن پٽ، سُڪس ۽ سامت ۾ آئي، تڏهن هن سان مهاڻن ڳالهايو ۽ حال ورتائونس. وٽن مانيءَ جو ٽُڪر پيو هو، سو ڳُڙ سان ڏنائونس، جو هن کاڌو، البت بُرده ۾ آئي.

انهيءَ ٻيڙيءَ تي چار مهاڻا هئا: هڪڙو ٻيڙيءَ جو مالڪ هو، اهو پيرمرد هو ۽ تمام غريب ۽ رحمدل ماڻهو هو، انهيءَ جو نالو صديق هو. ٻيو سندس پٽ هو ۽ ٻه سندس نوڪر هئا، جي ٻيڙيءَ جا جوان ڪري رکيا هئائين. هن ٻڍي مڙس زينت ٻالوءَ کي دڙ دلاسو ڏنو ۽ چيائينس ته ”تون مون کي ڌيءَ وانگي آهين، ٻيو ڊپ نه ڪر، آءٌ توکي ڪناري تي ليئي، پنهنجي گهر پنهنجي زال وٽ سُکيو رکندس، پوءِ جيڪا تنهنجي مرضي هوندي، ائين ڪندس.“

هوءَ ويچاري خوش ٿي. هن مهاڻي جي گهڻي شڪرگذاري ڪئي، جو هن ٻڏڻ کان بچايس. ايئن هو اچي ڪناري تي پهتا. ڪناري کي ويجهو هڪڙو ننڍو ڳوٺ مهاڻن جو ڏسڻ ۾ آيو، جتي ڏهه-ٻارهن ڀڳونگيون ڏٺيون ٿي. انهن مان هڪڙيءَ ۾ زينت کي پيرمرد مهاڻو ۽ سندس پٽ وٺي آيا.

انهيءَ گهر ۾ ٻه زالون ٻيون به هيون، هڪڙي انهيءَ مهاڻي جي زال ۽ ٻي سندس پٽ، جا وٽن مهمان هئي. هنن کي صديق زينت جي ڳالهه ڪري ٻڌائي، ۽ هنن کي پارت ڪيائين ته "هيءَ مون کي ڌيءَ وانگي آهي، تنهن جي چڱيءَ طرح خدمت ڪريو، هيءَ ڪنهن اشراف گهر جي ڏسجي ٿي."

هنن زالن به هن جي گهڻي آدرڀاءُ ڪئي، وس پڄندي هن کي خوش ڪرڻ ۾ ڪين گهٽايائون ۽ جهڙو حال هون، اهڙو هن جي اڳيان رکيائون.

زينت ٻانوءَ کي لاچار ٿيو هنن مهاڻن سان گذارڻ. هو هن جي پرگهور گهڻي ڪندا هئا، تنهنڪري هن به پاڻ تي فرض ڄاتو ته هنن کي گهر جي ڪم ۾ مدد ڏئي؛ سو اوبرسوير پاري ڏيڻ، مالي پچائڻ، توڙي آن پيهڻ ۽ چڙڻ ۾ هنن سان شامل ٿيندي هئي. انهيءَ ڪري هو هن جو مانُ رکندا هئا، ۽ جي هوءَ زور ڪري گهر جو ڪم ڪندي هئي، ته به هن کي منع ڪندا هئا. خاص ڪري پيرو مڙس ته هن کي گهڻو پيائيندو هو. ۽ وقت بوقت زال ۽ پٽ کي هن جي پارت ڪندو هو. اگرچه هو سڀ جهنگلي ماڻهو هئا، ته به هن نئين پاتيءَ

جي اچڻ ڪري هنن جو گهر سڄي ڳوٺ ۾ مٿڏري هو، ۽ اڳي کان وڏيڪ صفا رهندو هو.

ڪڏهن ڪڏهن هوءَ ويهي گهر جي ٻاتين کي، ٻيا پيون جيڪي ٻارڙي جون زالون اني ايندڀون هيون، انهن کي قرآن ۽ حديث جون ڳالهيون ٻڌائيندي هئي، جنهنڪري هفتي-ٻن جي اندر ڳوٺ ۾ اها ڳالهه مشهور ٿي ويئي تہ صديق جي گهر ڪا وڏي اشراف ۽ نيڪ زال آئي آهي.

زينت ٻانوءَ کي ٻت تي سؤ-سوا جا زيور ٻه هئا، جن سوڏو هوءَ سمنڊ ۾ ڪيري هئي، اهي ٻهرين ٿي ڏينهن ٻربي مڙس صديق مالڪياڻيءَ جي مرضيءَ ٻٽيان پنهنجي وسان ۾ امانت طرح اڪاڻي رکي ڇڏيا هئا. انهن مان هڪڙو-ٻہ زينت خوشيءَ سان هنن کي ڏاو ٿي، ڇالاءِ جو ڄاتائين ٿي، تہ هو مون کي مفت ڪارائين ٻيارين ٿا. ٻر هنن ٻہ ورتا؛ چيائون تہ "تنهنجي شيءِ ٻاڀي توکي ڪم اچي."

هن پنهنجو سڄو حال هنن کي ڏنو هو، ۽ هو ڄاڻندا هئا تہ هن کي پنهنجن وارثن ڏي وڃڻ جي گهڻي خواهش آهي، مگر جيسين ڪو اهڙو وجهہ ملي، تيسين اتي رهڻ ۾ راضي آهي ۽ اتان نڪرڻ لاءِ اهڙي تڪڙي ناهي.

اهو مهاڻن جو ڳوٺ، ڪچ جي وڏي شهر ٻج کان اٽڪل ويهہ-ٻاويهہ ڪوهہ ٻري هو. ڳوٺ جا ماڻهو ڪڏهن ڪم سان اوڏي ويندا هئا، ۽ ڪن جا مائٽ ٻہ اتي هوندا هئا، جن سان آمدرفت هوندي هئي.

صديق جي پيڻ، جنهن جو نالو صفوران هو ۽ جا سندس گهر ۾ ڪن ڏينهن ڪان مهمان هوندي هئي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن هتي مائٽن ڪي ملڻ ايندي هئي، هن پيري ٻه ائين آئي هئي، سا مهينو ڪن گذاري وري اوڏي سنبري. انهيءَ جو مانباهو ڏسي زينت جي به مرضي ٿي ته ساڻس گڏجي اوڏي وڃان. هڪڙو ته هوڙي سڄي جهنگلي ڳوٺ ۾ رهي ڪڪ ٿي پئي هئي، ۽ ٻيو جاتائين ٿي ته وڏي شهر ۾ وري به ٻيءَ ڏي وڃڻ يا ڪراچيءَ موٽڻ جو شايد چڱو وجهه ملي ويندو. تنهن ڪان سواءِ صفوران به پڇ جون ڳالهيون ٻڌايون هيس تہ هوڙو شهر آهي، هيڏو شهر آهي، ۽ دلاسو به ڏنو هئائينس ته "اتي تون هن ڪان وڌيڪ سکيو گذاريندينءَ، جو تون پاڻ وڏي شهر جي آهين." ايترو به ٻڌايو هئائينس ته "سنهنجو گهر وارو فضل محمد لاڙڪن جي پاڙي جو نيڪ مرد آهي ۽ اشراف ماڻهو آهي، ۽ اسان ڪي خدا جو ڏنو سڀڪي آهي. اسان وٽ هوندينءَ ته منهنجو گهر وارو تنهنجو ضرور ڪو بندوبست ڪندو، جو هن جي وڏن وڏن ماڻهن سان واٽ آهي."

نيٺ پڪو لهراءُ ڪري، هڪڙي ڏينهن سانجهيءَ جو ماني تکي ڪاڏي ڪان پوءِ صفوران ۽ زينت ڪي ڏاندن جي گاڏيءَ تي چاڙهي روانو ڪيائون. گاڏيءَ وارو به سندن راج مان هو، تنهن ڪي به صديق گهڻي پارت ڪئي. اميد هين ته رات جو ٿڌ ۾ پنڌ ٿيندو، پٺي ڏينهن سوير وڃي پهچندا.

هنن جي سنبرڻ مهل صديق ڪي زينت بانوءَ جي آمانت ياد پيئي، سو ٻوڙ ٻائي سڀ ڳهه اڳڙيءَ ۾ ٻڌل ڪئي آيو،

۽ سندس حوالي ڪيائين. گاڏي هلي، رستو برپٽ مان هو؛ گهاڙو سڙڪ ڪانه هئي، چارو هو، سو چارو ڏيو آهستي هلندا ويا. هڪڙي رات انداري، پيو گاڏيءَ جو پنڌ، پنڪيون ڪائيندا هليا ويا. ڪڏهن ته تيئي ڄڻا ننڊ ۾ پئجو ٿي ويا، ۽ ڍاند پاڻهي ئي پئي هليا.

اڌ رات مهل گهوڙن جي ڪڙڪي ڪان هو ڇرڪ پري اٿيا؛ چار مڙس گهوڙن تي چڙهيل ڏنڪا ۽ تراريون ڪٽي مٿن ڪاهي آيا. اهي ڌاڙي وارا چور هئا، جي اڪثر رستا ڦريندا هئا، ۽ هاڻي گهمندي هي شڪار منهن پئجي ويو هون؛ يا ته ڪا ڪنڪ هين، ته انهي رات ڪي ٻه زالون گهڻ ڪُئن سميت هن وات سان وينديون، سو اڳ وٺي آيا هئن.

هنن ايندي سان گاڏيءَ واري کي ڏڪو مٿي وارو هنيو، جو گوساڻجي گاڏيءَ تان ڪري پيو ۽ ماندو ٿي ويو. پوءِ زالن تي هڪل ڪري آيا، چيائون ته ”مال ڪيو.“

هنن جون ته ٻه ٻه وييون ئي ٻه ويئون. پهرين ته ڪچيائون ڪين، ڊپ ۾ اونڌيون ٿي پئجي رهيون؛ پر جڏهن هڪڙي چورلهي هٿ وڌن، تڏهن چيائون ته ”اسان وٽ جيڪي آهي سو وٺو، پر اسان کي جيئدان ڏيو.“ هنن پهرين صفوران جا ڳهه لهرايا، جي هن کي بت تي پيل هئا. ويچاريءَ وٽ جيڪي ڳهه ٻڪهه هئا، سي ڏڪي مائٽن کي ملڻ آئي هئي- اهي سڀ عيئر لاهي هنن کي ڏنائين؛ ۽ زينت ته پنهنجي هڙئي پنڌل ڪٽي هنن کي هٿ ۾ ڏني، پر انهي تي به هو

راضي نہ ٿيا. هنن کي گهڻي مال جي اميد هئي، يا ڏس هون، تنهنڪري هنن کي دڙڪا ڏاب ڏيڻ لڳا.

نيٺ جڏهن ٻئي وسيلي جو آسرو ڪونہ رهين، تڏهن پاڻ ۾ صلاح ڪيائون تہ "هن ڇوڪريءَ کي ڪٿي هلجي، هوءَ پاڻ بہ هڪڙو زيور آهي." زينت بانوءَ کي جوڻ جماڻ ڏسي لچا اچي مست ٿيا، ۽ پانيائون هيتري هلاڪي بہ ڪئيسون، ٿورڙي مال تي ڪيئن راضي ٿي ويهون. سو هن ويچاريءَ کي هڪڙي جٽي ڪنيو، ڪٿي پنهنجي ٻنيان گهوڙي تي وڌو ۽ گهوڙا ڊوڙائي جهنگ منهن ڏيئي آئي هليا.

چورن جي وڃڻ کان پوءِ گاڏيءَ وارو بہ آئيو. الائجي سامت ۾ آيو هو، تڏهن آئيو، يا ڊپ کان چپ هنيو پيو هو، سو هنن کي ويندو ڏسي پوءِ آئيو. هنن کي پنهنجي ساهہ جي لڳي، سي گاڏي ڊوڙائي رستو ڏيئي آئي هليا، ۽ ويچاريءَ زينت جي پوئواري بہ ڪانہ ڪيائون.

هو ٻئي ڏينهن وڃي شهر رسيا، ۽ پنهنجي مائٽن سان رستي جي واقعي جو بيان ڪرڻ لڳا: هيڏي چور اڳيرو اچي ڪنهن ڪوهيءَ ڌاري لهي پيا، ۽ زينت بانوءَ کي بہ لاهي هڪ پاسي ويهاريائون. باقيءَ ڊڪ پيي، پوءِ پاڻ ۾ ويهي مال ورهائڻ لڳا: گهڻيءَ ريڙهہ پيڙهہ کان پوءِ اهو نبراءُ ڪيائون، تہ مال جا ٽي حصا ٿين، جي ٽي ڄڻا وٺن، چوٿين پنهنجي پتيءَ ۾ زينت جي پانهن قبول ڪئي. اني سيڪو چور پنهنجو پنهنجو رستو ڏيئي هليو ويو ۽ منجهائن هيبت

نالي، جنهن کي هيءَ زال پتيءَ ۾ آئي هئي، سو هن کي لاڏ سان پانهن سان وٺي گهوڙي تي چاڙهي ڪوٽ هليو.

جيڪي زينت جي دل ۾ هو، سو پڙهندڙن کي پاڻ خيال ۾ اچي سگهندو، اسين بيان ڪرڻ ضروري نٿا ڄاڻون. ويچاري سور پيي، پنهنجي ٻڇڙيءَ قسمت تي افسوس ڪائي، صبر ڪري ويهي رهي، ۽ پرهه ڦٽيءَ مهل چور هن کي پنهنجي گهر آڻي پهچايو.

هن کي هڪڙي زال اڳ ئي گهر ۾ هئي، تنهن کي ۽ پنهنجي مس کي هن آتاريو ۽ زينت جي پانهن ڏيئي چيائين ته هيءَ "سرڪڙي اوهان جي لاءِ آندي اٿم، تنهن جو بلو ڪريو." پوءِ پاڻ وڃي گهوڙي کي ٻڌي، هنو لاهي، گاهه ڏيئي، اچي ڦڙهه تي سمهي پيو.

زينت ڪان ٻه هنن ٻنهي ڪالهيون هيڏي هوڏي جون پڇيون، پوءِ هن کي سمهڻ جي جاءِ ڏيکاريون، جا پنجي رهي. چور رات جو جاڳيل هو، سو پهر-سوا تائين ستو پيو هو، زينت کي ته ننڊ ڪانه هئي. سڄ ايرڻي ڏاري آٿـي ويهي رهي.

چور جي زال ۽ مس سمجهيو ته ڪتان هيءَ پانهن ڦُر ڪري چورائي، پنهنجي لاءِ وٺي آيو آهي، سو هن کي غريب اشراف زال ڄاڻي مٺي ڪهل ڪيائون، ۽ سندس حال احوال پڇيائون. هن کي تڪر تيڙو ڪارايائون، پر هن ويچاريءَ جي دل ۾ الانجي ڪهڙي واويلا هئي، سو ڪنڌ هيٺ ڪيو ويٺي رهي.

نيٺ چور آئيو، هن جو اڇي پاسو ورتائين هن کي دلاسو ڏنائين ته ”هاڻ گهڻو مٿو نہ مار، وري ڪنهن پاسي توکي وڃڻو نہ پوندو، آءٌ توکي سکيو رکندس. هزارن تسمن جا توکي سال ڪارائيندس ۽ ڪپڙا ڍڪائيندس.“ انهيءَ طرح هن نامراد ڪيترائي ٻيا ناشائستا لفظ سندس نسبت ۾ ڳالهايا؛ پر هن ورندي ڪانہ ڏني، ڪنڌ هيٺ ڪيو ويٺي ٻڌائين.

انهيءَ حال ۾ هن کي ڏينهن جا اڌائي ڪ تي پهر گذريا. پوءِ هڪڙا ٻي جڻا انهيءَ گهر ۾ آيا، جن سان هيبت چور گوشي تي ويهي ڳالهيون ڪيون. اهي هن جا راتوڪا سنگتي هئا، جي وري پاڻ ۾ ايندڙ رات جي چوريءَ جي ڪا صلاح ڪرڻ آيا هئا. ڪلاڪ اڌ تائين پاڻ ۾ ڳالهيون ڪري، ٽيئي جڻا سنبري هڪڙي پاسي اٿي هليا.

هن جي ويٺي ڪان پوءِ چور جي زال ۽ مس زينت. سان وري وڏيڪ ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻ لڳيون. اگرچہ هن جي اچڻ ڪري ڏاڍو خوش ٿيون ۽ منجهانئس گهڻو راضي هيون، مگر هيءَ جا نئين پهاج مٿان تي پيئي، تنهنڪري هوءِ پيٺي هن جي نہ هجڻ ۾ وڏيڪ راضي هيون، ۽ زينت بہ چيو تہ ”مائي، اوهين مون تي رنج نہ ٿيو، آءٌ پنهنجي خوشيءَ سان هتي ڪين آئي آهيان، زور ظلم سان مون کي هتي آندو اٿس؛ آءٌ لاچار اچي بند ۾ ڦاٿي آهيان ۽ سنهنجي جند ڇڏائڻ لاءِ جيڪا مدد ڀڄيو، سا ڪريو، تہ خدا اوهان کي اجر ڏيندو.“

هن کي بہ اها صلاح آئڙي تہ هن کي روانو ڪجي. زينت بہ اڳيئي ٻڌايو هون تہ آءٌ شهر ڏي وڃي هيس، ۽ اهو شهر بہ

الهيءَ هنڌان اٺ-ڏهه ڪوهه مس هو، سو هن کي انهيءَ طرف جو رستو ڏيکاريائون، ۽ چوو جي مس ڳچ تائين ساڻ به ٽيس.

زينت اگرچه وچئي ۾ خوش هئي، پر ڊني ته متان چور اچي ملير ۽ ماريو. مگر هنن هڪ ڏنيس ته ”هو هن پاسي ويا آهن، سو وري اڌ رات جو مس ايندا. انهيءَ جو تون ڪو ڊپ نه ڪر.“ سنئون پيچرو انهيءَ هنڌ ڪان ڏکڻ ڏي ويو، سو وٺي هليون. ڪوهه کن تائين چورجي مس به زينت ساڻ ويئي، پوءِ هن کي دڳ لائي موٽي آئي.

هن کي سمجهائي ڇڏيائين ته ”ماسهون هلي وڃ، ڏينهن ڏنو آهي. شهرکان ٻه-اڍائي ڪوهه اوري دڳ ساڻ هڪڙي ڪوهي ۽ مڪان اٿئي، جتي هڪڙو فقير ۽ سندس زال رهن ٿا. اتي جي ٽڪجين ته لڙي پاڻي پيجئين ۽ ساهي کڻجئين.“

انهي ڏس تي زينت آئي هلي. اگرچ جهنگ مان هيڪلي پئي وئي، پر ڏينهن ڏنو هو، چارو لڪو پيو هو ۽ وري آزاد ٿيڻ جي به خوشي هيس، تنهن ۾ پنڌ ڪرڻ ساڻ گهٽائيائين ڪين، ۽ سج لهڻ تي انهيءَ فقير جي اوتاري وٽ اچي پهتي.

هيءَ وبچاري ٿڪجي پئي هئي، سا لنگهي اوتاري ۾ آئي ۽ اچي سٿن مان پاڻي پيتائين ۽ منهن ڌوتائين. هنن پڇيس ته ”ماڻي ڪير آهين؟“ هن چيو ته ”واڻيڙو آهيان، شهر تي وڃان.“

فقير جي زال رات ٽڪڻ جي صلاح ڪيس ۽ چيائينس ته ”رات تي پوي تون هيڪلي آهين.“ زينت کي به اها صلاح

پسند آئي. هڪڙو ته هن کي اڳتي هلڻ جي طاقت ئي نه ڪانه رهي هئي، ٻيو رات به پئجي آئي هئي، ۽ اڳيان شهر ۾ به سندس لاءِ ڪا جاءِ نه هئي نڪي ڪانءِ ٻئي هئي، تنهنڪري هن فقير ۽ فقرياڻيءَ جي مهرباني ڏسي رهجي پيئي.

هن کي ٽڪر مانيءَ جو ڏنائون، سو کائي، تڏو وڇائي، سندن پاسي ۾ سمهي پيئي. جيتوڻيڪ چور جي اچڻ جو ڊپ گهڻو هوس، پر لاچار ٿي خدا تي ڀاڙي سمهي رهي، هن چڱي موچاري ننڊ ڪئي، پر رات جو ٽي-چار ڀيرا ڀڙڪا خواب ڏسي دانهن ڪري اٿي، وري ڪلمو پڙهي سمهي رهي.

ايئن خير جو صبح ٿيو. هيءَ عنت سنهن ڏولي نماز پڙهي، فقير ۽ فقرياڻيءَ کان موڪلائي، اٿي اهو ڏکڻ وارو دڳ ڏيئي هلي. ٽڏ جو پنڌ سوا لنگهيس، پر ڏينهن جو مس ٿيو ته اچي ٻج جي شهر کان لڳي.

باب ڏهون

ڀڄ ۾

ڀڄ جو شهر ساري ڪڇ ۾ وڏو ڳالهو شهر آهي. اهو ڪڇ جي راءِ يعني راجا جي رهڻ جو هنڌ آهي، تنهنڪري منجهس وڏا وڏا ماڻهو هندو توڙي مسلمان رهندا آهن، ۽ گهڻا شاهوڪار ۽ واپاري ڌنڌو ملائيندا آهن. انهيءَ جو واپار جهڙو سمنڊ جي رستي مڏني بندر کان پڻ ٻاسي هلندو آهي، تهڙو خشڪيءَ جي رستي گجرات ۽ ٻين پاڱن سان. مڏني جو بندر ڀڄ کان ارڙهن ڪوهه پري آهي. ۽ وچ ۾ شاهي سڙڪ لڳي پيئي آهي، جنهن سان ڏاڍي وهڪ آهي. انهيءَ بندر تي ڪراچيءَ ۽ ٻمبئيءَ وارا آگبوٽ ٿا اچي بيهندا آهن، ۽ مال لاهيندا چاڙهيندا آهن، انهيءَ ڪري مڏني ۽ ڀڄ زور وٺندا وڃن.

زينت بانو شهر ۾ اچي ٿهتي ته سهي، پر هاڻ وڃي ڪيڏي؛ هن کي سڄهيو ڪين ٿي ته ڪيئن ڪريان. ٻهريالين پانيالين ته ڪنهن ڌرمسالا ۾ وڃي ويهان، پر هڙ ۾ ڪي ڪين هوس، جنهن سان ڪاڏي پيٽي جو ٻلو ڪري. ساري شهر ۾ هن کي هڪڙو ماڻهو واقف سڄهيو ٿي؛ اها هئي صفوران، صديق مهاڻي جي پيڻ، جنهن کي ساڻس گڏ رستي ۾ چورن اچي ڦريو هو. انهيءَ جي ٿا پڪ خبر نه هيس ته ڪيڏي وٺيو؛ پر جاتائين

ته ضرور اڄ به پٽني موٽي نه وئي هوندي، ڳاڏيءَ تي هئي، سا پيچ آئي هوندي؛ ۽ سندس ملاس جو نالو به سمجهيس ٿي ته فضل محمد آهي ۽ لاڙڪن جي پاڙي جو چڱو مڙس آهي. في الحال دل ۾ اهو ارادو ڪيائين ته "انهي کي پڇائي وڃي هٿ ڪريان، ۽ ڏينهن سڄو پيو آهي، خدا ۾ اميد آهي ته ڳولي وڃي لهنديسانس.

هيءَ اڳيرو هلي، ته بازار ۾ هڪڙو سرڪاري سپاهي ترار سان مليس، جو شهر ۾ نظرداريءَ لاءِ پئي گهميو. پانيائين ته پئي ڪنهن ڪان ڏس پڇان، تنهن ڪان هيءُ سرڪاري ماڻهو آهي، هن کي وڏيڪ خبر هوندي. سو هن کي وڃي اچي چيائين ته "سائين، پلائي ڪري مون کي ڏس ڏي ته لاڙڪن جو پاڙو ڪهڙي پاسي آهي؟"

سپاهيءَ پڇيس ته "ڇو مائي! تون ڪا نئين آئي آهين ڇا؟"

زينت چيو ته "هائو، آءٌ فضل محمد پربي مڙس جي مائٽياڻي آهيان، انهيءَ جي گهر وينديس."

سپاهيءَ چيو ته "مائٽن سان پيو ڪو مڙس ماڻهو ساڻ نه ڪنيئي؟"

زينت اڳ ولي چيو ته "هڪڙو مون سان هو، پر هتي ڪنهن پاسي مون کان ڇڄي جدا ٿيو آهي؛ ڳوليو ماس پر هٿ نه آيو، تڏهين اوهان کي سوال ڪيم."

انهيءَ گفتگو مان سپاهيءَ ايترو سمجهيو، ته هيءَ غير واقف زال آهي. وري جوان جماڻ، ماڻهن جي چڱي ڏ نائينس، تنهن

دل ۾ پيو ڪو پهه پچائي، هن کي گمراهه ڪرڻ جو ارادو ڪيو. هن کي چيائين "ته مائي، اڄ ته آءٌ توکي فضل محمد جو گهر لهي ڏيان، هتان سٺائو آهي."

زينت بانوءَ دعا ڪيس ۽ چيائينس ته "مهرباني اوهان جي، جو مون غريب کي رستي لايو ٿا."

سپاهي ٿيو اڳ ۾، زينت بانو ٿي پٺ ۾. ٻه-ٽي گهٽيون وروڪڙ ڏيئي، سپاهي هڪڙي در تي اچي بيٺو. زينت کي چيائين ته "مائي، تون بيهه، ته آءٌ سماءَ لهان" اندر وڃي سگهو ئي نڪري آيو. چيائين ته "مائي، اهو گهر آهي، تون اندر هلي وڃ"، سپاهي پاڻ اتان ئي موٽي ويو، زينت بانو اندر گهڙي وئي.

اهو گهر فضل محمد لاڙڪ جو نه هو، اهو شهر جي فوجدار جو گهر هو، جنهن جو نالو سمندرخان هو. هو شهر جي سڀني سپاهين جي مٿان داروغو ۽ عملدار هو ۽ وڏي حڪم وارو هو، مگر ڏاڍو ظالم ۽ بدچال ماڻهو هو. پاڙيچو ڪونه هوس، گهر ۾ هڪڙو پاڻ رهندو هو، ٻيو نوڪر هوندو هوس، ۽ تنهن کان سواءِ ڪيترائي سپاهي سڙا هميشه وٽس پيا حاضري ڀريندا هئا، ۽ اڪثر هن کي بدنيتي ۾ واهر ڏيو، خوش رکندا هئا. هن سپاهيءَ کي به هيءَ ننڍڙي جوان زال هٿ لڳي وئي، تنهن پنهنجي عملدار کي راضي ڪرڻ ۽ پنهنجي سرخروئي ڏيکارڻ لاءِ هن کي اتي آڻي ڪيرو هو ۽ اڳ ۾ اندر وڃي سمجهائي آيس، پوءِ هن ويچاريءَ کي اندر روانو ڪري پاڻ هليو آيو.

زينت بانو اندر لنگهي ايوان ۾ آئي، سامهون جاءِ جا در کليا پيا هئا تن ۾ هلي ويئي. اندر جاءِ ڏاڍي ٺاهوڪي ڏسڻ ۾ آيس. ڏاڍا گلم غاليچا وڇايا پيا هئا، ڀتين ڪٿون ٺهيون پيون هيون. سڀ شيءِ چڱي ڍول سان رکي هئي. هڪ-ٻن جاين تي ڪي تراريون بندوقون ۽ پيون هيون. هوءَ هيڏي هوڏي ڏسڻ لڳي. ڊپ به ٿيس پر ڇڪ هيس، ته صفوران آسپاس هوندي.

ائين ڪنڌي ڀاسي واري در کان هڪڙو قداور مڙس ڪپڙن ڳنڍين ٺهيل نڪري آيو. زينت بانوءَ ڀانيو، ته صفوران جو مڙس فضل محمد هوندو. هن ائيندي سان چيس ته ”ڀلي آئينءَ، خوش چڱي ڀلي آهين؟“

زينت بانوءَ حجاب سان ڀر ڊپ کان سواءِ جواب ڏنس ته ”سائين؛ خير هجي، سلامت هجو.“

فوجدار چيو ته ويهه، خوش ٿي ويهه، اها ڪٽ پئي اٿئي.“

زينت ويٺي ۽ هن کان پڇڻ لڳي ته ”سائين! مائي صفوران ته خير سان اچي پهتي؟ خوش چڱي ڀلي ته آهي؟“

فوجدار ڪوڙ ڪري چيو ته ”خوش چڱي ڀلي آهي، تنهنجي لاءِ ڏاڍي انتظار ۾ آهي؛ تون دلجاءِ ڪري ويهه، ته سگهي توکي موجود ڪري ٿو ڏجي.“

ائين چئي فوجدار وري ڀاسي واري در کان نڪري ويو؛ وري سگهوئي چوڻ لڳو ته ”پياري! هي سڀجون سڀ تنهنجي لاءِ وڇايون اٿم. هي سامان سڀ تنهنجي لاءِ تيار

ڪرايو اٿم، تون ھيءُ گھر پنھنجو ڄاڻ، منھنجا ماڻھو به تنھنجي خدمت ڪندا ۽ آءٌ به تنھنجي خدمت ۾ حاضر رھندس."
ائين چئي، ھو اچي زينت بانوءَ جي پير ۾ ويٺو.

اتي زينت کي به شڪ پيو ته مون سان ڪا دغابازي ٿي آھي، سا ڇرڪ ڀري ڀريرو رڙھي ويئي، اصل منھن ٻھڙو ڪري چوڻ لڳي ته "تڏھن سائين تون فضل محمد ناھين، تڏھن مون سان دوھ ٿيو آھي!"

فوجدار محبت سان پنھنجيون ٻاھون ڊگھيون ڪري چيس ته "منھنجي جان! ڇو ٿي ڊڄين؟ تون ڊپ ڪونه ڪر. جيڪي تون طلبيندينءَ سو توکي حاضر ڪري ڏيندس. جھڙو پنھنجي گھر ۾ سکي ھوندينءَ، انھيءَ کان به آءٌ توکي سکيو رکندس. توکي خبر ناھي ته آءٌ وڏو امير آھيان، شھر جا جيڪي سپاھي آھن، تن سڀني جو آءٌ سردار آھيان. مون وٽ رھڻ کان توکي عار ٿو اچي! مون ربي جا تو وٽ آءٌ دير ڪندس، پٽ ھٿيھر تنھنجي مٿان وجھندس، تون ڇو ڀاسو ٿي ڪرين؟" ائين چئي ٻانھون ڊگھيري پاڪر وجھڻ جي ڪوشش ڪيائين، ته زينت دانھن ڪري وچي ڀري ويٺي. فوجدار به اتي ڪڙو ٿيو.

اتي کي به سپاھي پيا به ٻاھران آيا، تن کي ڏسي، زينت بانوءَ کي پاڻ ڊپ ٿيو، ۽ ڀڄڻ جو رستو بند ڏٺائين. جڏھن فوجدار ڏٺو ته ھيءَ خوشيءَ سان راضي نه ٿي ٿئي، تڏھن دڙڪو ڏيئي چيائينس ته نادان رن، مان ڪري ويھي رھ، نه ته ترار ڪڍي به اڌ ڪري وجھندوسئين."

زينت ڄاتو تہ ھي بيحيا ماڻھو ٿو ڏسجي، نہ زبردستي ڪرڻ کان ڊڄندو، نہ مارڻ کان. آءٌ ھن مان ڪنھين بہ طرح ڇٽي نہ سگھنديس؛ تنھنڪري في الحال ڪو حيلو ڪريان، پوءِ اوسيلائيءَ ۾ نڪري ھلي وڃان. سا ماٺ ڪري وري وڃي پنھنجي جاءِ تي ويٺي، ۽ منھن مٺي ڪري کلي چوڻ لڳي تہ "ڀلا سائين، آءٌ حاضر آھيان. منھنجي ڇا مجال جو آءٌ پاسو ڪنديس؟ اسين سياڻا ماڻھو، اوھان جھڙن سردارن وٽ رھڻ کان اسان کي ڪھڙو عار ھوندو، اسان جو ڪم اھو آھي. مون بہ رڳو انڪل ٿي ڪيو، اسان جا انڪل نيٺ اوھين امير ماڻھو ڪڍندؤ!"

ھي مٺا لفظ ٻڌي، فوجدار ڏاڍو خوش ٿيو. ڪاوڙ ڍري ٿيس، ھن کي شاباس شاباس ڪيائين، پاڻ ماٺ ڪري پريرو وڃي ويھي رھيو، ۽ نوڪر کي حڪم ڏنائين تہ "سگھوئي ماني تيار ڪرائي کڻي اچ، تہ منھنجي لاڏلي کائي آرام وٺي."

پوءِ ويھي زينت بانوءَ سان پنھنجي وڏائيءَ ۽ حڪم جون ڳالھيون ڪرڻ لڳو، ۽ جيڪي سامان اتي پئل ھو تنھن جو ملھ ٻڌائڻ ۽ ھن کي آئيندي جا دلاسا ڏيڻ لڳو. زينت بانوءَ ڪوڙ ڪري، مرڪندي منھن سان ھائو ويٺي ڪئي.

نيٺ ماني وڏائي آيا، فرش تي رکيائون. فوجدار زينت بانوءَ کي بہ سڏيو تہ "جاني، اچ تہ ماني کائون."

ھن ويچاريءَ دل ۾ انھن بيحيائيءَ جي لفظن ٻڌڻ ڪري ھن کي گھڻو ئي ڇنيو ٿي، پر لاچار ھئس، ڍونگ ڪري پنھنجي آبرو بچائڻي ھيس، تنھنڪري تہ ڏيئي اچي مانيءَ تي ويٺي. ٻيئي گڏجي ماني کائي اٿيا.

زينت وري وڃي ڪٽولي تي ويٺي ۽ اوجدار ڪپڙا ڍڪڻ لڳو؛ زينت ٻانوءَ پڇيس ته "سائين ڪيڏي ٿا سنبرو؟"

هن چيو ته "ٻاهر ڪو سرڪاري ڪم آهي، سو لاهي جهٽ ۾ وري ٿو اچان."

زينت ٻانوءَ چيس ته "سائين، آءٌ هيڪلي ويٺي هونديس، ڀلائي ڪري سگها موٽجو."

هن چيو ته "پياري، دلجاءِ ڪجئين."

انهيءَ مهل سنبري، آهي پيٺي سپاهي ساڻ ڪري، سمند خان اوجدار روانو ٿيو ۽ نوڪرکي ٻارت ڪري ويو ته مهمان جي سنڀال رکجئين.

هن جي وڃڻ کان پوءِ، زينت ٻانو پنهنجي منهن گهڙيءَ تائين ويهي خيال پچائڻ لڳي. پهرئين ته گذريل ڏينهن ياد ڪري روئڻ لڳي، پوءِ خدا کي سوال ڪرڻ لڳي ته "يا الاهي! زماني جي گردش مون کي گهڻو ستايو آهي. اڳتي ڪنهن مصيبت جي ڪٽڻ جي طاقت ڪانه رهي آهي، پنهنجي فضل ۽ رحم سان مون کي يا پنهنجي مڙس وٽ پهچاءِ، يا موٽي وطن تي؛ ان ته ڪنهن اهڙيءَ امن واري جاءِ تي پهچاءِ، جتي عزت ۽ آبروءَ سان حياتيءَ جا ڏينهن گذاريان. جي قسمت ۾ اڃا به ٻيءَ طرح آهي ته مون کي موت ڏي، ته قبر جي ڪنڊ ۾ وڃي آسودي ٿيان."

پوءِ ٿوريءَ دير تائين ليٽي ڳڻتيون ڪرڻ لڳي، ته هن بند مان ڪيئن ڇٽان. دل ۾ چيائين ته "هن ماربي کي دلبو ڏيئي خوش رکيو اٿم، نه ته هو مون کي هيئر جو هيئر خرابي

پوڇائي هان، پر هالي پڪ اٿس تہ ڪميڻي ذات جي آهي،
منهنجي سون رپي جي دلاسي تي نهي ويٺي آهي، سا ويندي
ڪين. سو رات جو ضرور ڪارمنهون سون سان زبردستي ڪندو،
تنهن ڪان جند ڇڏائڻ جو ڪو باو ڪجي. هاڻي ڏينهن ڏنو
آهي، جي سڀ پائي در ڪان پاهر ٿيس، تہ بازار وهندي منهنجو
ڪوبہ نالو وٺي نہ سگهندو، ۽ شهر بہ اڏو آهي، ڪنهن پاسي
پيجي ويندس، ۽ وڃي پڇا ڪري فضل محمد جو گهر هٿ
ڪنديس، نہ تہ بہ ڪنهن سميت ۾ وڃي ويهي رهنديس. بندي
جي گهر ڪان وري بہ الله جو گهر چڱو آهي، پاڻهي لراو مالي ۽
جو پيو ملندو!"

اهو پهہ پچائي، هيڏي هوڏي ڏسي در ڏي هلي، ڏسي
تہ در کي اندران ڪلف ڏنو پيو آهي؛ فوجدار کي اگرچہ پڪ
هئي تہ هيءَ ويندي ڪين، پر تڏهن بہ اڳ ڳتي ڪري نوڪر
کي سوگهائيءَ جو تاڪيد ڪري ڇڏيو هئائين، تنهن اندران
ڪلف ڏيئي ڇڏيو هو.

زينت بورچيخاني ۾ وڃي ڏسي تہ فوجدار جو نوڪر تڏي
تي سمهيو پيو آهي ۽ پرتي ڪنجيون ڏاڳي ۾ پاڻ بورچيخاني
واري در جي ڪلف ۾ لڳيون پيون آهن، سي آهستي ڪيدي
اچي پاهريون در پٽيائين ۽ وري در ورائي خدا کي سنڀالي،
نڪري ٻاهر ٿي؛ ۽ پنڌ-تن گهٽين مان لنگهي اچي وڏي بازار
۾ پيئي.

ماڻهو گهڻائي پئي آيا ويا، وڻجن وڻجن جي سهل هئي.
زينت بانو بہ هنن تي جيڪي ماڻهو ويٺا هئا، يا گهور ڪندا

وٺيا، تن کان لاڙڪن جي پاڙي جو ڏس پڇائيندي پڇائيندي، اچي انهيءَ پاڙي ۾ لڳا، جو شهر جي اوڀرين پاسي کان هو.

اتي ستون ڏيندي، فضل محمد جو گهر پڇائيندي، اوچتو اها ساڳي صغوران منهن پئجي ويس. انهيءَ کي ڊوڙي وڃي پالهن کان ورتائين. هوءَ به هن کي ڏسي ڏاڍي خوش ٿي. پوءِ ته اني پنهنجي هڪٻئي کي حال احوال ڏنائون، نيٺ صغوران هن کي وٺي پنهنجي گهر ويئي.

اهو گهر به چڱو ڀلو جڙيل ڏسڻ ۾ ٿي آيو. صغوران جو گهر وارو فضل محمد ويٺو هو، تنهن کي چيائين ته "ميان! جنهن مائيءَ جي لالي مون ڳالهه ڪئي، سا اڄها خدا ڪٿي آندي آهي." پوءِ هن کي ڏسي گهر جا جيڪي به چار ڀاتي هئا، سي اچي گڏ ٿيا.

اگرچه زينت ويچاري ڏکن سورن ۾ گهٽوئي لٿڙي هئي، تڏهن به سنديس شڪل وڏ گهراڻي پئي ڏني، تنهن کي گهٽي تعظيم ڏنائون، ويهارياڻوس ۽ دلاسا ڏنائوس. هنن جي آدرڀاءَ ڏسي، زينت پانوءَ کي پيٽ ۾ ساهه پيو، جيئن ته پنهنجن مائٽن جي گهر آئي هجي. پوءِ ته دلجاءِ ڪري اتي ويهي رهي ۽ گهر جي ڀاتين سان ڳالهيون ٻولهيون ڪري لهي ويئي.

فضل محمد لاڙڪ هن پاڙي جو نيڪ مرد هو، وسعت وارو ماڻهو به هو. سنديس ڪيترين ئي پيڙيون مڏئيءَ وٺ سمنڊ ۾ هلندڙ هيون ۽ واپار ۾ به هٿ هوس، تنهنڪري هلنديءَ وارو به هو. کيس اولاد ڪونه هو، مگر ماڻس گڏ سنديس ننڍو ڀاءُ ۽ ڀاڄائي رهندا هـ، هن کي ٿي ننڍا ٻار هئا: ٻه ڌيئو

۽ هڪڙو ڀٽ. اهو ڀائس ٻه ڪم ۾ ساڻس ڀائيوار هو. هن پنهنجي ننڍي ڀاءُ کي پٽ وانگي پالي وڏو ڪيو هو، ۽ پڙهايو هئائينس، تنهنڪري هن سان گهڻي محبت هوندي هيس، هن جي اولاد کي پنهنجو اولاد ڪري ڄاڻندو هو.

انهيءَ گهر ۾ زينت کي البت چڱي وندر ٿي. هيءَ وري هتي به وقت سر نماز ۽ قرآن پڙهڻ لڳي ۽ سگهوئي سڄي پاڙي ۾ مشهور ٿي ويئي. فضل محمد هن کي گهر ۾ ٻيو ڪم ڪرڻ نه ڏيندو هو. هن کي چيائين ته "مائي، تون اسانجن ٻارن کي قرآن پاڙهيندي وڃ." سو هن کي پاڻ اهو شغل سڀ کان وڌيڪ پسند آيو، سا هاڻي سُليائي ٿي ويئي ۽ ٻارن کي ويٺي پڙهائيندي هئي.

انهيءَ هنڌ هن کي آرام مليو، ته به هن پنهنجا ماڻٿ وساري نه ڇڏيا هئا. هن ٻه خط لکي ٽپال ۾ وڌا: هڪڙو پنهنجي مڙس ڏي بمبئيءَ ۾، ٻيو پنهنجي ڀاءُ جي ناڻي حيدرآباد ۾. مڙس جو پتو ڦول گليءَ ۾ هئس، سو لفافي تي به ائين لکيائين. باقي ڀاءُ واري لفافي تي حيدرآباد لکي ڇڏيائين.

انهن خطن ۾ هن پنهنجو حال لکيو ۽ پڇاڙيءَ ۾ لکيائين ته "جي ٿي سگهيو ته منهنجو سماءُ لهجو، ۽ جي لهي، ته ٻه جيسين ساهه پيٽ ۾ هوندم، تيسين اوهان جي تانگهه رکنديس ۽ جنهن مهل وجهه ملي سگهندم، تنهن مهل اچي اوهان وٽ نڪرنديس."

اهي خط ويا ته سهي، مگر بمبئيءَ واري کي ڦول گليءَ ۾ رلائي رلائي پيا ته ميان علي رضا هٿ ڪونه لڳو، جو اتان

لڏي وري ڪنهن ٻئي هنڌ وڃي ويٺو هو، ۽ حيدرآباد وارو خط، سو وڃي حيدرآباد دکن ڪان نڪتو، جو انهيءَ تي سنڌ جو اکر لکيل نه هو. انهيءَ ڪي به اتي رلائي ڦاڙي ڦٽو ڪيائون.

ٿورا ڏينهن ڏٺائين، جڏهن ڪو پونواريءَ وارو ڪونه پيدا ٿيو، تڏهن وري مڙس ڏي پيا خط لکڻ لڳي، پر انهن جي پهچڻ جو ته امڪان ئي ڪونه هو، جو علي رضا ڦول ڳايءَ مان لڏي، الانجي ڪهڙي هنڌ وڃي ويٺو هو. پاڻ ڏي وري هن پيو خط ڪونه لکيو، جو ڄاڻائين ته هو اڃا ڇوڪر آهي، شايد منهنجي پيان اهڙا ڄاڪوڙا ڪيئي اڇي ته سگهيو ۽ خط پهچڻ ڪان پوءِ به ماٺ ڪري ويهي رهيو آهي. ماڻهو ته زال ماڻهو ڪين اينديس، نڪوڪو پيو مڙس ماڻهو وٺن آهي، جو موڪليندا، تنهنڪري انهيءَ پاسي جو خيال ڇڏي، رڳو علي رضا ڏي پئي لکيائين.

انهيءَ طرح ويچاريءَ هن وڇڙيءَ جي خبر نه هن پاسي مائٽن کي پهتي، نه هن پاسي. نه ڪو ڪڏهن انهن جو جواب هن کي آيو، نه ڪو ماڻهو آيو، پاڻئياڻين ته وساري ويهي رهيا يا خط نه پهتن، پا ڪو پيو سبب هوندو.

فضل محمد جي گهر ۾ زينت بانوءَ کي ڇهه مهينا گذري ويا. انهيءَ وچ ۾ هن کي ٻار به ڄائو، ڇالاءِ جو مڙس ڪان جدا ٿيڻ مهل هن کي پيٽ هو. ويچاريءَ هيترا ڏکا پيٽ مان پئي ڪاڍا. پٽ ڄمڻ ڪري زينت توڙي فضل محمد جي گهر جا ڀاتي ڏاڍا خوش ٿيا.

زينت چاتو ته وري ٻه ٻڙس جي ڪا نشاني مون سان ٿي، ۽ پرديس جي ڏکن ڏوجهرن ۾ ڪا سنگت، ڪا وندر ته ٿي. الهيءَ جو نالو محبوب علي رکيائين. هو ڏاڍو ملوڪڙو ٻار هو. جنهن ٿي ڪنيس، تنهن کي هن جي شڪل شباهت ۽ هن جي يتيمي ڏسي مٿس ڪهل ٿي آئي.

ويرم ۾ به زينت ٻانوءَ کي انهيءَ گهر جي ٻاتين چڱي مدد ڏني، جهڙي ڪو مائٽ مائٽ کي ڏئي. هن ويچاريءَ سندن گهڻي شڪرگذاري ڪئي ۽ هنن سان ملي رهندي آئي ۽ هنن جي ٻارن کي ٻئي پڙهائيندي هئي.

امان مٺي چيو آهي ته فضل محمد جو شهر ۾ سکرن سکرن سان رستو هو. انهيءَ طرح سندس زال صفوران جو به سکرن سکرن جي گهرن ۾ اچڻ وڃڻ جو رستو هو. شهر ۾ هڪڙو ميمڻ سيٺ حاجي ڏوسل نالي هوندو هو. انهيءَ جو ٻمبئي ۽ ٻين ولايتن سان واپار هلندو هو، ۽ هزارن جو خاوند هو. هن جون جايون، مڏئيءَ ۾ ٻه گهڻيون هونديون هيون، جتي ڪڏهن ڪڏهن هو مهينن جا مهينا وڃي رهندو هو.

هو وڏو نمازي ماڻهو هو، ۽ ٻه حج به ڪيا هئائين. هن کي ڪا پورهيت گهربي هئي. هڪڙي ڏينهن اهڙي ڳالهه انهيءَ سيٺ جي گهر ۾ مائيءَ صفوران جي آڏو چري، هن چيو ته "امان وٽ هڪڙي زال آهي، پر ڏاڍي اشراف لمازڻ ۽ لکڻ پڙهڻ جي هوشيار آهي. امان جن ٻارن کي پڙهائيندي آهي. ننڍڙو ٻار به ساڻ اٿس، جي راضي ٿيو ته الهيءَ جي

ٻانهن اوهان کي آئي ڏينديس، ٻوءِ اوهان کان ٻه جيڪي ٻچي مڱهي، سو هن جي حق ۾ ڪجو." هن قبول ڪيو.

صفوران گهر اچي زينت ٻانوءَ سان ڳالهه ڪئي، ۽ سيٺ جي گهر جي تعريف ڪرڻ لڳي. زينت ٻانو هن جي گهر ۾ اٿي ويٺي هئي، ۽ ٻيو اهنج ٻه ڪونه هوس. اهائي جاءِ هئي، جتي مائٽن جي ڌار ٿيڻ کان ٻوءِ ٻه-ٽي ڏينهن آرام ورتو هئائين، تنهنڪري اتان نڪري وڃڻ ٻه پسند نه هوس. مگر جڏهن معلوم ٿيس ته هتي اڃا وڌيڪ آسودي ٿي رهنديس، ۽ سيٺ جي معرفت سڱهو چيرڪو بمبئي يا ڪراچيءَ وڃڻ جو ٻه وجهه لڳي ويندو، تڏهن صفوران واري رٿ قبول ڪيائين.

صفوران ٻه زينت سان ڪڪ نه ٿي هئي، جنهنڪري هن کي اهڙا ڏس ٿي ڏنائين، پر انهن کي ٻه ٻڪ هئي ته هيءَ سگر گهر جي آهي، اتي وڌيڪ سکي رهندي ۽ نيٺ وڃي مطلب کي ٻه رسندي، تنهنڪري اها صلاح ڪئي هئائين.

ٻوءِ ته ٻئي ڏينهن زينت کي سيٺ حاجي ڏوسل جي گهر وٺي ويٺي. سيٺ توڙي سندس گهر جا ڀاتي هن کي ڏسي خوش ٿيا ۽ سندس ڳالهين سان سهي ڪيائون ته هيءَ ايشڪ اشراف آهي، تنهنڪري هن جي گهڻي خاطرداري ڪيائون. هن کي ڇهه رپيا پگهار، پيٽ جي ماني، ڪپڙو گندي ٻڌي ڏنائون. اتي ٻه هن کي ٻارن ٻڙهائڻ جي ڪم تي رکيائون، جو گهر ۾ ٽي-چار ڇوڪريون هين، انهيءَ کان سواءِ ٻيو اسا

اٽي-ويڻيءَ جو هلڪو ڪم هيءُ ٻاڻهي ٻئي ڪندي هئي، جهڙوڪ پاڻي ڀرڻ، ٻارن جا ڪپڙا سبڻ، ٻارن کي وهنجارڻ.

انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته فضل محمد جي گهر ڪان زينت بانو هتي سکي هئي ۽ جهڙي هن گهر ۾ محبت ملندي هئس، انهيءَ ڪان گهٽ هتي به نه ملئس. ڏينهن ٻئي هن مان به انهي ويئي، سندن گهر-ڀاتي ٿي ويئي.

—

باب يارهون

جيل ۾

سيٺ ڏوسل جي گهر ۾ زينت ٻانو تقريباً ٻارهن مهينا رهي. هن کي اگرچه سک ۽ مشغولي گهٽي هئي ۽ پنهنجي اولاد جي والدر ٻه جهڙي هئي، انهيءَ هوندي به پنهنجن مٽن عزيزن کي وساري ڪين هئائين. پٽي انهن ڏي وڃڻ جا وجهه ڳوليندي هئي. هڪ ڏينهن تہ سيٺ پاڻ به هن کي چيو تہ "مائي! جي تنهنجي مرضي هجي تہ توکي ٻمبئي يا ڪراچيءَ روانو ڪري ڇڏيون، جو مٽئي وٽان آڳبوٽ لنگهندا آهن." پر زينت ٻانو پٽي چيو تہ "اڃا تہ اوهان سان سنهنجي روزي لکيل آهي، ڪنهن ڏينهن اوهان کي آءٌ ٻاڻهي عرض ڪنديس."

هن جو مطلب هو تہ جڏهن في‌الحال خير سان وقت ايڏو گذري، تڏهن ٻلي ساهه ٽپي، هڪ تي پيسا ٻه گڏ ڪريان؛ متان ڪا ويل نہ ڪنهن جهڙيا سو هيئر پنهنجي ڳهار مان ٿي سٿ - ستر رپيا گڏ ٿيا هئس، ڇالاءِ جو ڪهڙو ڪندي، ڪاڏو ايتو ڌار هن کان ماندو هوس. ايٺ هڪڙي ڏينهن مائٽ اچي ياد پيس ۽ مڙس جي محبت اچي دل تي چڙهيس، روئي روئي اکيون ڳاڙهيون ٿي پيس.

انهيءَ اهڙي حالت ۾ سيٺ جي زال کي اچي عرض ڪيائين تہ "مائي هاڻي مون کي موڪل ڏيو تہ آءٌ پنهنجن

مائٽن ڏي بمبئيءَ وٺان ۽ سيٽ کي پارٽ ڪري مون کي اوڏي روانو ڪري." هن مائيءَ سڀ کي سمجهايو. سيٽ ته اڳيئي انهيءَ ڪم لاءِ تيار هو. هنتي ڪن جي اندر ٺڪرو ڪناري وارو آگبوٽ ڪراچيءَ کان هليل اچڻو هو.

مڏئي يا جنهن کي مانڊوي به سڏيندا آهن، سو وڏو بندر آهي، جتي آگبوٽ اچي بيهندا آهن. جيئن سٽي ڇيو وبو آهي، ته اهو پڇ کان ارڙهن ڪوهه پري آهي، ۽ وچ ۾ شاهي سڙڪ لڳي پئي آهي ۽ انهيءَ مڏئيءَ ۾ سيٽ جون جايون جگهيون هيون ۽ سندس ماڻهو رهندا هئا.

زينت بانوءَ کي سيٽ پنهنجي ڪنهن مائٽ سان مڏئيءَ ڏي موڪليو ۽ ان کي سمجهايائين ته "هن مائيءَ کي آگبوٽ وٺي چاڙهي، پيو ڪو سڃاڻ چاڻ ويندڙ هجي ته ان کي پارٽ ڪري پوءِ اچجئين."

زينت بانو منيري، سيٺي کان موڪلائي پار ڪڇ تي ڪري هلي. هلڻ مهل گهر وارن ساڻس ڏاڍيون ڀلايون ڪيون. ڏهه-پندرهن رپيا روڪ ۽ ٻه-ٽي وڳا ڪپڙن جا به انعام طور ڏنائونس. هيءَ انهيءَ ٽي ڏينهن اچي مڏئيءَ پهتي. سڀاڻي آگبوٽ به آيو. هن کي آئي آگبوٽ تي چاڙهيائون. پيا به ڪي ڪڇي مهاڻا سيٽ جا واقف اتان چڙهيا، تن کي سيٽ جي طرفان سندس مائٽ هن مائيءَ جي گهڻي پارت ڪئي. نيٺ آگبوٽ لنگر کڻي روانو ٿيو، ۽ سيٽ جو مائٽ، زينت بانوءَ کي امائڻ آيو هو، سو موٽي ڪناري ڏي ورو.

ٻئي ڏينهن ٻنپهرن کان پوءِ، آگبوٽ اچي بمبئيءَ پهتو. گهڻائي ماڻهو آگبوٽ تي چڙهي آيا ۽ پنهنجن ڄاڻن سڃاڻن کي ڳولي هٿ ڪيو پئي لاٿائون. ويچاريءَ زينت کي به دل ۾ آيو ته ”جي منهنجي مڙس کي خبر هجي ها ته جيڪر مون کي به وٺڻ اچي ها!“ وري چيائين ته ”اڳيئين پيري هنن ماڻهن وانگي آيو هوندو، مون کي نه ڏسي گهڻو ارمان ٿيو هوندس. هاڻي الائجي ڪٿي هوندو، ڇا ڪندو هوندو؟ يا موٽي حيدرآباد ويو هوندو.“ پر انهيءَ جي گهڻو ڪري پڪ هيس ته موٽي نه ويو هوندو، ڇالاءِ جو مڙس کي بمبئيءَ ۾ ڪن ورهين تائين گهر ڪري رهڻ جو ارادو هو. سو هينئر خدا تي ڪم رکي، توڪل ڪري اچي اتي نڪتي هئي.

آگبوٽ ۾ جيڪي رفيق هئس ۽ جن کي منڊس پارت ڪئي هئائون، تن هن کي پاڻ سان گڏ ٻيڙيءَ تي چاڙهي اچي بندر تي لاٿو. زينت بانوءَ کي قول گليءَ ۾ وڃڻو هو ۽ هنن ماڻهن کي ميمڻ محلي ۾ لهڻو هو، سو هڪڙي گاڏي ڀاڙي ڪري ميمڻ محلي تائين ته گڏ آيا، پوءِ هو لهي پيا ۽ گاڏي واري کي اڳواٽ پئسا به ڏيئي ڇڏيائون ۽ چيائونس ته ”هن مائيءَ کي قول گليءَ جي منڍ وٽ لاهي ڇڏجئين.“

گاڏيءَ واري اڳيرو وڃي، هڪڙي گهٽيءَ جي منهن وٽ زينت بانوءَ کي لاهي ڇڏيو. هن کي چيائين ته ”قول گلي اها اٿئي.“ حقيقت ڪري قول گلي اڃا پري هئي، پر بمبئيءَ جي گاڏيءَ وارن سان خدا شال ڪنهن جو پلؤ نه اٽڪائي، ڏاڍا لُچا ٿيندا آهن. هن ڏٺو ته مون کي پنهنجا پئسا ملي ويا

آهن ۽ زال به غير واقف ٿي ڏسجي، ڇالاءِ ايترو هلاڪ ٿيان؟ اتيئي لاهي ڇڏيانس.

هو ته گاڏي هڪلي هليو ويو. زينت بانو ٻار ڪڇ تي کڻي لهي پئي. هوءَ پاڻ به ٿڪي هئي ۽ ٻار به ٿڪيو هوس، تنهنڪري ٻه-ٽي آنا ڏيئي ڪنهن گهورڙيءَ کان ٿورا ڪماند جا ڇليل ٽڪر ۽ ڪيوڙن جون ٿريون ۽ ڪتل وٺي جهوليءَ ۾ ڪنيائين. هڪڙي ٿري ڪٿي ٻار جي هٿ ۾ ڏنائين، جو کائيندو هليو ۽ پاڻ ڪماند جا ٽڪر کائيندي هلي.

هن گهٽيءَ جي پهرئين ٻن هٽن تان پڇا ڪئي. اتان جواب مليس ته ٿول ڳلي پيندي بازار جي وچ ڌاري آهي، سو هتان هيءَ گهٽي ڏيئي وڃي پيندي بازار ۾ پئو، پوءِ سڌي هلي وڃ. هن ويچاريءَ ائين ڪيو. گهٽي وٺي اچي بازار ۾ پيئي.

ڪنڊ تي پهچڻ کان اڳي هڪڙو اتفاق ٿيو، جو ڪنڊ واري هٽ تي ميوو ۽ ٻيو وکر کاڌي جو رکيو هو، تنهن مان ڪا زال ڪوڙ ۾ هلندي جهٽ ڏئي ڪيوڙي جو ڇڳو ۽ مٺ ڪتل جي ڪئي اٿي ڀڳي هئي. هٽ وارو ڪم مان اندر ڪوٺيءَ ۾ هو، ننڍڙو ڇوڪر سندس هٽ تي هو، تنهن دانهن ڪئي، تنهن تي اندران هٽ وارو به نڪتو، سو هٽ تان لهي هيڏي هوڏي ڊوڙڻ لڳو.

اها زال ته ڪوڙ مان ڪسڪي، ٻي ڪا گهٽي ڏيئي هلي وئي، پر زينت بانو، جا هاڻي ور کائي اچي پيندي بازار ۾ پئي هئي، ۽ پاسو ڏيو هلي آئي، تنهن کي آئي هن پاڻهن کان ورتو، ڀانيائون ته اها آهي. هن کي جهليائون ته "تون چور آهين."

هن چيو ته "آءٌ غريب مسافر آهيان." هت واري کي ڪيڙو ۽ ڪٿي ڏسي پڪ ٿي؛ "فرياد فرياد" ڪيائين ته هڪڙو-پ پوليس جو سپاهي اچي نڪتو. جهولي پٽي سندس ڪيوڙو ۽ ڪتل هٿ ڪيائون، ۽ پڇيائونس ته "هي ڪٿان آندا اٿئي؟" هن چيو ته "ملهه وٺي آيو آهيان." پڇيائونس ته "ڪنهن کان ورتا اٿئي، هلي ڏيکار." پر هو ته کهور وارن مان هو، جي هلندي وڪرو ڪن، سو الائجي ڪيڏي ويو. ويچاري لاجواب ٿي؛ پيو وري هندستاني برابر ڳالهائڻ نه پئي اچيس، نه هنن جي ٻولي برابر سمجهي سگهي، ڪوڙ ۾ موڪي ٿي ويئي.

هن کي توڙي فريادي ءَ کي پوليس وارن ٿاڻي مان ڪڍيو؛ ويجهي ٿاڻي تي وٺي آيا، اتي هن کان پڇاڳاڇا ٿي. هت واري پنهنجو چوڪر ۽ هڪڙو پيو شاهد ڏنو، جن چيو ته اسان انهيءَ زال کي ڪٿندو ڏٺو. جنهن قسم جو مال چوري ٿي ويو هو، سو به هن زال وٽان لڌو ۽ هيءَ وري هئي به نڌڪي، ۽ غير واقف، سو پانيائون ته فقير پاڻي آهي، جا ڪنهن ظاهري گذر جي اپاءَ کان سواءِ گهمندي وتي. وري وٽانئس مترا-امي ربيا به ليي پيا. هيڪاري پڪو شڪ پين ته هيءَ ڪا خراب چال واري آهي، جهلي ڪورٽ ۾ رجوع ڪيائونس.

پئي ڏينهن مقدمو هليو. فريادي ءَ ٻا شاهد گواهه پڇيا ويا. هن ويچاريءَ جو خدا کان سواءِ نڪو شاهد اڪو گواهه، اڪو واقف، نڪو سڃاڻو. گهٽوني ٻچاءَ ۾ دانهون ڪيائين، حجت دليل ڏنائين، پر هڪڙو ته سندس ٻولي پوريءَ طرح نه سمجهن، پيو وري قاعدي موجب ٻچاءُ جو شاهد ڪونه هوس،

تنهنڪري هڪ مهينو قيد ملي ويس. رڳو شڪ ۾ چوريءَ جا چاڻي ضبط ڪيائون ۽ ڪيوڙو ۽ ڪتل فرياديءَ کي ڏيارياؤن. ويچاريءَ سنهن مٿو پٽيو، پر ڪنهن به ڪان ورتي، ٻار سوڌو وڃي جيل ۾ وڌائونس.

جيل ۾ زنانو گهر مڙني کان ڌار هو. هتي اڳيئي پنج-ڇهه قيدياڻيون پيون هيون، تن سان زينت به وڃي گڏي. سندس ڪپڙا لهرائي قيدين جا ڪپڙا ڍڪايائونس. پوريائين چار-پنج ڏينهن سخت پورهيو ڪرايائونس، جنهنڪري هٿ ڦٽي لڦن سان پرجي پيس. پوءِ هلڪي ڪم تي رکيائونس. سندس ٻار جي سنڀال به سرڪار جي طرفان ٿيندي هئي. مگر هو اڪثر ماٺس رهندو هو، تنهنڪري ٻين جي هانوَ کي وري به ڪو ڏڪ هوندو هو.

ويچاريءَ پنهنجي قتل لصيب تي پئي رُني. چوندا آهن ته هن دنيا ۾ ڏک ايندا آهن، ته هڪيئي پٺيءَ ڪاهي اچي ڪنڌ تي ڪڙڪندا آهن؛ سو سچ آهي. اجا هڪڙيءَ بلا مان مس ڇٽي، ته ٻيءَ ۾ اچيو ڦاسي. وري به شابس هجيس، جو سڀ مصيبتون سر تي کڻي صبر ۽ تحمل سان ڏينهن ڪاٽيو آئي.

هن ويچاريءَ پئي ڏينهن ڳڻيا، ته ڪڏهن بند مان اڪرنديس. آخر مهينو پورو ٿيو ۽ زينت جي ڇٽڻ جو ڏينهن آيو. پنهنجا ڪپڙا ڍڪايائونس ۽ موڪل ڏنائونس. انهيءَ ساڳئي ڏينهن هڪڙي ٻي قيدياڻي به ڇٽي. جيل ۾ رهي زينت هن سان واقف ٿي وئي هئي. هوءَ ته بمبئيءَ جي تر جي هئي. ڪا

هندستاڻ ٿي ڏاڍي، تنهن هن کي چيو ته ”آءٌ ترسان گڏجي هلنديس، هلي توکي ڦرل ڳلي ڏيکاريندس.“ سي هاڻ ٻئي گڏجي اتي هليون.

گهڙيءَ ۾ اچي ڦرل ڳليءَ جي منهن وٽ نڪتيون. اتي هن کي ڇڏي هوءَ ٻي زال هلي وئي، جا قيد مان ڇٽي هئي ۽ گهر موٽڻ لاءِ تڪڙي هئي. زينت بانوءَ وري به ٻن-چئن دڪان وارن کان پڇي پڪ ڪئي، ته ڦرل ڳلي برابر اها آهي. پڪ ڪري پوءِ هوءَ پنهنجي مڙس علي رضا جي ڳولا ڪرڻ لڳي.

ڦرل ڳليءَ جي منهن وٽ ٻهريون هٽ جيڪو هو، سو هڪڙيءَ سرهائن وڪڻڻ واريءَ زال جو هو. انهيءَ جو نالو چانديبي هو. اها مرداني ۽ چڱي زال ڏٺي ٿي، تنهن کان وڃي زينت پڇيو ته ”مائي، هن ڳليءَ ۾ هڪڙو ماستر علي رضا نالي سنڌ جو ماڻهو رهي ٿو، تنهن جي گهر جو ڀلائي ڪري ڏس ڏيندينءَ؟“

هن چيس ته ”هائو مائي، اهو مون کي سمجهي ٿو، هتي برابر رهندو هو، پر ڪجهه ڏينهن ٿيا جو لڏي ويو ۽ وڃي ڪنهن ٻئي هنڌ جاءِ ورتي اٿس. سندس اهلوڪو گهر به پري آهي، او اهيو پريان هن ماڙيءَ تي هوندو هو. پر هينئر منجهس ٻيا ماڻهو ويٺا آهن.“

وري پڇڻ لڳس ته ”ڇو مائي، تون انهيءَ جي واقف آهين ڇا؟“

زينت ٻانوءَ چيو ته "هائو مائي، آءٌ ٻه سنڌ جي آهيان. هڪڙي ٻاڙي جا ويٺل آهيون. منهنجو هتي اچڻ ٿيو، تڏهن ارادو ٿيم ته هن وٽ وڃان، جو هتي منهنجو ٻيو واقف ڪونهي."

زينت ٻانوءَ چاٻي واري سچي ڳالهه نه ٻڌايس. ڀانيائين ته منهنجو مڙس هتي آبروءَ سان هلندو چلندو هوندو، متان هي ماڻهو ڄاڻن ته آءٌ سندس زال نڌڻڪي کهندي ڦرندي وتان، ۽ هن جي خواري ٿئي، تنهنڪري ٻدلائي ايئن ڳالهه ڪيائين.

پوءِ ته پاڻ ۾ هيڏي هوڏي جون ڳالهيون ڪري لهي وييون. زينت ٻانوءَ کي هيئنر ڪي به ڪين ٿي سمجهيو ته ڇا ڪريان! ههڙي وڏي شهر ۾ ڀلا مڙس جو پتو ڪيئن پئجي سگهندو! دل ۾ ٺهرايائين ته في الحال ڪٿي گذارڻ جو بندوبست ڪريان، پوءِ جيڪا خدا گهري هوندي، سا ٿيندي.

چاند ٻيبي به چڱي زال هئي ۽ سوچاريءَ وسعت واري هئي، تنهن، جو زينت کي ههڙي حال ۾ ڏٺو، ۽ ڄاتائين ته هيءَ پرديس ۾ غيرواقف آهي، تنهن کي مٿس ڪهل آئي. وري هن کي ڏٺائين به اشراف ۽ غريب، تنهن سج لٿي تائين اتيئي پاڻ وٽ ويهاريس، پوءِ دڪان بند ڪري، هن کي پاڻ سوڌو پاڻ سان وٺي پنهنجي گهر آئي، جو سندس هٽ کان گهڻو پري نه هو.

چاند ٻيبيءَ جي گهر ۾ رڳو هڪڙي پاڻ رهندي هئي، ٻيو سندس پٽ، جو ڏينهن جو ڪنهن ڪارخاني ۾ ڪمائڻ ويندو هو ۽ ٽين هڪڙي پورهيت هين مائي پچائڻ واري. پڻس پرائيل

هو، ٻه مهينا ڏيڍ ٿيو هو جو سندس زال هڪڙي ننڍڙي ڌيءُ ڇڏي مري ويئي هئي، سو اها انهيءَ جي سنڀال ۾ هو. انهن ڏاتڻ مان زينت ٻانوءَ جو هاڻي اچي گذر ٿيو.

هن وٽ هڙ ۾ پئسو ڪونه هو، تنهنڪري هو ماني ڪارائيندا هئس، ۽ ٻاڻ هن جي گهر جو جيڪو پورهيو مناسب ڄاڻندي هئي اهو ڪندي هئي، ۽ هن ٻني ننڍڙي ٻار جي سنڀال به ڪندي هئي، جنهنڪري چاند ٻيبيءَ جو پٽ هن پنهنجيءَ مهماڻ جو گهڻو شڪرگذار هوندو هو.

هفتي-ٻن جي آزمودي مان چاند ٻيبيءَ کي زينت جي اشرافت ۽ نمڪحلالي چڱيءَ طرح معلوم ٿي ويئي، سا هاڻ هن کي ٻاڻ مان مدد لاءِ هٿ تي وٺي نيئي ويهارڻ لڳي. بعضي وقت ته ٻاڻ ڪنهن ٻامي هلي ويندي هئي ۽ زينت پيئي سودو ڏيندي هئي، جو هوءَ ڏسي واقف ٿي ويئي هئي.

ٻاڙي جي هڪڙي ٻي به زال چاند ٻيبيءَ جي ذات جي هوندي هئي، جا اڪثر وٽن اچي رهندي هئي. اها شهر جي البت واقفڪار هئي، ۽ چڱن گهرن ۾ پورهيت ٿي به ڪمايو هنائين. تنهن هڪڙي ڏينهن ڳالهين ڪندي زينت ٻانوءَ کي چيو ته "ماني، هتي تون رکو پٽ تي پيئي ڪمائين، ڇو نه ڪنهي پورهيت ٿئين؟ ٻه-ٽي رپيا مهيني ۾ نڪري پوندءِ. ٻيبيءَ جهڙي شهر ۾ پنهنجي پئسي کان سواءِ مڙني ڪري آهي."

زينت ٻانوءَ چيو ته "ماني سچ آهي، مگر منهنجو هتي واقف ڪونهي. تنهن کان سواءِ اچ ملڪ ۾ اشرافت ڪانه رهي آهي. ڪو مگر گهر هجي ته چيڪر چئه نه پيهان."

هن مائيءَ چيو تہ ”منهنجي هڪڙي ساهيڙي آهي، اها آيا جو ڪم ڪندي آهي، تنهن ٿيون ڏينهن مون کي چيو هو تہ ”ڪنهن مکر مائهوءَ کي اشراف پورهيت گهرجي، سو ڪا هٿ لڳيئي تہ مون کي ٻڌائج، پگهار چڱو ملندس.“

زينت بانوءَ چيو تہ ”مائي، جي اهڙي ڳالهہ آهي ۽ گهر مکرن جو آهي، تہ آءٌ خوشيءَ سان پورهيت ٿيندس.“

هن مائيءَ ورندي ڏني تہ ”چڱو مائي، سڀاڻي صبح جو آءٌ هتي سوير ايندس، تون سنڀري ويٺي هججئين تہ آءٌ توکي وٺي پنهنجي ساهيڙيءَ وٽ هلندا سين.“

اهو ڏينهن تہ خير جو گذريو.

رات جو زينت بانو، چاند بيبيءَ سان اها ڳالهہ ڪئي، تنهن ڏوراپو ڏنس تہ ”ستان اسان وٽ بک هئي تنهن کان ڀڳي آهين؟“ پر هن چيس ”آءٌ تہ اوهان وٽ ڏاڍي سکي هيس. اوهان جو گهر پنهنجو گهر ٿي ڄاتان؛ پر آخر اوهين پنهنجن ٻارن ٻچن وارا آهيو. ڪيتائي ڏينهن مون نڌڻڪيءَ سان اوهان پلائي ڪئي. هاڻي جڏهن ٻاٿيهي حق-حلال جي پورهئي جي آڇ ٿي آهي، تڏهن ڇو نہ آهو هٿ ڪريان؟“

انهيءَ طرح رات جو هنن کان موڪلائي ڇڏيو هئائين. صبح جو سوير اها مائي هت تي آئي، تنهن سان گڏجي پنهنجو ٻار ڪڇ تي کڻي هلي.

ٻ-ٽي گهٽيون لنگهي پيئي جٽيون هڪڙي گهر ۾ گهڙي ويئون، اتي هوءَ ٻي مائي آيا ويٺي هئي، ٻي هڪڙي ڇوڪري

ٻه ونس هئي، ٻيو ماڻهو اتي ڪونه هو. هن زال الهيءَ کي چيو ته ”ادي، پورهيت تو پڇي ٿي، ما اڄها.“ هن چيو ته ”ادي، ڇڪڻ جو تون آئينءَ، آءٌ به تنهنجي دلاسي لڳي ويئي هيس، نه ته ويس ٿي هلي. هاڻ مائي تڏهن آٿ ته هاڻون.“ هي ٻئي آٿيون ۽ هوءَ اڳين زال موڪلائي هلي ويئي.

باب ٻارهون

ميلاپ

آيا ۽ زينت بانو ٻاڻ ۾ ڳالهيون ڪنديون بازار ڏنهن هليون. ٻهر ٻائين تہ هڪڙي جو حال ڏنائون ورتائون، پوءِ زينت بانوءَ پڇيس تہ ”مائي، اهو ڪنهن جو گهر آهي، جتي پورهيت گهرجي ٿي؟“

آيا چيو تہ ”مائي، هڪڙو ماستر آهي، هتي اچي ورهہ-ٻن ڪان رهيو آهي، هو ٻارن پڃن وارو آهي. زال اٿس، ڌيءَ اٿس، ماءُ اٿس، ۽ هڪڙي پورهيت اٿس. وڏا اشراف ٿا ڏسجن ۽ پنهنجيءَ وارا بہ آهن. آءٌ سندن گهر ويندي آهيان، جو سندس زال سان سنهنجي ڏيٺ آهي. ٿورا ڏينهن ٿيندا جو ٻار جي لاءِ هڪڙي پورهيت رکي هئائون، پر اها سکهوڻي ڇڏي وين؛ ٻيءَ جي ڳولا ۾ آهن. مون کي بہ منٿ ڪئي هئائون تہ اسان کي ڪو اشراف ماڻهو ڳولائي ڏي.“

زينت پڇيو تہ ”ٻار ڪيڏو آهي؟“

آيا چيو تہ ”ننڍڙو آهي؛ جاني چار-پنج مهينا مس ٿيندس.“

زينت وري پڇيس تہ ”مائي، انهيءَ ماستر جو نالو ڇا آهي؟“

آيا ورندي ڏني تہ ”مائي، نالو تہ مون کي اٿو اچي، باقي سندس زال جو نالو عزت بي آهي.“

زينت چيو تہ ”پڙهہ ادي! اها مائي ڪهڙي هند جي آهي؟“

آيا جواب ڏنو تہ ”اها مائي هتي جي رهاڪو آهي. مندس ۾ هڪ اشراف دکني آهي، ذات جو شيخ آهي، تنهن سان ماستر جو رستو هو، پوءِ تہ زينت پاڻ ۾ مائٽي ٿي وئي.“

اهي ڳالهيون ٻڌي زينت بانوءَ پنهنجي دل ۾ اهو ويچار ڪيو تہ ”لاشڪ اهو ماستر منهنجو مڙس علي رضا آهي، جو مون کي مٺو ڇائي هتي پرڻيو آهي ۽ ڏيءَ بہ ڄائي اٿس.“ انهيءَ ڪري هن کي دل ۾ نهايت گهڻي خوشي ٿي، جو ڄاتائين تہ جنهن مڙس سان منهنجي هيتري دل هئي، ۽ جنهن لاءِ هيتري ڄاڪوڙ پئي ڪيدي، تنهن سان زينت ملڻ جو وقت نزديڪ اچي ويو آهي، پر پوءِ هيءَ ڏک بہ ٿيس تہ ”جڏهن ٻي زال پرڻيو آهي، تڏهن الائجي مون سان خاطر ٿيس يا نہ. پيو تہ ماڳهين گهر ۾ ٻہ ٻاج سان گڏ رهڻ ڏاڍو مشڪل ٿيندو. تنهن کان سواءِ آءٌ جو هيترا ڏينهن کانئس ڌار رهي آهيان ۽ نہ ٻڌندو تہ آءٌ ڪهڙن ڪهڙن خراب ماڻهن جي چنبن ۾ پئي رهي آهيان ۽ وري اتان نڪتي آهيان تہ شايد هن کي منهنجي پاڪدامنيءَ ۾ شڪ پوي تہ عجب ڪونهي. تنهنڪري يا نہ مون کي پاڻ وٽ رکندو ئي ڪين يا جي رکيائين تہ بہ محبت ڪانہ ڏيندو رکو عذاب مٺو پوندو.“

زينت اهي ڳالهيون ڳڻي، دل ۾ ٺهراءُ ڪيائين تہ ”آءٌ پاڻ ظاهر نہ ڪريان، پورهيت ٿي وڃي وٽن بيهان. اگرچ ٻاج جي اکيان ڪمائڻ ڏکيو آهي، پر تڏهن بہ مون کي پنهنجي مڙس ڏي ڏسڻو آهي. جڏهن ڪو مناسب ۽ سٺو وجهہ ڏسان، تڏهن ڪلهي ظاهر ٿينديس. تيستين پنهنجو نالو زينب ڪري رکنديس،

جو زينت جي ناليءَ کي ويجهو به آهي. آءٌ ڳالهائيندس ته ڪٿي هندستاني، جيڪي هتي گهڻا ڏينهن رهڻ پڻ ڪري مون کي چڱي موچاري اچي ٿي وئي آهي ۽ هن جي زال به دکڻ آهي، سو گهر ۾ اڪيئي هندستاني ڳالهائيندا هوندا." ائين ڪندي هي ٻئي ڄڻيون اچي ماستر علي رضا جي گهر وٽان نڪتيون.

حقيقت جي ڳالهه به ائين هئي، جيئن زينت بانو انهيءَ ماستر بابت دل ۾ سمجهي هئي؛ اهو گهر برابر علي رضا جو هو. ماءُ جي اٿي ڪان پوءِ ويچارو ٻهريان ڏينهن ته زال کي ياد ڪري پيو ڳرندو هو. ڏينهن جا ڏينهن هن جي گهر ۾ ماتم هو، مهيني کن جي اندر هن ٽول گليءَ وارو گهر ڇڏي ڏنو، جو ماڻس چيس ته "اهو گهر نڀاڳو آهي، جنهن ۾ روئندي اچي داخل ٿيا آهيون." سو نڪري، وري اچي بازار جي هن پري بابلا تلاءَ جي پاسي ۾ هڪڙي جاءِ پاڙي ڪري ورتو، جا اڳئين کان بهتر هئي.

ماڻس ته پرڻيدي شرط گهڻا زور ڪيس ته موٽي وطن هلون. چيائينس ته "ابا، بهتر ماڻهن ۾ ٿي جيئي ته آرام سان گهر ويٺي الله ٽڪر پيو ڏئي، سو ڇڏي، گهٽي جي لالچ تي پرديس ۾ اچ وڃ؛ پر تون اسان رهڻين، ته هيءُ ڏينهن جٿ نه ٿئي ها. پيو ته اوهين لئين پوچ پيدا ٿيا آهيو، مي ڏاڏا ڏنگا آهيو. شاديءَ جا سڳڻ ساٿ بند ڪرائي ڇڏيو، رڳو دهل جو به ڏونڪو نه لڳو. گهڻن مون کي چيو ته لياڪي، خراب ڪم ٿي ڪرين، مون سڀني جي ڳالهه اٿئي، سنڀالج، پر مون نه سنڀاليو؛ اوهان جي انگلن ڏي ڏانهن. هاڻ اها ماڳي پڃ سوٽي پيش آئي!"

علي رضا تہ ماٺ ڪري اھا ڪاوڙ سٺي، جواب ڪونہ ڏنائين، جو اھا ڏک جي ڳالھ ھئي. ٻئي گھر ۾ ٻہ ٽي چار مھينا رھيا، ايئن ٿورو ٿورو ڪري زينت کي وساري، مھمانيءَ وٽھي رھيا. زماني جو دستور بہ ائين آھي، پاروھي ڪنھن لاءِ ڏک ڪين ٿو رھي. جيترو ڪالھہ ھو، اوترو اڄ ناھي، جيترو اڄ آھي، اوترو سڀاڻي نہ ھوندو.

علي رضا جو ڪم چڱيءَ طرح ٻئي ھليو، ڳڻتي معرفت شھر ۾ ٿي ويئي ھيس. انسو بہ چڱو موچارو ڪڏ ڪيو ھئائين، تنھنڪري ٻئي موٽڻ جو ارادو في‌الحال بند ڪري، ھتي جو رھاڪو ٿي رھڻ لڳو.

ھڪڙي ڏکڻي ماڻھوءَ شيخ شھاب‌الدين نالي سان رستو ٿي ويو ھوس. ھو چڱو ماڻھو ھو، بمبئيءَ جو رھاڪو ھو، ڪنھن ڇاپخاني ۾ ڀائيوار ھوندو ھو، جنھن مان چڱي پيدائش ھوندي ھيس. انھيءَ کي ڌيءَ عزت ئي نالي ھئي، تنھن سان شاديءَ جو بندوبست ڪيو ھئائين. ھوءَ بہ جوان ۽ خوبصورت ۽ ڪرم سياه واري ڇوڪري ھئي. ھندستاني چڱيءَ طرح لکي پڙھي ڄاڻندي ھئي. تنھن مان ھڪڙي ڌيءَ بہ ڄائي ھيس، جنھن جو نالو آ.رازادي رکيو ھئائين.

علي رضا جو مامو، جو سنڌ پار پهچائڻ آيو ھو، سو بہ ٻہ مھينا ساڻس گڏ رھي، وري ڪوٽ ھليو ويو. باقي سنڌ ماڻھ جان پيءُ ۽ سنڌ داني ساڻس ھيون. مرٻم ماني ٽڪيءَ جي ڪم ٿي ھئي، تنھنڪري ھن ئي ھڪڙي پورھيت رکي ھئي، جا آٽيءَ ويٺيءَ جي ۽ گھر جو ٻيو ڪم ڪار بہ ڪندي ھئي ۽ ائو

جڏهن ٻار گهر ۾ ڪين، تڏهن ٻار ٻـ سنڀاليندي هئي. ٻـر آها ماڻي ڇڏي ويئي هئين، هـو ٻيءَ جي تلاش ۾ هئا. ٿين آيا شيخ شهاب‌الدين جي گهر جي واقف هئي، ٻوه منڊس ڏيءَ جي خاطر هن گهر جي ٻـ واقف ٿي؛ تنهن ڪي ڪنهن ٻورهيت لاءِ سوال ڪيو هئائون، سا هاڻ زينت ٻانوءَ ڪي هٿ ڪري سندن گهر ٿي آئي.

جڏهن هي ٻئي اندر ويون، تڏهن گهر جا ڀاتي سڀ حاضر هئا. آچر جو ڏينهن هو. علي رضا ٻـ گهر ۾ هو، ۽ ٿي ماڙي تي پنهنجي جاءِ ۾ هو؛ لڪڻ پڙهڻ جـو ڪم ٿي ڪيائين. ماڻي هيٺ آئي. آيا ماڻيءَ ڪي چيو ته ”هيءَ ٻورهيت اوهان جي لاءِ آندي اٿم. مون ڪي ٻـ هن جي ٻانهن ڪنهن ٻيءَ سهيليءَ ڏني آهي. ٻـر جهڙي اوهان ٿي ڳولي، اهڙي آهي. رهندي ٻـ اوهان وٽ. پنهنجي ٻار واري آهي، سا اوهان جي ٻار جي سنڀال ٻـ چڱي ڪندي ۽ ٻيو جيڪو ڪم ڪار چوندوس، اهو ٻـ ٻئي ڪندي. ماڻي پنهنجو ٻڪهار ٻولائي ڇڏيوس.“

ماڻيءَ هن ڪان مختصر خبرچار ورتي. ٻـڪهار ٻنج رپيا ۽ ٻيٽ جي ماني ٺهرايائون. علي رضا ڪي خبر ڪيائون، سو ٻـ لهي آيو. تنهن ٻـ هنن جي ڳالهه ٻڌي قبول ڪيو. ٻوءِ آيا ٻـ منت لي موڪلائي هلي وئي.

زينت ٻانوءَ سان گهر جا ڀاتي اوڀاريون لهواريون ڳالهيون ڪرڻ لڳا. ٻار ٻـ سانس هو، تنهن جو ٻجهائونس، هـو تمام وڻندڙ ٻار هـو، جهڙو نالـو محبوب هوس، اهڙو محبوب هو؛ تنهنڪري وڃهر اچي انهيءَ سان کيڏڻ لڳا. هـو ڪاڻ ۽

ڏانهن اشارو ڪرڻ لڳو، تنهن کي علي رضا ۽ ٻين ڪنيزن، چيون ڏنائونس ۽ ٽوال هٿ ۾ ڏنائونس ۽ پورهيت کي جس شاباس ڪري سندس ڪم ڪار سمجهائي ڇڏيائون، سا انهيءَ مهل وڃي مرڻ وٽ ويٺي.

زينت بانوءَ جي نڪا سونهن اڪا جواني ڪم ٿي وئي هئي. جدا ٿئي ٻه ورهيه کن مس ٿيا هئس، پر هيترا ڪشالا ۽ هيڏا ڇاڪرڙا جي ڪڍيائين، پنڌ ڪيائين، قيد ڪاٽيائين، جنڊ ڪڍيائين، ڏک سٺائين، تنهنڪري بيشڪ سندس شڪل جهڪي ٿي ڦري وئي هئي ۽ هيئنر پيو نالو هوس، اهي پولي هيس، اهي حالت هيس، تنهنڪري جن ماڻس ڪڏ گذاريو هو، سي به ڀلجي ويا. وري هنن هن کي منو مهمانيو هو. هڪ هين ته ٻڏي ويئي؛ هنن جي وري ڏسڻ جي اميد ئي ڪانه هين؛ تنهنڪري امڪان ڪونه هو ته هن کي سڃاڻن. انهيءَ هوندي به هنن کي هن جا ڪي مهانڊا پئي دل ۾ لڳا، جيئن ته هي ماڻهو ڪٿي ڪو ڏٺو هجين، پر ياد نه پوين؛ پر ماڻهو ماڻهن جهڙا، انهيءَ پاسي ڏي ڪنهن کي گمان به ڪونه پيو.

آخر زينت بانو، "زينب" جي نالي هيٺ پنهنجي مڙس ۽ ٻاجهه ۾ مس جي اکيان پورهيت ٿي ڪمائڻ لڳي. مهيني کن جي اندر هن جي چالاڪي، نمڪحلالي، اشرافت ۽ چڱي هلت ڏسي هن کي آفرين ڪرڻ لڳا. خاص ڪري هن جي نماز ۽ قرآن جي شغل ڪري منجهانئس خوش هئا. پر هن جي لڪڻ جائڻ جي خبر ڪانه هين، لڪو زينت بانوءَ ڪين انهيءَ ڳالهه ظاهر ڪرڻ جو في الحال ارادو ئي هو.

جيئن وڏيڪ ڏينهن پوندا ويا، تيئن سڀني جي محبت هن
سان وڌندي ويئي. خود علي رضا به هن جي افعالن ۽ اخلاقن
تي عاشق ٿي رهيو هو ۽ هن کي گهڻو پيارو رکندو هو. ڪڏهن ڪڏهن
ته انهيءَ پوڙهيءَ ڪي ڏسي، هن کي پنهنجي زال به ياد پوندي
هئي ۽ پوءِ ٿي پيرا انهيءَ بابت پنهنجي نئين زال سان ذڪر به
ڪيو هئائين، جنهن تي هن چرچو ڪري چيس ته "ڏيان ڪر،
متان پاڻ جي وڃڻ ۽ چڱي ڀلي ڪري وڃي متس هٿ رکين!
هن جي گهڻي تعريف ٿو ڪرين، تنهنڪري مون کي ٿو شڪ
پوي." هن بار جي به گهر جي ڀاتين سان، خاص ڪري علي رضا
سان ڏاڍي دل پرچي وئي، سو گهڻو ڪري هن سان کلندو
ڳالهائيندو هو. پلا رت جي ڇڪي ڪٿي ٿي لڪي سگهي؟
جان پيءُ ته هڪڙي پيري اٿين ۽ چيو هو ته "هن ننڍڙي
جو نڪ ۽ اکيون ۽ ڳل ساڳيا اهڙا آهن، جهڙا علي رضا جا
ننڍي هوندي هئا." ۽ هن سان چرچو ڪري چوندي هئي ته
"ماڻي، متان ڪا تو ۾ اسان جي لڄ به ڳنڍيل آهي؟" هو
جواب ڏيندي هئي ته "ماڻي، ڪا هوندي ته خدا کي خبر!"
انهيءَ طرح هن کي اٺ مهينا گذري ويا. عزت بي پيٽ سان
هئي، تنهن جي مدت به اچي پوري ٿي هئي، تنهن کي ويم جا
سور اچي ٿيا. دائي گهرايائون، پر سور سخت ٿيڻ لڳا. ٻه ڏينهن
لنگهي ويا، ته به ڇوٽڪارو نه ٿيو. ڊاڪٽر کي آندائون، انهيءَ
مٿا هنيا، پار آسائڙو اچڻ لڳو، نيٺ حيلن سان ڪيپائون، مگر
نڪتو. عزت اي ويچاري ٿي ڏينهن ساندهه. تمام خراب حالت
۾ هئي، ايڏا رضا خدا جي، دم ڏاڍئين. هن جي مرڻ ڪري

وري اچي هن گهر ۾ واويلا ٿي. ويچارا روئي پٽي ماٺ ڪري ويهي رهيا.

ننڍڙي ڏيءَ، عزت بيءَ جي ويچاري ڇوري ٿي، تنهن کي ٻاٽليءَ سان کير پيارڻ، توڙي ٻي سنڀال ڪرڻ ۾ زينت ٻانوءَ ڪين گهٽايو. پنهنجي ٻار کان به وڌيڪ خدمت ڪرڻ لڳس. جنهن زال جي جيئري ئي علي رضا کي هن پورهيت جو ڪپ نه هو ته هاڻي زال جي مئي کان پوءِ پاڻ وڌيڪ ٿيو؛ سو هن ۽ ماءُ وانگي هن کي پاليندي هئي ۽ جان نهبي، جا سونهن سگهڻ ڳنڍڻ واري هئي ۽ جنهن وري هن گهر کي به نياڳو ٿي سمجهيو، سا به هن جي رهڻ ۾ گهڻو راضي هئي، تنهنڪري زينت ٻانو ماٺن ڳنڍي آئي.

انهيءَ طرح پنج-ڇهه مهينا گذري ويا. جا محبت ۽ الفت گهر جي ٻاتين جي، خاص ڪري علي رضا جي زينت ٻانوءَ سان ٿي هئي، تنهن کان هاڻ وڌيڪ ٿي ويئي. علي رضا کي هيتر زال جي رنڊڪ ڪانه هئي، جوان پورهيت گهر ۾ موجود هئي، جنهن جي اچڻ جي چڱي خبر هيس. هيترا ڏينهن پاڻ ٻارن ٻچن سان رهيو هو، تنهنڪري هاڻ ڇڙو رهڻ تي دل نٿي چيس. زينت ٻانوءَ کان اڳيئي ڳالهين ڪندي هن کي معلوم ٿيو هو ته هيءَ هيتر رنڊ آهي. هوءَ اگرچ پورهيت هئي، پر گهر ۾ زال ٿي وانگي ٻار جي سنڀال ڪندي هئي، توڙي جو ٻيو ڪم ڪار سندس حوالي هوندو هو. تنهنڪري علي رضا کي هن ڏي گهڻو خيال ٿي پيو. ماءُ سان صلاح ڪيائين، تنهن کي به اها ڳالهه وڻي. مريم به ڪلي چيس ته ”ابا، تو کي ڪنواري ڪانه ٿي

ڦٽيي، من رنڙ ڦٽيي!" نيٺ ماءُ کي سمجھايائين تہ "وڃھ ڏسي انھيءَ باب ۾ ھن کي ڇو، ڏس تہ ڇاتي چوي." ايتري پڪ ھين، تہ اسان سان ٺھي ويئي آھي، ظاھري ڪري ڏسجي ٿي نڌاڪي ٿي، تنھنڪري پورھيت جي درجي کان گھر جي ڏياڻي ٿيڻ ۾ گھڻو خوش ٿيندي.

هوڏي وري زينت بانوءَ دل ۾ پئي ويچار ڪيو تہ عزت بي جي مرڻ کان پوءِ پاڻ ظاھر ڪرڻ جو چڱو وجھ آيو آھي. ۽ اھو بہ خطرو ھوس تہ متان ڊرائي ڪربان، ۽ ھو وري ڪنھن ٻئي ھنڌ شاديءَ جو بندوبست ڪري ڇڏي، پر اڪوٺو ڊپ بہ دل تان ٿئي ويس تہ متان منھنجي پاڪ دامنيءَ ۾ شڪ اچيس ۽ انڌلدو ھن حالت کان بہ خراب ٿيان.

نيٺ مڙس جي جا محبت ھاڻي پاڻ ڏٺي ھئائين، تنھن جي ڏي تي دل ۾ اھو نھراءُ ڪيائين تہ پوءِ ظاھر ٿيڻ کان ھينئر ظاھر ٿيڻ بھتر آھي. انھيءَ رٿ ۾ ھئي، تہ ڪو خلاصو وقت ڏسي ڪنھن ڪاغذ تي پنھنجو ڏک پريو احوال لکي ڪٽي ڏيانس. پوءِ جڏھن خبر پيس، تڏھن ضرور مون سان ڳالھين پوندو، پوءِ آءٌ پاڻيھي خاطري ڏينديسانس.

پر ھيڏي قصي لکڻ لاءِ بہ وقت ۽ وجھ گھرجي. گھر جي ڪم کان جيڪو ٿورو گھڻو فرجو ملندو ھوس، سو پيئي لکندي ھئي. انھيءَ ۾ ھن کي سٽ-اٺ ڏينھن لڳي ويا، ۽ اڃا پنھنجو داستان لکي پورو نہ ڪيو ھئائين، تہ ھڪڙي ڏينھن جان بيبيءَ سڏي چيس تہ "زينب! ھڪڙي ڳالھ چئوئين، جي چڙين نہ؟" زينت ٻالو چيو تہ "مائي، تون منھنجي مائڻ

آهن، پلي چؤ." جان بيبيءَ چيو تہ "زينب! توکي خبر آهي، تہ منهنجي پٽ جي زال مري ويئي آهي، هوءَ ڇورو ٻار ڇڏي ويئي آهي، جو تنهنجن هٿن ۾ آهي. تون هن کي ماءُ وانگي آهين ۽ اسان سان بہ ڏٺي ويئي آهين. تون غريب اشراف ڏسجين ٿي، ۽ اسين پاڻ بہ اشراف آهيون. هن جو ٿيو نڪيو گهر هلندي هلندي ڍهي پيو. جي تون ڪٿي هانو ڪندينءَ تہ سندس گهر وري آباد ٿي پوندو. پاڻ سڀ گڏيا خوش پيا گذاريندا سين. اها مسلماني پر آهي، ڪا مهٽي جي ڳالهہ ناهي، سڀ مسلمان ڀائر آهيون، تون اسان وٽ پورهيت ٿينءَ تہ ڇا ٿيو؟ تنهنجا لڇڻ موچارا آهن، سو اسان کي ماٺتن کان بہ پياري آهين."

ائين چئي هن ذري تائين بس ڪئي، ڀانئيائين تہ هوءَ ڪو جواب ڏيندي، زينت بانو تہ پڪي هئي. دل ۾ تہ گهڻوئي خوش هئي، ۽ پئي چيائين 'اندو گهري الله کان بہ اکيون' پر شڪ لاهڻ لاءِ پڪائي ڪري ماٺ ڪئي ڪيائين. جان بيبيءَ وري چيس تہ "مائي، تڏهن منهنجي ڳالهہ نہ وڻيئي؟ مون کي رنج ڪندينءَ؟ صاف جواب ۾ شرم ڇو ٿي ڪرين؟ آءٌ توکي بہ ماءُ وانگي آهيان، مون کان ڪهڙو حال ٿي لڪائين، ڪجهہ تہ سهي." ائين چئي پانهن ڊگهي ڪري، منهن مٿي ڪرڻ لڳس. زينت چيو تہ "مائي، آءٌ هينئر ڇا چوان، آءٌ ڀائيهي ڳالهہ ڳٽي ڏينهن-ٻن ۾ اوهان کي جواب ڏينديس."

جان بيبيءَ چيو تہ "مائي شابس جس اٿئي!"

ڏينهن-ٻن ۾ زينت بانو بہ وٽ پڇ ڪري پنهنجو دفتر پورو ڪيو. آچر جي ڏينهن صبح جو پهرين پهر هو. علي رضا

مٿي جاءِ ۾ هو، هو ٽيئي زالون ٻن ٻارن سان هيون؛ جاءِ ۾ گڏ ويٺيون هيون، ويٺي ڳالهيون ڪيائون. ڇوڪري جان ٻيبي جي هنج ۾ هئي. محبوب مريم جي اڳيان ويٺي راند ڪئي. اٿن ڪندي زينت ڪنهن ڪم ٻاهر آئي، مکهوئي هڪڙو بند ڪيل لفافو هٿ ۾ کڻي آئي، ۽ مريم جي هٿ ڏئي چيائين ته "ادي، هيءُ ٻاهران آيو آهي، ڀلائي ڪري مٿي پهچائي اچ، آءٌ وري ٿي اچان."

اهو خط زينت بانوءَ جي حال جو هو، جو هن پنهنجي مڙس لاءِ لکي تيار ڪيو هو. مريم خط ڏيئي وري اچي پنهنجي جاءِ تي ويهي رهي، ۽ زينت بانو به ذري کان پوءِ وري اچي مسندس اڳيان ويٺي.

انهيءَ وچ ۾ علي رضا لفافو کولي پڙهيو. هن ۾ زينت بانوءَ اول کان آخر تائين اهڙي چڱي ۽ ڏک ڀريءَ عبارت ۾ پنهنجو احوال لکيو هو، جو پٿر جي دل واري ماڻهوءَ کي به روئڻ اچي وڃي. هيءُ به هنجو هاريندو پڇاڙيءَ تائين پڙهندو ويو. پنهنجي زينت جا اکر به صاف سڃاتائين.

جيڪا محبت، هاڻ تازي منجهس ٿي هئي، تنهن ڏهوڻون زور رکيو، سو ٽپ ڏيئي اٿيو، مٿان ڏاڪڻ تان دب دب ڪندو تڪڙو لٿو، ۽ پري کان "منهنجي جان، منهنجي پياري!" ڪندو، ڳوڙها ڳاڙيندو، جيئن زينت بانو سامهون ويٺي هئي، تيئن هن کي وڃي ڀاڪر وڌائين، ۽ بيحجاب ٿي هيٺرن جي اڳيان هن کي چميون ڏيڻ لڳو. پوءِ ٻئي هڪٻئي کي چنبڙي ويا ۽ اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳا.

هي ڳالهون ويچاريون پوريائين تہ علي رضا کي مٿان ٽڪرو لهندو ڏسي رهجي ويون. پوءِ جو هو دانهن ڪري وڃي زينت کي چنبڙيو ۽ چميون ڏيڻ لڳو، تنهن تي ڄاتائون تہ هيءُ الالچي چريو ٿيو آهي، يا ڪينءَ! مطلب تہ هي اوچتو رنگ جو ڏٺائون، سو حيران ٿي ويون.

سگهوئي علي رضا زينت کي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي اچي ماءُ جي اڳيان بيٺو ۽ چوڻ لڳو تہ "امان، هيءَ منهنجي پياري زينت." ۽ محبوب عليءَ کي ڪٺي چميون ڏيئي چيائين تہ "هيءُ منهنجو پيارو پٽ!" سڀ اچرج ۾ پئجي ويون.

زينت وڃي جان بيبيءَ جي پيرن تي ڪري، جا پاڪر پائي ماڻ لڳيس ۽ چوڻ لڳي تہ "ابا، مون مان تہ ڳالهہ ڪر؛ هي ڪهڙو رنگ؟ آهي تہ بيشڪ زينت؛ مون کي اڳيئي شڪ پئي پيو، هن نينگر جا مهاندا بہ مون کي پنهنجن جا پئي لڳا؛ امان زينت! ٻڌاءِ تہ سهي، تہ تون ٻڌي ڪيئن بچينءَ؟ هيترا ڏينهن ڪٿي ڪيئن پئي گذاريئي ۽ هتي ڪيئن اچي ڦاٿينءَ؟"

مريم جا اٿي وڃي زينت کي چنبڙي، تنهن چيو تہ "وري بہ خدا جا لک شڪرانا، جنهن وڇڙيا تہ ملايا!"

علي رضا ماءُ کي چيو تہ "امان! اهو ڪاغذ جو مون کي مريم مٿي آئي ڏنو، تنهن ۾ زينت پنهنجو سڄو حال لکيو هو. اهو مون پڙهيو آهي، اچ تہ توکي ٻڌايان." پوءِ هن ويهي اتي ماءُ کي اهو قصو ٻڌايو، جو ٻڌي ميني کي ڏاڍو

ڏک ٿيو: پر ابهاڙيءَ ۾ وري به سڀني خدا جو شڪرانو ڪيو ۽ اهو سارو ڏينهن خوشيءَ ۾ گذاريائون.

هي ڏينهن علي رضا خيرات جي ساني ڪئي ۽ پنهنجا دوست گڏ ڪري، انهن کي به ڪارايائين ۽ غريب غربي کي به ڏيئي ڪرايائين. پوءِ جيئن اصل گهر جا ڀاتي هئا، تيئن گڏ رهڻ لڳا، ۽ هندستاني ٻولي، جا ڪن ڏينهن کان اچي سندن وچ ۾ ائي هئي، سا اڏامي ويئي: وڏي اچي ويچاري سنڌي پيئي.

علي رضا زينت جي ماءُ ۽ پاءُ ڏي هن خوشخبريءَ جو ٽي لکيو، پر جان بيبيءَ جهليس ته "اها، تڪڙ نه ڪر، منهنجي صلاح آهي ته هاڻ اسين اڳتي هتي نه رهون. جيڪي هتي ٿو توکي ملي، سو الله بيشڪ هتي به ڏيو ڏيندو. پنهنجو جڙيو جڪيو گهر ڦٽو ڪيو، پرديس ۾ پراون گهرن ۾ رهندا وتون! گهڻوئي جلاوطني ڪاٽيسين، گهڻائي ورهيه جدا رهياسين، هاڻ هلو ته هلون."

جان بيبيءَ جي ڳالهه ڪي سريم پٽي ڏني. زينت بانو گهڻن ڏينهن کان مائٽن جي منهن لاءِ پئي سڪي، جي هن کي مٺو سهسائي ويٺا هئا، تنهن به چيو ته "هميشه لاءِ نه هلجي، ته به في الحال ته ڪي ڏينهن هلي پنهنجي وطن گذاريون.

هيترن جي مرضي ڏسي علي رضا به قبولدار ٿيو. هاڻ ۾ صلاح ڪيائون ته جي هلجي ته اڳ ۾ ڪنهن کي خط نه لکجي، ماٺ ماٺ ڪري اوچتو هلي نڪرجي، ته پٺي اڳين جي خوشي وڌي.

پوءِ ته سڀ سانباهو ڪرڻ لڳا. علي رضا جو نه هٽ ٻن-چئن صاحبلوڪن سان اٽڪيل هو، تنهنڪري يڪدم هنن کي ڇڏي وڃڻ مناسب نظر نه آيس. پوريائين هڪڙو هوشيار منشي سڃاڻپ وارو ڳولي هٿ ڪيائين ته "مون کي ڪنهن ضروري ڪم لاءِ پنهنجي وطن ڏي وڃڻو آهي، پنهنجي جاءِ تي هيءُ عيوضي اوهان کي رکي ڏيو ٿو وڃان. جي آءٌ موٽي آيس ۽ اوهين هتي هوندؤ ته آءٌ وري به اوهان جو نوڪر آهيان، نه ته معاف ڪجو."

هنن لاچار جاڻي موڪل ڏنيس، پر انهيءَ هوندي به علي رضا مهيني جي پڄاڙيءَ تائين ساڻن رهيو. پوءِ هنن کان پگهار وٺي موڪلايائين، هفتي جي اندر هي سڀ گهر جا ڀاتي آگبوٽ ۾ چڙهي روانا ٿيا ۽ پنجين ڏينهن صبح جو اچي ڪوٽڙيءَ کان پهرئين پور ۾ پتڻ لنگهيا.

اسان چيو آهي ته هنن جو گهر حيدرآباد جي ڪچي ۾ هو، جو ساڻن جي حوالي ڪري آيا هئا. علي رضا جو مامو به اڳيئي موٽي آيو هو، سو به اتي هو، پر ڪنهن کي به هنن جي موٽڻ جي اميد ڪانه هئي. هي گاڏيءَ تان لهي پنهنجي اصلوڪي گهر گهڙي آيا. جيڪي به ٻيا ماڻهو سندن عزيز اتي رهندا هئا، سي ٽپ ڏيئي اٿيا. هنن کي مليا، ڏاڍا خوش ٿيا.

پهچڻ شرط علي رضا هڪڙي کي سمجهائي، سرائي فتح خان جي گهر ڏياري موڪليو ته "حامد عليءَ کي ۽ سندس جاءِ تي خبر ڏي، ته فلاڻا اڄ صبح جو بمبئيءَ کان آيا آهن." پر هيترو

تاڪيد ڪري ڇڏيو هئائينس تہ ”زينت ٻانوءَ جي هنن سان ، ٻلڪل خبر نہ ڪجئين.“

هن وٽي اهو پيغام ڏنو. هو هنن جي اچڻ جي خبر ٻڌي ڏاڍا خوش ٿيا، مگر جڏهن پنهنجي نياڻيءَ جي ساڻ وڃڻ ۽ ٻڌي مرڻ جي ڳالهہ ياد ڪيائون، تڏهن ڏاڍو ڏک ٿين. هو سڀ ئي تياري ڪري، اچي علي رضا جي گهر جي در تي لٿا.

اڳيان هنن وري هيئن ڪيو، جو زينت ٻانوءَ کي ڪٺي ڪوٺيءَ ۾ لڪايائون. پڪ هين تہ هو اچي امان کي روئي ملندا، پوءِ زينت اوچتو نڪري ايندي تہ ڏاڍا خوش ٿيندا ۽ هڪڙو وڏو ڇرڇو ٿيندو. ٿيو بہ ائين، مائي شهربانو ۽ حامد علي روئندا اوچنگارون ڏيندا اندرگهڙي آيا ۽ اچي هنن کي ڀاڪر پائي گڏيا. هنن بہ ڪوڙ ڪري منهن هيٺ ڪري هنن سان رنو. ٿوري دير کان پوءِ ماٺ ڪيائون، ويهي گذريل حال جون ڳالهيون ڪرڻ لڳا.

پر مائي شهربانوءَ وري بہ پنهنجي ڌيءَ جي ٻڏڻ جي ڳالهہ ۽ سندس هٿن جون شيون، جي هاڻي ڪيڏي ٻاهر ڪيون هئائون، سي ڏسي نئين سر ڏک ڪرڻ ۽ زينت جو نالو وٺي دانهون ڪري روئڻ لڳي. اوچتو ڪوٺيءَ جو دروازو کليو ۽ زينت جيئري جاڳندي ٻاهر نڪري، چوڻ لڳي تہ ”جيجل امان! تون نہ رو، آءٌ جيئري آهيان، ٻڏي ڪين مئي آهيان.“ ائين چئي ڊوڙي اچي ماءُ کي ڳراٽڙي پاتائين.

هن کي ڏسي سندس ماءُ، پيءُ ۽ دائي، سڀ خوشيءَ کان ڪٿڙن ئي ۾ نہ ماپي سگهيا. اعتبار نہ آين تہ ڪا سچ پچ

هيءَ زينت آهي. ٻانيائون تہ ڪهني روئڻ ڪري مٿو ڦري ويو اٿئون ۽ هيءَ ڪا خيالي شڪل آهي. پر ٺيڪ جڏهن معلوم ٿين تہ لڌو، ساڳي اها زينت بانو آهي، تڏهن سڀ اٿي انهيءَ سان ڳنڍجڻ لڳا ۽ هڪٻئي کي ڏاڍا پيار جا ڀاڪر پاتائون.

علي رضا واري ٻَهر وري هنن جو چرچو ڏسي، خوشيءَ کان کِلڻ ۽ تاڙيون وڄائڻ لڳي. گهڙيءَ ۾ ماتم سان مٽجي شادي ٿي ويئي ۽ ڏک سان مٽجي سک ٿي پيو. انهيءَ ڏينهن سڀني ڳنڍجي خوشي ڪئي ۽ هڪ هنڌ ويهي ماني کاڌائون. جيڪي واقعات زينت تي ٿي گذريا هئا، سڀ هن پنهنجن مائٽن کي ڪري ٻڌايا، جي ٻڌي هنن کي ڏک ۽ ارمان ٿيو.

شهربانو ۽ حامد علي بہ ڏينهن پيا بہ هنن جي گهر ۾ ٽڪي پيا؛ پوءِ وري زينت بانوءَ کي پاڻ سان وٺي ويا ۽ ٻئي هفتو کن پنهنجي گهر رهايائونس. اوري پري جا ماڻهو، جي هنن جا واقف هئا، سي اهو احوال ٻڌي، ڏاڍا حيرت ۾ پيا ۽ خوش ٿيا ۽ ماڻي شهربانوءَ کي اچي مبارڪون ڏيڻ لڳا.

باب تيرهون

خاندان جي بربادي

علي رضا خان جي سنڌ مان لڏي وڃڻ کان پوءِ سرائي فتح محمد خان جي گهر کي گهڻي شڪست پهچي وئي هئي. تنهن جا ٻه-ٽي سبب هئا: پهرين ته هنن جي اٺ-ويهه جيڪا وڃي رهي هئي، سا علي رضا خان سان ۽ ڪن ٻورن ٻين مائٽن سان، مائٽن ۽ عزيزن سان ته رستو گهٽو ڪري ٻنهي ٽي وڃو هنن، جيئن اسان مٿي ٻه ڏيکاريو آهي. سو هنن جي وڃڻ ڪري هي ڏاڍا اڪيلا ٿيا. هنن کي اڪيلو ڏسي، ٻندن عزيز، جي مٿن اڳيئي ڪاوڙيل هئا، سي هنن کي هرطرح ستائڻ لڳا. هڪڙي پيري ته ڪوڙي سوڙي معاملي ۾ حامد ۽ سندس ماءُ کي ڪورٽ ۾ ٻه آڻڻ جي ڪوشش ڪئي هئائون، جو سندن اثبات ظاهر هئڻ ڪري هو انهيءَ تڪليف کان ڇٽي ويا. ٻيون ته سندن ايماندار ٻانهي بختاور، علي رضا جن جي وڃڻ کان اٺ-نو مهينا پوءِ مري وئي هئي. هوءَ مائي شهربانوءَ جي صلاحڪار ۽ مددگار سنگتياڻي هوندي هئي. هن کي ٻانهي نٿي ڄاتائون، پر گهر جو وڏو ڀاتي ڪيو ٿي ڄاتائون. هوءَ سرائيءَ جي اولاد کي پنهنجو اولاد ڄاڻندي هئي، ۽ هو به کيس پنهنجي ماءُ ڪري ڄاڻندا هئا. ڌن مان ايتري خاطر هوندي هيس، جو مرڻ مهل به زينت بانوءَ کي ياد ڪيو اٿي رنائين، ۽ سڀني کي دعائون ڪندي دم ڏنائين.

هن جي مٽي کان پوءِ شهر ٻانوءَ هڪڙي پورهيت رکي، پر ڪيڏانهن لمڪ حلالي ٻانهيءَ جو منهن، ڪيڏانهن پورهيت جو منهن. سکهو ٺي هڪڙي ڪئي ٻي رکيائين، ٻي ڪئي ٽين رکيائين. ڪا ٻانهي ڇڏي هلي ويئي، ڪا گهر جي شيءِ شڪل چورائي ڀڄي ويئي. مطلب ته ٿوري ئي عرصي ۾ هنن وٽ ڪيترين ئي زالون آيون ويون، پر جا لذت هنن کي اڳي ٻختاور مان ايندي هئي سا نه آئي.

نڪا وري زينت جهڙي ٻي ڏيءَ گهر ۾ هئي، جا هنن کي رڌڻ پچائڻ يا ٻئي ڪم ۾ مدد ڏئي، تنهنڪري مائي شهربانو ويچاري ڏکي ٿي هئي. پاڻ کان ٻيو رڌڻ پچائڻ جو توڙي ٻيو ڪم ڪار نٿي ٿي سگهيس، لاچار ڏکيو سکيو گذران پيئي ڪندي هئي.

تيون جنهن ڏک هن کي سڀ کان وڏو ڪ ماري وڌو هو، سو وڃڻون پيو هو. اهو هيءُ، ته سندس پٽ حامد، جو اڳي هڪڙو سڌريل ڇوڪرو هوندو هو، سو هاڻي ڪري پٿر تي پيو هو. علي رضا جو هتي هئڻ هن جي لاءِ وڏي ڳالهه هئي. جو اڪثر هن کي هن جي صحبت ۾ رهڻو ٿيندو هو، گهر ۾ ته هن کي پيٽ زينت ٻانوءَ جهڙو ماڻهو هوندو هو، جنهن سان گڏ پڙهڻو لکڻو ۽ ٻيو اهڙو شغل ڪرڻو ٿيندو هوس، ۽ ٻاهر شهر ۾ علي رضا وٽ ويندو هو ۽ وٽس ايندو هو، ۽ هن جي معرفت چڱن چڱن ماڻهن وٽ اچ وڃ هيس، تنهنڪري پاڻ به سڌري پيو هو. پر هن کي شڪار جو شوق اچي ٿيو، انهيءَ چوس تي هي پلٽڻ جي سپاهين سان واقف

ٿيو، تن سان گڏ اڪثر آچر جي ڏينهن شڪار تي پيو ويندو هو. پوءِ ٿورو ٿورو ڪري پاڻ به بندوق هٿ ڪيائين، ۽ هنن جو پڪو سنگتي ٿي ويو. اهو آچر جو ڏينهن ني ڪونہ ٿي آيو، جو هن ٻاهر نہ ٿي گذاريو.

انهن سنگتين جي معرفت هن ڪي پين لچن سان گڏ اٿڻ ويهڻ پيو. سکهوئي حقو پيئڻ سکيو(۱). ٻهرين لڪي لڪي چڪيندو هو، پوءِ تہ هڪڙو خلاصو حقو گهر ۾ جوڙي رکيائين. تنهن ڪان پوءِ چرس پيئڻ ۾ پيو. سکهوئي انهيءَ جي پنيان پنگ جو سواد وٺڻ لڳو ۽ اوبر سوبر جو چڪو پيي پيي اچي پانداڻي ٿيو، ۽ ڏهاڻي پنهنجي پنگ گهوٽيندو هو، ٻا ڪو اوتارو ۽ دائرو چتائيندو هو.

اتي وچڻ سان وري نون نون سنگتين جو واقف ٿيو، انهن سان گڏ ڳائڻ وڄائڻ جو شوق جاڳيس. ڪافيون ۽ راڳ پيو پڙندو هو. گهر ۾ بہ پنهنجو يڪتارو ٺاهي رکيائين، رات جو پيو اها وندر ڪندو هو. انهيءَ شغل سان ڦري وري رنن جي صحبت پيدا ٿيس، ٻهريائين پلٽڻ جي سپاهين ۽ پين سان ڪچرين ۽ رنگيلين جي حاضري پرڻ لڳو، پوءِ ٿورو ٿورو ٿي اچي رنڊيبازيءَ جي عادت پيس، سو نہ ڪاري چني، نہ ڪمري چني. ڪجھ وقت تائين ٻاهر جو ٻاهر اهو ڏنڊو هلائيندو هو، پوءِ تہ لٽ هڪڙي مهاڻي وٺي آڻي ويهاريائين، رات ڏينهن انهيءَ سان خوش رهندو هو.

---

(۱) تڏهن هتي اجا پيڙين ۽ سگارن جو رواج عام نہ هو.

مطلب ته علي رضا جن جي بمبئيءَ لڏي وڃڻ کان پوءِ ورهيه-ٻن جي اندر هن جي حالت ئي ڦري ويئي، جهڙو اڳي چڱو هو، اهڙو هاڻ ٻچڙو ٿيو، هن کي منع ڪرڻ وارو پيو ڪو وڏو مائٽ ڪونه هو، رڳي ماءُ هئي، تنهن جي هن به پرواهه ڪانه رکي. هوءَ ويچاري گهڻو ئي چوندي هيس، رُئندي پٽيندي هئي، پر ليکيندو به ڪين هوس. نڪو وري هن جو پيو ڪو وڏو هو جو هن کي سمجهائي، جيڪي دشمن هئن سي ته پاڻ هنن جي خراب حالت ڏسي حسد کان خوش ٿيندا هئا.

اهڙن ڪنن ڪمن ڪري حامد ۾ پڙهڻ لکڻ جو شوق گهٽبو ويو ۽ اچائيءَ جو خيال وڌندو ويو. اسڪول ۾ هي چڙهي چڙهي اچي مٿين درجي کي پهتو هو، سو هاڻ پٺتي پوڻ لڳو. ماستر سندس ڪم کان ناراض رهيا ۽ مٿس ڪاوڙ ڪرڻ لڳا. ڪي ڏينهن ته هي اسڪول جي وڃڻ کان پرو گسائيندو هو، ڪڏهن بيماريءَ جي عذر تي غير حاضر رهي، پنهنجي منهن يا پنهنجن سنگتين سان پيو گذاريندو هو، جي ڪو جهڙالو ڏينهن آيو ته اسڪول کان رهي پوندو هو؛ ۽ سنگتين سان باغن ۾ وڃي پيالا پاٽي ڪندو هو. ليڪ ٿورو ٿورو ڪري اسڪول به ڇڏي ڏنائين.

اهڙن ڪمن ۾ جيڪو لڳندو آهي تنهن کي پيسي جي ته کهرج ضرور ٿيندي آهي. ماڻس کي جيڪا پينشن ملندي هئي، سا هنن جي لاءِ ٿوري نه هوندي هئي. پيو ته سرائي فتح محمد خان جي پوري بندو بست ڪري هي قرض کان به ڇٽل هئا،

تنهنڪري هنن جي حالت پاڙي وارن کان بهتر ھلندي آئي، جيئن مٿي به اشارو ڏنو ويو آهي، جيڪي تورو گهڻو گڏ ڪيو هئائون، تنهن ۾ پرينديءَ ٿي حامد آٿي هٿ ڳنڊيا. ماٿس ڪي سندس شاديءَ جي ڳڻتي هئي؛ انهيءَ لاءِ ٿي پئسو-پنجڙ چيلهه ۾ گڏ ڪندي هئي، سو به هاڻ هن جي هٿ ۾ آيو ۽ انهيءَ تي پنهنجو حق ڄاڻي، ڪپائڻ لڳو. رنڊبيازيءَ ۾ توڙي سنگتين جي پيالي پاڻيءَ ۾ هن جي ضرورت. وڌي ته قرض کڻڻ لڳو؛ پينشن وٺڻ لاءِ ماءُ جي پاران آفيس ڏي هي پاڻ ويندو هو، سو اڌ پاهران ئي کائي، ڪپائي، باقي آٽي ماءُ کي ڏيندو هو. هوءَ گهٽيون دانهون ڪندي هئي، پر سندس وس ڪو نه ٿي هليو.

نيٺ جڏهن انهيءَ رستي به پورت ڪانه ٿيس، تڏهن ڪنهن نوڪريءَ جي ڳولا ۾ رهيو. جهڙا افعال هئس، تن ۾ ٻي پلا ڪهڙي نوڪري هن کي ملي! پوليس کاتي ۾ گهڙڻ جي خواهش ڪيائين، جو اها نوڪري سندس پيٽ تي هئي. هن ڄاتو ته ڳاڙهو پٽڪو ٻڌي، ترار چيلهه سان ٻڌي حڪم هلائيندو وتندس ۽ مزي مزي جي جاين تي گهمندو وتندس* سڪر ماٺهوءَ جو اولاد هو، تنهنڪري هن کي هڪڙي جاءِ جمعداريءَ جي پندرهن رپين پگهار واري ملي ويئي، سو هاڻي پنهنجي پئسي وارو به ٿيو، ٻي مدد ماءُ جي پئسن جي به سجهيس ٿي. رن

* اڳين ڏينهن ۾ پوليس وارا ڳاڙهو پٽڪو ٻڌندا هئا ۽ تراريون کڻندا هئا.

ته اڳيئي گهر ۾ آڻي ويهاري هئائين، جا ڀرينديءَ نٿي آئي ۽ چيائين ته ”سون کي نڪاح ڪري گهر ويهارين ته ويهنديس، نه ته اٿين هلي ٻنڌ ۾ ڪين پونديس.“ انهيءَ ڪري هن کي لاچار ٿيو، پنج رپيا خرچي، ملي کان ظاهر ظهور نڪاح پڙهائي، سنگتين ۾ ڪارڪون ورهائي، آڻي گهر ويهاريو هئائينس، جا هينئر ڪپڙا گنديون ڳهه ڳٺا گهرڻ لڳي، تنهن جي پوراڻي پيو ڪندو هو. هن رن کي ڪا هن سان محبت ڪانه هئي. هن کي هو ڦرڻو ڪانئو، جو چاڻندي هئي ته ڦري ڪائي هڪڙي ڏينهن هلي ويندس.

هي ٿئون ياتي جو گهر ۾ آيو، تنهنڪري مائي شهر بانو ويچاريءَ جو بڇڙو حال ٿيو، جو هوءَ اڳي مالڪياڻي ٿي ويٺي. هن جي جا ساٿس نه پيئي، تنهنڪري سنجهه-صبح جهيڙا ٿيڻ لڳا. منهائي. حامد وٽ ساٿس تي چغليون هڻڻ لڳي، جنهن تي حامد اويل سويل ماءُ سان معاملا ڪرڻ لڳو ۽ اجايو سجايو ڳالهائڻ لڳو. ويچاري مائي شهر بانو گذريل ڏينهن ياد ڪيو ۽ پٽ جو هاڻوڪو حال ڏسي رت پيئي روئندي هئي. نڪي نڪري ڪنهن ٻي پاسي وڃي سگهندي هئي: لاچار سور پيو پيئي گذاريندي هئي.

حامد عليءَ جو ۽ سرائي فتح خان جي گهر جو اهو حال هو، جو علي رضا جن بمبئيءَ کان موٽي آيا. آئي کان پوءِ سگهوئي هن کي معلوم ٿيو ته حامد جو تمام خراب حال آهي ۽ مائي شهر بانو ڏاڍي ڏکي آهي. هنن جي اچڻ ڪري انهي ويچاريءَ جي هاڻو تي وڏو چنبو پيو، جو چاتائين ٿي ته منهنجي ڌيءَ

اگرچه هاڻي ڏاڍين آهي، پر وري به اولاد آهي ۽ صالح ته آهي ۽ علي رضا کي به پٽ وانگي ڄاڻندي هئي ۽ سندس صحبت ۾ حامد جي وري به سڌرڻ جي اميد هيس. پر هنن جي اچڻ ڪري حامد کي ڪا گهڻي خوشي ڪانه ٿي. بيچاري هن جي دل تي ايترو اثر ڪري ويئي هئي، جو جنهن صحبت مان اڳي هن کي لذت ايندي هئي، تنهن کي هي هينئر ڌڪارڻ لڳو؛ تنهنڪري اها اڳوڻي آمدرفت ڇڏي ڏني هئائين. وري پنهنجي نوڪريءَ ۾ به قابو هو. نڪي حقيقت ڪري هاڻي خود علي رضا جي مرضي هئي ته هيڙو ماڻهو سندس گهر ۾ آمدرفت ڪري. پنهنجيءَ زال کي به علي رضا هنن جي گهر ڏي وڃڻ کان روڪي ڇڏيو، جو هينئر سرائي فتح خان جو گهر نه هو، حامد ۽ مهاڻيءَ جو گهر هو. ماڻي شهربانوءَ کي هنن مان ملڻ جي خواهش ٿيندي هئي، ته اچي وتانئن ٿي ويندي هئي. هوءَ جيڪر علي رضا جن وٽ وڃي رهي ها، پر ڄاتائين ته ماڻهو ڪيئندا ۽ چوندا ته مڙس جا ڪڪ ڇڏي، نانيءَ جي در تي وڃي ڪري آهي؛ تنهنڪري جيتوڻيڪ علي رضا انهيءَ لاءِ زور به ڪندو هوس، ته به هوءَ پٺي نتائيندي هئي.

علي رضا جن جي آئي کي ڇهه مهينا مس گذريا ته حامد علي، جو هينئر پوليس جي نوڪريءَ ۾ هو، سو اچي ڪنهن معاملي ۾ ڦاٿو؛ سندس حد ۾ هڪڙو خون ٿيو. ڪنهن شاهوڪار جي گهر کي رات جو ڪات لڳو؛ ٽي-چار چور هئا، جي ڪات هڻي اندر ويا ۽ قريباً ٽن هزارن رپين جيترو مال، زيور ۽ زريءَ جا ڪپڙا ۽ نقدي چوري ڪري ڪڍائون،

لڪرڻ مهل گهر جو مالڪ جاڳيو، شاهوڪار کي ڌڪ هڻي ماري وڌائون ۽ پنس کي ڦٽي ڇڏيائون ۽ پاڻ مال سوڌو پڄي ويا.

ڳولا ڦولا ۽ تپاس هاي. ڪن ڏينهن تائين ڪوبه پتو ڪونه پيو. پوليس جا وڏا عملدار انهيءَ جاچ ۾ هئا ۽ جاسوس ٽما ڪيل هئا، آخر شهر کان ٻاهر ڪنهن ڳوٺ ۾ هڪڙي ماڻهوءَ وٽ چوريءَ واري مال مان ڪا شيءِ ڏسي، شڪ-چوريءَ ۾ جهليائون. جاچ ڪرڻ سان مالڪ جي پٽ اها شيءِ سڃاتي. هن کي پڪڙيائون. پوليس جي اڪ ڏيڪارڻ سان هن سچي ڪري وڌي. ٻيا ٽي سنگتي به ڏسيائين ۽ جيڻن هٿيون ڪري مال ورهائيو هئائون، سوبه ظاهر ڪيائين. هن اهڙي به ڳالهه ڪئي تہ حامد علي جمعدار جي صلاح سان اسان اها چوري ڪئي ۽ هو انهيءَ رات اسان کي آئي، انهيءَ شاهوڪار جي جاءِ ۾ امائي ويو هو. هونءَ به چيائين تہ چورايل مال جو هيترو ڀاڱو حامد عليءَ کي مليو آهي.

انهيءَ چور جي ڏسڻ تي ٻيا ٽي چور ڳولي وڃي جهليائون ۽ الهن جي خانہ تلاشيءَ مان چوريءَ جو ٿورو گهڻو مال مليو. حامد کي اچي جهليائون. سندس گهر جو جهاڙو ورتائون تہ وڏانئس بہ ٿوريون گهڻيون شيون مليون. هن جاتو هو تہ آءٌ وڏو ماڻهو آهيان ۽ پوليس جو عملدار آهيان؛ مون ۾ ڪنهن جو شڪ ڪونہ پوندو، سو جيڪي زيور هٿيءَ ۾ مليا هئس، تن مان ڪي تہ سندس زال مهائيءَ جي ٻت تي هئا. ٻيا ڪي لڪائي رکيل هئا. هن کي گرفتار ڪيائون ۽ پنجن ئي ڄڻن تي

مقدمو هليو. هن ڇهن ڇورن مان ٻن کي ڦاسي ملي ۽ ٻن کي ڪارو پاڻي آيو ۽ حامد کي پنج ورهيه سخت قيد مليو.

حامدعليءَ جي قيد ٿيڻ ڪري سندس دشمن کي گهڻي خوشي ٿي. هن گهڻن اشرافن کي ڪک ڪري ڇڏيو هو ۽ پوليس جي نوڪريءَ ۾ رهي ڪيترن ئي سڪرن کي آزاريو هئائين. علي رضا به هڪڙي ڪري خوش ٿيو، جو ڄاتائين ٿي ته هي پنهنجي گهرن تي ڪوڙهه جو ڇيٽو هو. پر سندس زال جو پاڻ هو، تنهنڪري البت ارمان ٿيس. معاملي هلندي جيڪا قاعدي موجب واجبي مدد ڏيڻي سگهيس، سا به ڏنائين، پر ان مان حاصل ڪي ڪين ٿيو.

ويچاري مائي شهربانوءَ کي به انهيءَ پٽ جا سور گهڻا هئا، پر هائي تہ انهيءَ ماڳهين لاءِ پٽي رنائين. سڏ ريل، جي ڪريل، تہ به نيٺ اولاد مائٽ لاءِ وڏي وٿ آهي؛ تنهنڪري ويچاريءَ روئي پٽي پنهنجو حال وڃائي ڇڏيو. هڪڙي پيري، پيا وري ڏکن تي ڏک آيا هئس، تن هن کي اڳهين نبيري ڇڏيو هو، هائي وري هي جو تازو ڏک لڳس، تنهن سبب ڪري ايئي ۽ انهيءَ معاملي کي به مهينا به ڪين گذريا تہ ويچاري مري ويئي. هن ويچاريءَ پنهنجي عمر پنهنجي اولاد تان صدقي ڪئي. هوءَ تمام نيڪ زال هئي، جنهنڪري جيڪي سندس خيرخواه هئا، تن کي ڏاڍو ارمان ٿيو. سڀ کان گهڻو افسوس علي رضا ۽ سندس زال کي هو. ويچارا روئي روئي ماٺ ڪري ويهي رهيا.

حامد به قيد ۾ گهڻو نه جاليو. هن کي جو سخت پورهيو ڪرڻو پيو ۽ جنبد ڪيڏا پيا، سو انهن جي ست جهلي نه سگهيو. پلاءِ هن سڄي عمر سڪن ۾ گذاريو هو. هتي ته رڳو سندس ٻچڙن ڪمن جي ڪري خراب قسمت آڻي ڦاسايو هوس، سو ڇڻ مهينن ڪان پوءِ مري ويو.

انهيءَ طرح سرائي فتح خان مرحوم جو گهر سڄوئي ويران ٿي ويو. باقي پوئتي اهڙو ڪوا ٻچيو، جو سندس نالو نشان ظاهر ڪري. زينت بانو سندس صالح ڌيءَ هئي، پر سا به هائي ٿي پرائي گهر ۽ پرائي وس. جنهن گهر ۾ ڪن ڏينهن ڇهڇٽو لڳو پيو هوندو هو، سو خدا هن طرح بند ڪري ڇڏيو.

باب چوڏهون

نئون اسڪول

جڏهن علي رضا بمبئيءَ کان موٽي آيو، تڏهن هن اچي پنهنجو گهر وسايو هو. مٺا مونا هٿي هڪڙو ٻه صاحبلوڪ هٿ ڪيائين، جنهنڪري سندس پڙهائڻ جو ڪم وري شروع ٿيو. مگر هو جو هيترن ڏينهن کان پوءِ آيو هو، تنهنڪري سڄائپ ۽ جا پيدائش اڳي هوندي هيس، سا هاڻي ڪانه ٿيس. پيو وري سرائي فتح خان جي گهر جو حال، حامد جي بدچاليءَ ڪري خراب ڏٺائين، تنهنڪري اڪثر دل شڪستو گذاريندو هو. جڏهن مائي شهربانو ۽ مٺي ۽ حامد قيد ٿي ويو، تڏهن هنن کي اتي گذارڻ بلڪل ڏکيو لڳو. سگهوئي وري حامد جي مرڻ جي خبر پين، تڏهن هيڪاري هٿي ڪک ٿي پيا ۽ پير ٿي آين. ٺهراءُ ڪيائون ته وري وڃي بمبئي وسائجي، جتي هو هيترن ڏينهن ڪري ٺهي ٻه ويا هئا. علي رضا کي ٻه پنهنجي ڪم جو چڱو سانگو هو، سو حامد جي مرڻ کان پوءِ مهينو اڌ گذاري، هنن وري ٽپڙ ٻڌا ۽ اچي بمبئيءَ کان نڪتا.

بمبئيءَ ۾ ته علي رضا پنهنجو ڪارخانو مٿل ڇڏي ويو هو. جنهن منشيءَ کي پنهنجو عيوضي ڪري ڏئي ويو هو، سو اچا الهيءَ ڪم ۾ رڌل هو. هن کي هن جي جلد موٽڻ جي اميد هئي، پر هن جو زياده ڏينهن لڳايا، تنهنڪري هو پاڻ زياده خوش

ٿيو، ۽ هن جو شڪرگذار رهيو. آخر هن پنهنجو ڪم وري هٿ ڪيو. هن جا صاحبلوڪ شاگرد هن ڪي ڏسي خوش ٿيا. اگرچه انهيءَ وچ ۾ هڪڙو-ٻه ڀيرا بدلي ٿي ويا هئا، تڏهن به اهڙا ٻيا وري سکهوئي هن کي هٿ لڳا، جنهنڪري هن جي پيدائش ۾ گهٽي حرڪت ڪانه رهي.

علي رضا جو خانگي بندوبست به اڳي جهڙو چڱو ٿي هليو. هن کي پنهنجي پياري زال زينت بانوگهر ۾ هئي. سندس ماءُ جان بيبي ساٿس هئي، سندس پورهيت مريم اڃا وٽن هئي، هڪڙو پٽ محبوب علي هئس، جو هينئر ٻن-ڏيڍن ورهين جي ڄمار جو هو ۽ هڪڙي ڌيءَ عظمت بانو (يا جنهن کي عظمت ابي ٻه ڪري سڏيندا هئا) هندستاني زال مان هيس، جا زينت بانوءَ جي سنڀال هيٺ هئي ۽ جا هينئر ورهيه-ڏيڍ جي هئي.

زينت بانو وري ٻه پيٽ مان هئي ۽ ٿوريءَ ۾ آئي ٿي ته مهينا مس گذرين ته ويائي ۽ پٽ ڄائس، جنهن جو نالو منصور علي رکيائون. سو هينئر خدا جي مهربانيءَ سان علي رضا جو گهر اچي چڱو آباد ٿيو هو. هن کي هڪڙي پورهيت وري به رکڻي پيئي، جا رکيائون. انهيءَ طرح هن جو خانگي بندوبست تمام چڱي دستور ٿي هليو ۽ خوشيءَ ۽ سک ۾ پئي گذاريائون.

علي رضا کي هڪڙي پڙهيل ۽ سڌريل زال گهر ۾ هئي، سو انهيءَ ڪان وڏيڪ فائدي وٽن جي اميد پيو رکندو هو. زماني جو اڻاڻيل پڙهيل ماڻهو هو، وڏن وڏن شهرن ۾ ڏٺو ٻڌو هئائين ته هاڻوڪي زماني ۾ زالون اهڙا عجيب عجيب ڪم

ٿيون ڪن، جي مڙسن کان به مشڪل ٿي سگهن. هن جي زال
کي چڱي تعليم ته اصل مليل هئي، ٻي وري ٻاڻ ڏني هنائينس،
سا بلڪل چالاڪ ٿي ويئي هئي.

جڏهن اڳي بمبئيءَ ۾ آيو هو ۽ پنهنجي زال به ٿي آندائين،
تڏهن سندس خاص مطلب اهو هو ته ڏارين ملڪ ۾ رهڻ ڪري
جا بندش وطن ۾ رهندي آهي، سا ڪانه رهندي، آءٌ زال کي
علم ۽ هنر جو چڱو فائدو وٺارائيندس ۽ جي ٿي سکيو ته پيئي
گڏجي ڪنهن رستي پنهنجي قوم وارن کي فائدو رسائينداسين.
پر تڏهن تہ خدا جي مرضي ائين نہ هئي. سندس زال جي
سمنڊ ۾ ڪرڻ جو اتفاق ٿيو پيو، جنهنڪري هوءَ ويچاري
ڪيترا ڏينهن در بدر هئي.

وري جڏهن بمبئيءَ ۾ اچي پيئي ڪڏ ٿيا، تڏهن به ڀهريائين
ته هو هڪ ٻئي کي نه سڃاڻندا هئا، جڏهن سڃاتائون، تڏهن
خوشيءَ کان وطن ڏي موٽي آيا. حيدرآباد ۾ ته هن پنهنجي
دل جي مطلب پوري ڪرڻ لاء مناسب وجهه نه ڏٺو، نڪي
اتي وري گهڻا ڏينهن خوش گذاريائون. پر هاڻ جڏهن هو وري
بمبئيءَ ۾ آيا ۽ خدا جي فضل سان اندر-ٻاهر آرام سان رهڻ لڳا،
تڏهن علي رضا کي وري پنهنجو اصلوڪو خيال دل ۾ جاڳيو.

هن کي پرديدي کان اهڙي قسم جي سڌاري جي لاء پردي
جي وڏي اٽڪ ذهن ۾ آئي. پر سندس زال جي ڪم ٿيڻ جي
اتفاق اها اٽڪ لاٿي ۽ هن لاء رستو صفا ڪيائين، جو
حجاب ۽ دل جي مونجهه ڀهرين ڏينهن ۾ زينت بانوءَ کي
هوندي هئي، سا هاڻ نه هيس. هوءَ ڏارين مڙسن ۽ ڏارين

ماڪن ۾ رلي هئي، تنهنڪري دل جي همت وڌيڪ هيس. دليا ۾ جدا جدا قسمن جي ماڻهن سان هلت چلت ڪهڙيءَ طرح ڪجي، تنهن ۾ پڪي ٿي هئي. هوءَ اجا عمر جي وڏي نه هئي، تنهنڪري علي رضا ياڻيو ته اهڙو ڪو بندوبست ڪريان، جنهنڪري منهنجي زال جو به زياده سڌارو ٿئي، منهنجي اولاد جي به تعليم جو بندوبست ٿئي، منهنجي پيدائش به وڌي.

انهيءَ بابت هن پنهنجي زال سان صلاح ڪئي. آخر پاڻ ۾ پهچي، هيءَ نهراءُ ڪيائون ته هڪڙي چڱي پوشيده جاءِ وٺي، انهيءَ ۾ هڪڙو زنانو اسڪول وجهجي، جنهن ۾ اڪثر سڪرن مستورات جون ڌيئون پڙهائجن. انهيءَ ۾ هنن جي آسائش لاءِ آبروءَ جهڙو بندوبست رکائجي، سيکارڻ واري زينت بانو پاڻ ٿئي ۽ جيئن ڇوڪرين جو تعداد وڌندو وڃي، تيئن جاچ ڪري پگهار تي ٻي هڪ ٻه پڙهيل زال اشراف گهر جي مدد لاءِ هٿ ڪجي. تعليم فارسي، هندستاني ۽ انگريزيءَ ۾ ڏجي؛ انهيءَ سان گڏ سبڻ، پرڻ ۽ پيو انگريزي سئي ۽ ڪنڍيءَ يا ان جو جو ڪم سيکارجي. تنهن کان سواءِ قرآن پڙهائڻ ۽ ديني علم جي به ضروري تعليم ڏيڻ ۾ اچي. انهيءَ پورهئي جي بدران هڪ هڪ ڇوڪريءَ کان نهرايل پگهار يا في درماهو ونجي.

اها مٿين رٿ هنن تفصيلوار لکي تيار ڪئي ۽ ان سان لاڳو ڪي مناسب قانون ٺاهي ڇاپايائون ۽ جيڪي شهر جا سڪر سڪر مسلمان هئا، جن مان گهڻن سان علي رضا جي معرفت هئي، تن کي ورهائي ڏنائون. علي رضا وٽ پنهنجي بچت جا پئسا گهٽائي هئا، جنهنڪري اهڙي بندوبست ڪرڻ ۾ دير

ڪانه ٿي. هڪڙي چڱي هوادار جاءِ ڀاڙي تي ورتائين، انهيءَ ۾ ضروري سامان ڪرسين، ميزن ۽ بينچن جو وجهارائين ۽ ٻار جي آسائش لاءِ ڪي ڪوچ به وجهارائي ڇڏيائين. پاڻ ۾ ٺهرا ڪري ڇڏيو هئائون ته ڏسندي مهيني جي پهرينءَ تاريخ کا وٺي اهو ڪم هلڻ لڳندو.

انهيءَ کان اڳي، گهڻن مڪرن وٽ علي رضا پاڻ به انهيءَ ڪم لاءِ ويو ۽ هنن سان گفتگو ڪيائين ۽ هنن کي خاطري ڏنائين ته جنهن قسم جو بندوبست اڳيئي هلندڙ آهي، تنهن کان اشراف پردي وارن مسلمان ماڻهن جي لاءِ هيءُ بهتر بندوبست آهي، جتي خاص ڌيان ڏيڻ ۾ ايندو؛ تنهنڪري ٺهرايل تاريخ تي يڪدم ويهارو ڇوڪريون اچي نڪتيون. زينت بانو هنن ڇوڪرن جي گهڻي آدرڀاءُ ۽ خاطري ڪئي. مريم، جا هاڻ اسڪول جي هيڊوالي ٿي، تنهن به انهيءَ ڪم ۾ پنهنجي ڀيڻ کي چڱي مدد ڏني. انهيءَ طرح هن زناني اسڪول جو ڪم تمام چڱيءَ طرح شروع ٿيو. پوءِ ته مهيني سر مهيني ڇوڪرين جو ٿورو گهڻو تعداد وڌندو ويو.

زينت بانوءَ کان جيترو پڄي ٿي سگهيو، اوترو ٻارن کي تعليم ڏيڻ ۾، هنن کي ادب اخلاق سيکارڻ ۾، هنن کي پيار ڏيڻ ۾، هنن جي سنڀال ڪرڻ ۾، ڪين ٿي گهٽايائين. ڇوڪرين جي به هن سان اهڙي دل ٻجهي ويئي، جو هن کي سڳي ماءُ کان گهٽ نه ڄاڻنديون هيون. هن کي سيکارڻ جي اهڙي طرز ياد هئي، جو سگهوئي ڇوڪريون چالاڪ ۽ سمجهه واريون ٿي ويون.

[redacted]

جڏهن اهڙي رٿ ڪئي هئائون تہ ٻہ-ٽي ٻوليون پڙهائڻ ايندبون، تڏهن زينت بانوءَ کي ضروري ٿيو تہ گهر ۾ پاڻ انهيءَ جو وڌيڪ محاورو رکي؛ تنهنڪري هوءَ پاڻ ڪشالو ڪري، گهر ۾ انگريزي توڙي فارسي ۽ هندستاني پڙهڻ لڳي علي رضا هن کي انهيءَ ڪم ۾ گهڻي مدد ڏني. هيءَ اصلي هوشيار هئي، ويتر هينئر جو شوق رکي سکڻ لڳي، سو ويئي روز بروز خبردار ۽ پڙ ٿيندي.

ڇوڪرين جي حالت سڌرندي ڏسي، سندن مائٽ-پيءُ ڏاڍا خوش ٿيا. هنن کي پڻ هنڌن جي تعليم جي چڱي خبر هئي، جو هو معتبر وڏا وڏا ماڻهو هئا؛ تنهنڪري هو آساليءَ سان مقابلو ڪري سگهيا تہ هتي نهايت چڱي ۽ پسنديءَ جهڙي تعليم ڏيڻ ۾ ٿي اچي.

جڏهن انهيءَ بندوبست کي ٻارهن مهينا گذريا، يعني جڏهن اهو ساڳيو ڏينهن موٽي آيو، جنهن ڏينهن اهو اسڪول کليو هو، تڏهن علي رضا اسڪول ۾ هڪڙي مجلس گڏ ڪئي، جنهن ۾ ڇوڪرين جا پيءُ ۽ ٻيا وڏا وڏا ماڻهو دعوت ڪري گهرايائين. انهن جي روبرو انهيءَ اسڪول جي شروعات ٿيڻ ۽ ڪم هلڻ جو بيان، جو لکي تيار ڪيو هئائين، سو مفصل ڪري پڙهيائين.

پوءِ ڇوڪرين جو امتحان ورتائون. تنهن کان پوءِ سڀئي چاهہ پي گلدستا وٺي، موڪلائي ويا. اسڪول جي انهيءَ بيان پڙهڻ ڪري ۽ حال ڏسڻ ڪري، ماڻهو نهايت خوش ٿيا ۽

[redacted]

علي رضا کي ۽ سندس ٻيبيءَ کي اهڙي چڱي بندوبست ڪرڻ تي آفرين چيائون.

انهيءَ طرح مڪتب سال بسال بهتر ٿيندو ويو. جن اشراف مسلمان خاندان جون ڇوڪريون پوري بندوبست نه هئڻ ڪري ٻاهرئين ڪنهن اسڪول ۾ نه پڙهنديون هيون، سي هينئر هتي اچڻ لڳيون ۽ جيڪي پڙهي آئيون، سي بلڪل خبردار، لياقت واريون ۽ نيڪ ذهن ۾ آيون: تنهنڪري سگهوئي هن اسڪول جو نالو مشهور ٿيو ۽ علي رضا ۽ زينت بانوءَ جا مڪر ماڻهو واقف ٿي ويا.

ڪن ورهين کان پوءِ ته مڪتب جو اهڙو زور هو، جو ساليانى مجلس ۾ علي رضا گورنر صاحب ۽ ٻين وڏن وڏن صاحبلوڪن ۽ منڊمن کي به سڏڻ لڳو، جن هن زناني اسڪول جي بهتريءَ جو ذڪر پنهنجن ڪنن سان ڪانئڻ توڙي ٻين ٻيئلن ماڻهن کان ٻڌي، ڏاڍو خوش ٿيا. هنن کي وڏي خوشيءَ جي ڳالهه اها نظر آئي ته مڪرن مسلمانن جي زالن ۾ پردي جي هئڻ سبب تعليم جو استعمال بلڪل مشڪل هو، اها مشڪلات علي رضا جن حل ڪئي، جو اهڙو مناسب بندوبست ڪيائون، جنهنڪري علم به حاصل ٿئي ۽ ديني توڙي دنيوي اعتراض به برطرف ٿين.

هيئرن وڏن ماڻهن جون ڌيئون هن مڪتب ۾ پڙهنديون هيون، تن جي سک-سهنج تي هنن وقت بوقت پئسو زياده پئي خرچيو، تنهن به اپت خرچ کان گهڻو مٿي تي آين. هيڏي وري خود زينت بانو گهر ۾ مڙس کان پڙهڻ ۽ پنهنجي

[redacted]

منهن سحاوري ڪرڻ ڪري ڏاڍي هوشيار ٿي ويئي. انگريزي ٻولي، جا هن جي لاءِ ٿوري اهنجي هئي، تنهن ۾ به هن ڏاڍو سڌارو ڪيو ۽ پڙهڻ-لکڻ توڙي ڳالهائڻ ۾ بالڪل چالاڪ ٿي. ڪيترين ئي وڏن وڏن صاحبلوڪن جون مڊمون هن جون واقف ٿيون، جي وقت بوقت اسڪول ۾ اينديون هيون، تن سان ٻيءَ گفتگو ڪندي هئي ۽ هنن کي خوش ڪري ڇڏيندي هئي.

هن بندوبست ڪري، خود علي رضا کي به پنهنجي ڪم ۾ فائدو پهتو. ناالي مشهور هئڻ ڪري، هن جي وڏن وڏن ماڻهن سان واقفيت ٿي، تنهنڪري هن وٽ به وڏا صاحبلوڪ پڙهڻ وارا ٿيا. ڪي ته پاڻيهي سنڌس گهر سبق وٺڻ ايندا هئا. پاڻ هنن وٽ ويندو به ڪين هو. هن جي پيدائش هر طرح وڌڻ لڳي. هي هينئر ايتري وسعت وارا اچي ٿيا، جو تمام چڱي بنگلي ۾ رهندا هئا. گهوڙا گاڏيون رکيائون، ڪيترائي نوڪر اڳيان ڪمائيندا هئن ۽ انهيءَ هوندي به ڪجهه جيتري رقم بچت ٿي پيئي هين.

علي رضا پنهنجا ٻئي پٽ محبوب علي ۽ منصور علي به هاڻ بمبئيءَ جي هڪڙي وڏي اسڪول ۾ پڙهڻ ويهاريا ۽ سنڌس ليائي ته ماڻ جي هٿ هيٺ سنڌس مڪتب ۾ پڙهڻ لڳي. اهي ٽيئي ڏاڍي تعليم جهڙي چمار جا هئا، جو هنن کي بمبئيءَ ۾ رهي ۽ انهيءَ مڪتب جاري ڪئي به ڇهه-ست ورهيه گذري ويا هئا، اهڙا ڇهه-ست ورهيه پيا به هنن کي اتي گذريا.

[redacted]

[redacted]

جهڙا هي پاڻ، تهڙا هنن جا ٻار تعليم ڪري سڌرندا به ويا ۽ سُکي حال ۾ به ايندا ويا. مڪتب به روز بروز ويو وڌيڪ زور وٺندو ۽ مشهور ٿيندو.

علي رضا کي دل ۾ هو ته في الحال پنهنجي وڏي پٽ کي ولايت موڪلي. اهو هيئنر سورهن-سترهن ورهين جو هو ۽ انهيءَ ڄمار ۾ انگريزي، فارسيءَ ۾ بلڪل هوشيار ٿيو هو. علي رضا هلندڙ زماني جي وڏن وڏن ماڻهن سان اٿليو ويٺليو هو ۽ ٻيو وري ڪيترن صاحبلوڪن به اها صلاح ڏنيس؛ جنهنڪري هن انهيءَ ڪم تي ڪمر ٻڌي. سانگاڻو هڪڙو وڏو آفيسر ولايت ويو ٿي، سو هن جو چڱيءَ طرح واقف هو، تنهن انجام ڪيو ته هن جي لاءِ اتي چڱو بندوبست ڪندس.

علي رضا هيئنر پئسي وارو به هو ۽ اهڙي قسم جو خرچ هو آسانيءَ سان ڪري به سگهيو ٿي، تنهنڪري هن جو ارادو ٿيو ته محبوب عليءَ کي لنڊن موڪليان ته ٽي-چار ورهيه اتي وڃي علم حاصل ڪري، پوءِ قاعدا پڙهي باليسٽريءَ جو امتحان ڏئي. محبوب علي پاڻ به انهيءَ لاءِ گهڻو خواهشمند هو، جو ڄاتائين ته انهيءَ رستي جهڙو هاڻي آهيان، تنهن کان بهتر ٿيندس. نيٺ اهو ٺهراءُ ڪري، علي رضا پنهنجي پٽ کي روانو ڪيو ۽ سندس لاءِ اڳواٽ پئسا بئنڪ ۾ رکي ڇڏيائين ته هن کي ماهه بماهه ٺهرايل وقت تي رقم ملندي رهي؛ جنهنڪري هن کي ڌارئين ملڪ ۾ ڪابه تڪليف يا تنگي نه ٿئي.

[redacted]

آخر اها صلاح ڪري علي رضا پنهنجي پٽ کي لنڊن ڏي موڪليو. اهو صاحبلوڪن جنهن سان هي هتان گڏ روانو ٿيو هو، تنهن کي اتي رهڻ جي لاءِ چڱو بندوبست ڪرائي ڏنو ۽ ٻي معرفت به ڪرائي ڏنائينس. تنهن کان پوءِ محبوب علي اهڙي آرام سان پنهنجي ڪم کي لڳو، جهڙو پنهنجي وطن ۾.

باب پندرهون

بغداد ۾

محبوب عليءَ جي ولايت وڃڻ کان پوءِ سگهوئي علي رضا کي سندس ڌيءُ عظمت بانوءَ جي سڱ لاءِ بمبئيءَ جي هڪڙي-ٻن وڏن ماڻهن چوايو. هوءَ هينئر سورهن ورهين جي جوان زال هئي ۽ حسن واري به هئي. ماءُ واري مڪتب ۾ هندستاني، فارسي ۽ انگريزي پڙهي سوچاري هوشيار ٿي هئي، نه رڳو لکڻ-پڙهڻ ۾، پر ڳالهائڻ ۾ به. جيئن هن جا ماءُ-پيءُ مشهور ٿي ويا هئا، تيئن هيءَ پاڻ به نيڪيءَ، خوشخلقيءَ ۽ هوشياريءَ ڪري مشهور ٿي ويئي هئي.

علي رضا جي ڪن مسلمان خاندان سان آت-ويٺ هئي، تن مان هڪڙي ماڻهوءَ پنهنجي پٽ لاءِ اها پانئين گهري. اهو پٽ جوان هو ۽ وڪالت جو ڪم ڪندو هو ۽ هر طرح اهڙيءَ پانهن جو لائق هو. پيو وري هڪڙو واپاري سيٺ هو، تنهن کي پنهنجي پٽ لاءِ طمع هئي. پر علي رضا کي پنهي مان هُو جوان وڪيل پسند آيو، جو خاندانيءَ ڪري بهتر ماڻهو به هو ۽ سندس پيءُ پئسي وارو به هو. اگرچه هن جاتو ٿي ته اڃا عظمت ننڍي آهي، شادي ڪرڻ لاءِ ٽي-چار ورهيه پيا ٻه گهرجن، پر جڏهن هن خيال ڪيو ته زال ذات جي جواني گهڻو جلد نٿي ڪري ۽ وڄه چڱو به لڳو آهي، تڏهن اهڙي

مانتي ڪرڻ ۾ حرڪت ناهي. ماءُ سان ۽ زال سان به صلاح ڪيائين. هن به ڄاتو ته انهيءَ ڪم ڪرڻ ۾ عيب ڪونهي.

پر انهيءَ بندوبست ڪرڻ جو پيو به هڪڙو سبب هو: علي رضا کي هڪڙي چڱي نوڪريءَ جو دلاسو مليو هو، اگرچ هو اتي تمام خوش هو ۽ سنڌ سرڪار چڱو پئي هليو ۽ خودمختاريءَ ڪري بيپرواهه ٿيو وڃي هو، تڏهن به اصل کان وٽن وڏن صاحبلوڪن کي ڪنهن آبروءَ واري نوڪريءَ لاءِ پيو چوندو هو: سو هاڻ هن کي بغداد ۾ انگريز سرڪار جي ريزيڊنٽ جي نائبيءَ جي جڳهه ملي.

هن کي پوليٽيڪل کاتي ۾ نوڪري ڪرڻ جي گهڻن ڏينهن کان خواهش هئي، جو ڄاتائين ٿي ته پنهنجي چالاڪي ۽ ايمانداريءَ ڪري پاڻ کي مشهور ڪري سگهندس. پر تن صاحبلوڪن کيس انهيءَ جاءِ تي وڃڻ لاءِ صلاح ڏني ۽ اميد به ڏيکاريائونس ته شايد ورهين ٻن جي اندر ڪنهن پاسي نائب ڪانسل ٿي وينديس. سو هن کي انهن مسلماني حڪومتن ڏسڻ جو به گهڻو شوق هو.

هي ڪيترن ئي زبانن ۾ هوشيار هو، ۽ پاڻ مسلمان ۽ مڪر ماڻهو هو ۽ بمبئيءَ جهڙي شهر ۾ به سندس نالو هو، تنهنڪري اهڙيءَ نوڪريءَ لاءِ هن جهڙو لائق ماڻهو في الحال سرڪار کي هٿ ڪونه لڳو. وڏي ڳالهه ته هن جي سفارش به گهڻي ٿي.

هي انهيءَ پاسي وڃڻ لاءِ تيار ٿيو، پر ڌيءُ جهڙي شيءِ کي پرڏيهه رلائڻ هن کي مناسب نه آيو. جيسين هڪ هنڌ

ويٺو هو، تنهن پرواهه ڪانه ڪيس، پر هينئر ٿيو نوڪر، پراڻي وس، ڪڏهن ڪٿي ڪڏهن ڪٿي. ۽ ڏيهه جو نيڪال] ۽ نيٺ ضروري هو ته هوءَ ۽ هاڻ اچي زال ٿي هئي، تنهنڪري] هن دل ۾ خيال ڪيو ته پرڏيهه ۾ وري ڪو اهڙو چڱو بندوبست ٿئي نه ٿئي، هاڻي جڏهن پاڻهي ڪو وجهه مليو آهي، تڏهن انهيءَ جو فائدو وٺڻ گهرجي.

انهيءَ خيال سان هن انهيءَ جوان وڪيل جي نالي وارو چوڻ قبول ڪيو. هن جو نالو فضل علي هو، هو علي رضا جو واقف هو ۽ وٽس ايندڙ ويندڙ هو ۽ زينت بانوءَ جي مڪتب ۾ به هڪ ڀيرا سندس اچڻ ٿيو هو، جتي هن عظمت کي ڏٺو هو.

آندر سڪوڻي شاديءَ جو بندوبست ٿيو، پئي طرف دولتمند ۽ اشراف ماڻهو هئا، تنهنڪري هنن جي شادي وڏي تجمل سان ٿي. نه رڳو بمبئي شهر جا مسلمان ۽ هندو هنن جي مجلس ۾ آيا، پر وڏا وڏا صاحبلوڪ ۽ منيمون به اچي گڏ ٿيون، جو هنن سان هنن جي سڃاڻپ هئي.

اگرچه علي رضا پنهنجي شادي زينت سان مختصر بندوبست سان ڪئي هئي، پر تڏهن به هينئر هن کي لاچار ٿيو اهڙو وڏو بندوبست ڪرڻ، جو وڏي شهر ۾ هو، پئسي وارو هو، ۽ وڏن وڏن ماڻهن سان رستو هوس. جيتوڻيڪ شاديءَ جون اجايون رسمون اڳين وانگي هنن ڪم نه آنديون، جو پئي طرف سڌريل ماڻهو هئا ۽ نئين زماني ۾ پيدا ٿيا هئا،

ڏيءُ جو ڪم اڪلائي ۽ سنڌس سڪ سنڀال جو پورو بندوبست ڪري، علي رضا سنبت ڪرڻ لڳو. ڏيءُ جي اسيت هن ڪي اِي ۽ خاطري هئي. عظمت جي ماءُ عزت اِي اصل بمبئيءَ جي وينل هئي، تنهن جا مائٽ ۽ آتي هئا ۽ عظمت ڪي ملڻ جي لاءِ علي رضا جي گهر ايندا هئا، سي ۽ هن جا ويجها مائٽ ٿيا، تنهنڪري هن ڪي هيڪلائيءَ جوگهڻو ڏپ ڪونه ٿيو، جو ڄاتائون ته پنهنجن مان ۽ ڪي آهن، جي هن وٽ پيا ايندا ويندا.

وڃڻ ڪان اڳي هن ڪي هڪڙو وڏو ڪارخانو ٺهائڻو پيو. علي رضا ڪي ته آسان ٿيو، جو جن صاحبلوڪن ڪي پڙهائيندو هو، تن ڪي چيائين ته خدا جي مهربانيءَ سان ۽ اوهان جي مدد سان، مون ڪي ٻاهر آبروءَ جهڙي نوڪري ملي آهي، سو آءٌ اوڏي وڃان ٿو، اوهين پنهنجي لاءِ ڪو ٻيو بندوبست ڪريو. پر زينت بانوءَ ڪي ته هڪڙي وڏي ڪارخاني ۾ رولو وجهڻو ٿيو. اگرچه ڏک ٿي ٿين ته ههڙو بندوبست ٿئي وڃي! پر فائدي جي اميد تي ائين ڪرڻ لاچار ڄاتائون.

سو سيٺي چوڪرين جي مائٽن ڪي اطلاع ڏنائون، جنهن تي ٺهرايل ڏينهن سيٺي اچي گڏ ٿيا. انهن ڪي سڄو احوال ٻڌايائون. هن ڪي گهڻو ارمان ٿيو ته اهڙي اشراف ۽ پڙهيل زال ڪيئن هٿ لڳي، جا انهيءَ مثل ڪارخاني ڪي هلائي. مٿا گهڻائي هنيائون، پر في الحال هٿ ڪانه لڳين، تنهنڪري لاچار اهو اسڪول بند ڪيائون. سيڪو پنهنجي ٻار جو بندوبست پاڻ ڪرڻ لڳو.

جڏهن علي رضا جن جي رواني ٿيڻ جو ڏينهن آيو، تڏهن آگبوٽ تي چڙهڻ کان اڳي بندر تي ڪيتريون ئي ڳاڏيون اچي گڏ ٿيون. ڪيترائي مسلمان، هندو ۽ يورپين، جي هنن جا واقف هئا، سي هنن کان موڪلائڻ ۽ هنن کي آڙائڻ لاءِ آيا. ڪن ته هنن جي وڃڻ تي افسوس ڪيو. سڀني پڻ هنن جي تعريف ڪئي ۽ هنن کي آئندي جي بهتريءَ لاءِ دعائون پڻ ڪيائون ۽ اهي اميدون پڻ رکيائون ته شل ڦري به موٽي هتي ايندا. ڪي ته هنن سان آگبوٽ تائين به آيا. پوءِ سڀ موڪلائي هليا ويا ۽ آگبوٽ روانو ٿيو.

انهيءَ طرح جنهن بمبئيءَ شهر ۾ علي رضا پهرين هڪڙو بي نام بي نشان ماستر ٿي آيو هو، جنهن ۾ سندس زال زينت بانو ڪيترا ڏينهن دربدر ٿيو پئي رليي، جنهن ۾ هن قيد به ڪاٽيو هو؛ تنهن ۾ هي اهڙا مشهور ٿي ويا هئا، جو وڏا وڏا ماڻهو هنن جي تعريف سان ڍاوا نٿي ٿيا. اهو سڀ هنن جي سرجوشي ۽ محبت، علميت، ايمانداري، اشرافت ۽ چڱي انتظام جو ڦل هو.

درياهه جو سفر چڱي آرام سان ڪٽائي، نيٺ علي رضا پنهنجي زال زينت بانو، پنهنجي ماءُ جان بيبي، پنهنجي ننڍي پٽ منصورعلي ۽ پنهنجي دائي مريم سان اچي بغداد ۾ وارد ٿيو.

انهيءَ پٽ کي علي رضا جڻي واري پاڻ سان ڪنيو هو. پهرين دل ۾ آيو هوس ته متان بغداد ۾ يا پئي پاسي هنن جي پڙهڻ جو بندوبست نه ٿئي، تنهنڪري هن کي بمبئيءَ ۾ ڇڏي وڃجي، جتي سندس ماڻي جي پڙهڻ به هونديءَ ۽ پا ته

سچائب وارا هوندا ۽ جتي هن جو پڙهڻ چڱيءَ طرح پيو هلندو.
پر ڏنائين ته اهڙي سفر ۾ زال کان سواءِ هڪڙو پيو سنگتي به
مڙس ماڻهن سان ضروري آهي ۽ پڻ جو ساڻ هئڻ دل جي لاءِ
وڏو ڏيءُ آهي ۽ اوکي سوکي ڪم ۾ وڏي مدد آهي. رٿ
ڪيائين ته جيستائين ڪو پيو بهتر بندوبست ٿئي، تيستائين آءٌ
پاڻ پيو پڙهائيندو سانس. انهيءَ طرح اهي سڀ گهر جا ڀاتي
اچي بغداد جا رهاڪو ٿيا.

علي رضا وري پنهنجي عهدي جي جاءِ تي قابو ٿيو. لکپڙهه
سڀ وٺي هٿ ڪيائين. رهيا ڪهيا ڪاغذ جيڪي هئا تن جو
بچي ڳاڇي نيڪال ڪيائين ۽ جيڪي ڪم ڪرڻا درپيش هئا،
انهن جي پوراڻيءَ جو بندوبست ڪيائين. ٿورن ئي ڏينهن ۾
هن جي هوشياري، چالاڪي ۽ ايمانداري سندس بالا آفيسر
کي معلوم ٿي، جنهن جو ساڻس گهڻو پيار پيجهي ويو. هن کي
هن جا سفارش ناما به گهڻا پهتا هئا، سو هن کي خاطري ٿي ته
برابر هي هرطرح اهڙن ملڪي ڪمن جو لائق آهي.

ڌارين ءَ حڪومت سان ناهه-نوهه رکڻ البت مشڪل ڪم
آهي. هڪڙو-ته ڪم انگريز سرڪار ۽ سلطان جي سرڪار
جي وچ ۾ هو، جنهن جو فيصلو ڪرڻو هو ۽ هن کان اڳي
گهڻا مٿا هنيا هئائون، پر فائدي ۾ نبيرو نٿي ٿيو. علي رضا،
جنهن سلطان جي ڪامورن سان دوستيءَ جو رستو رکيو هو ۽
پيو وري پاڻ مسلمان ۽ قابل ۽ تجويز وارو ماڻهو هو، تنهن
هنن سان سڪهڙائي اهڙو ناهه ڪٺي ڪيو، جنهنڪري ريزيڊنٽ صاحب

نهايت خوش ٿيو ۽ هن جي تعريف مٿي سرڪار ۾ لکيائين، جو علي رضا جي نالي آفرين نامو آيو.

مطلب ته انهيءَ عهدي تي علي رضا کي هڪڙو ورهيه مس گذريو ته هن جو نالو ٻنهي طرفن ۾ مشهور ٿي ويو. هن جي اهڙي عجيب حالت هئي، جو هو هردلعزيز ٿي ويو.

سگهوئي حڪم پهتو ته استنبول ۾ انگريز سرڪار جو جيڪو ڪانسل رهي ٿو، تنهنجي هيڊان نائب جي جاءِ تي علي رضا وڃي. پگهار به تمام چڱو ۽ درجو به وڏو هو، تنهنڪري علي رضا گهڻو خوش ٿيو.

اگرچه بغداد جي ريزيڊنٽ هن کي ڇڏڻ نٿي گهريو ۽ هڪ دفعي ته انهيءَ بدلي مهمل رکڻ لاءِ به لکيو هئائين، پر جڏهن هن پاڻ کي لياقت کري اضافي جو حقدار ڪيو هو، تڏهن سرڪار هن جي هڪدم بدلي ڪئي؛ سو اوڏي وڃڻ لاءِ تيار ٿيو. هن کي انهيءَ پاسي وڃڻ ۽ ملڪن گهمڻ جو هوس اڳيئي گهڻو هو، جو خوشي هيس ته قومن-قومن جي ماڻهن سان واقفيت ٿئي ۽ زماني جو آزمودو به حاصل ٿئي، سو پاڻ گهڻو خوش ٿيو.

اهو هڪڙو سال، جو علي رضا بغداد ۾ رهيو، تنهنڪري منڊس پٽ منصورعليءَ جي تعليم ۾ گهڻي رنڊڪ ٿي. اگرچه پاڻ هن کي پيو پڙهائيندو هو، تڏهن به پوليٽيڪل ڪم ايترو گهڻو هو، جو هن کي پوريءَ طرح تعليم ڏيڻ لاءِ وقت ڪونه ٿي مليس؛ سو پٺي خيال ڪيائين ته هن کي وري بمبئيءَ موڪليان،

يا ولايت ڏي روانو ڪريان. تہ پلي پاڻ سان گڏ رهي، اڙهي.
هي محبوب عليءَ کان رکو ۽ اڃائي ورهيہ ننڍو هو ۽ بمبئيءَ
۾ پڙهي پاڻ جهڙوئي هوشيار ٿيو هو.

ڪن دوستن بہ علي رضا کي اها صلاح ڏاي تہ "جڏهن ھڪڙو پٽ اڳيئي لنڊن ۾ آهي، تڏهن ھن کي بہ ڏياري موڪل، پيئي گڏ رهندا، ڏارين ملڪ ۾ ھڪيئي جي سنگت بہ ٿيندين ۽ خرچ بہ ھڪڙوئي ٿيندو، گهٽو وڌندو ڪين، وڏي ڳالهہ تہ ھن جي تعليم جو تمام چڱو بندوبست ٿيندو."

اها صلاح علي رضا کي بہ پسند آئي، جڏهن خدا وسعت بہ ڏني هيس، تڏهن پنهنجي اولاد جي لاءِ حتي المقدور چڱو بندوبست ڪرڻ هن ضروري ڄاتو. تنهنڪري ٿورائي ڪيائين تہ سڀ گڏ بغداد سان روانا ٿيون؛ اڌين وڃون استنبول ۽ منصورعلي وٽ لنڊن.

هن پٽ جي نسبت ۾ علي رضا ارادو ڪيو تہ ولايت ۾ طبابت جو علم سکي ۽ ڊاڪٽريءَ جو امتحان ڏئي ۽ نيٺ سول سرجن ٿئي. انهيءَ بابت جيڪا فهمايش هن ضروري ڄاتي، سا ڏيئي، هن، پٽ کي بہ روانو ڪيو ۽ پاڻ بہ روانو ٿيو.

پنهنجي اولاد جي نسبت ۾ علي رضا کي هاڻ هر طرح خاطري ٿي. هن ڏٺو تہ خدا جي مهربانيءَ سان سڀ صالح ٿيا آهن ۽ پنهنجي منهن ڪم کي لڳي ويا آهن ۽ وڏو انتظار مالت کي ڏيڻ جو ٿيندو آهي، سو بہ ڪونہ هوس. جيڪي ڪانئس پڇي سگهيو هو، سو انهن جي بهتريءَ لاءِ ڪيو هئائين، باقي سڀ ننگ ڪٽي الله تي رکيائين.

پوءِ ڪو پار ٻه اچا ڪونه ٿيو هون، تنهنڪري گهر ۾ وري ٻه اهي ساڳيا ڀاتي وڃي بچيا، جيڪي سندس شاديءَ جي پهرئين ڏينهن هئا: يعني علي رضا، سندس زال زينت بانو، سندس ماءُ جان بيبي ۽ سندس دائي مريم.

جان بيبي ۽ مريم اچي پوڙهيون ٿيون هيون، پر علي رضا جي لاءِ هي غنيمت هيون. انهن جي هوندي هن جي گهر جي وڏي آبادي هئي. هو هن جي لاءِ وڏي مدد هونديون هيون.

اگرچه پرينديءَ بمبئيءَ ۾ صلاح آئي هيس ته انهن مان هڪڙي يا ٻنهي کي پنهنجي ڏيءُ وٽ ڪٽي ڇڏي، پر پوءِ هن خيال ڪري ڏٺو ته اهي سوڪڙيون بابي مرحوم جون نشانيون آهن، سي ڀلي منهنجي سر مان هجن ته چڱو، جو انهن جي سنڀال جو حق منهنجي ئي سر تي آهي.

انهن مٿين ڳالهين مان علي رضا اچي استنبول ۾ پهتو.

باب سورهون

سلطان وٽ

استنبول يا اسلامبول، جنهن کي قسطنطنيه به چوندا آهن، سو وڏن شهرن مان هڪڙو آهي. اهو روم يا ترڪستان جي سلطان جو تختگاه آهي ۽ مسلمانن جي وڏي بادشاهت جي گاديءَ جو هنڌ آهي. اهو هڪڙو قديم شهر آهي ۽ گهڻين ڳالهين ڪري دنيا ۾ مشهور آهي.

اهيءَ شهر ڏسڻ جي خواهش علي رضا کي گهڻن ڏينهن کان هئي. تنهن جو هڪڙو ته سبب هيءُ هو، جو اهو تمام سهڻو پڙ ل شهر مشهور آهي، ٻيو ته مسلمانن جي گادي ۽ اسلامي دين ۽ علم جي خاص جاءِ آهي، ٽيون ته اهو علي رضا جي ابيءُ ۽ ڏاڏي جو اصلوڪو وطن هو، ڇالاءِ جو علي رضا جو ڏاڏو پاڻ ترڪ هو ۽ سرحدي پرڳڻي جو رئيس هوندو هو، جو پوءِ زماني جي گردش ڪري اچي اِتي سنڌ ۾ نڪتو هو ۽ اتي رهي وڃڻ ڪري پنهنجن اصلوڪن مائٽن مان واسطو ٽٽي ويو هوس، (جيئن مٿي ٽئين باب ۾ ذڪر ڪيل آهي) علي رضا پاڻيو ته جڏهن خدا وسعت ڏني آهي ۽ وجهه ڏنو آهي تڏهن ابيءَ ڏاڏي جي ڄمڻ جي جاءِ ڏسان، اگرچه ڪ هيس ته سندس ابيءُ سانگي مان سنڌ ۾ ويهي ويو ۽ ٻوئيوارن مان واسطو ڪونه رکيائين، تنهنڪري سندس عزيزن کي همت ڪرڻ مشڪل

ٿيندو، تڏهن به رڳو اصلوڪي وطن ڏسڻ جي هن کي سڪ هئي ۽ اتي جي رڳي هوا مان به هن کي لذت اچڻ جي اميد هئي.

استنبول ۾ انگريز سرڪار جي طرفان هڪڙو وڏو ڪاسل رهي ٿو، انهيءَ جي نائبيءَ تي علي رضا بغداد مان بدلي ٿي آيو هو. هو پنهنجي عهدي جي چارج وٺي دخلڪار ٿيو.

پوليٽيڪل ڪم هاڻ هن کي نئون ڪين هو. ٻارهن مهينا بغداد ۾ به ڪيو هئائين. اگرچه هتي انهيءَ هنڌ کان گهٽو ڪم هو، تڏهن به علي رضا کو ڪم کان ڊڄڻ وارو نه هو. اهڙيءَ چالاڪي ۽ ايمانداريءَ سان ڪم ڪيائين جو ٿورن ئي ڏينهن ۾ ڪانسل صاحب منجهانئس خوش ٿيو. ٻيو وري هن جا آفرين ناما ۽ هن جي وڏ ماڻهپ ۽ هوشياريءَ جا ڪاغذ جي ڏنائين، تن هيڪاري هن جي دل تي چڱو اثر پيدا ڪيو. سو هن کي زبردست ڪين ڄاڻندو هو ۽ تمام گهڻي عزت ڏيندو هوس.

هن کي پهريائين ترڪي ٻولي نه ڄاڻڻ ڪري البت ٿوري مشڪلات ٿي، پر ڇهن مهينن جي اندر هن شوق رکي، اها ٻولي سکي. فارسي ۽ عربيءَ ۾ هوشيار هو ۽ ترڪي هن جي وڏن جي زبان به هئي؛ تنهنڪري انهيءَ جي سکڻ ۾ هن کي گهڻي آساني ٿي. تيستائين هن کي ڪم ۾ ڪا حرڪت نه ٿي. آفيس جو ڪم گهڻو ڪري انگريزيءَ ۾ هلندڙ هو ۽ سلطان جي سرڪار سان جيڪو ڪم ڪار ٿيندو هو، تنهن جو آڪلاءُ هو فارسي زبان ۾ ڪندو هو.

اهو ڪم اهڙي ڏول جو هو، جنهنڪري سگهوئي هن کي سلطان جي اميرن ۽ ٻين عهديدارن سان آمدرفت ۽ گفتگو ڪرڻي پئي ۽ ڪڏهن ته خود سلطان جي دربار ۾ به اچڻو پيو. انهيءَ ڪري هي پنهنجي ڦڙتائي ۽ هوشياري ڏيکاري مشهور ٿي ويو.

انهيءَ عهدي تي علي رضا ڪل ٻه ورهيه رهيو. پر انهن ٻن ورهين ۾ جهڙو انگريز سرڪار کان، تهڙو ترڪي سرڪار کان هن کي آفرين ناما ۽ انعام مليا. انهيءَ عرصي ۾ زينت بانو به پنهنجي سر محنت ڪرڻ ۾ ڪين گهٽايو. مڙس کي ترڪي پڙهندو ڏسي، ڪيس به شوق ٿيو. سا به هاڻي ترڪي ٻولي ڳالهائڻ توڙي لکڻ-پڙهڻ سکي ۽ جن وڏن ماڻهن سان اٿي رهڻ ڪري هي واقف ٿي ويا هئا، تن سان اٿڻ-ويهڻ لڳا.

هتي جي زالن کي ايتري علميت نه هئي، جيتري زينت بانوءَ کي هئي، پاڻ هن ۾ ٻين مسلماني ٻولين سان گڏ انگريزي ٻولي ڄاڻڻ جو گڻ وڌيڪ هو، تنهنڪري سڀ زالون زينت بانوءَ کي هڪڙي وڏي هوشيار ۽ علامه ڪري ليکينديون هيون. انهيءَ جو وجهه ڏسي زينت بانوءَ پاڻ کي مشهور ڪرڻ ۽ هنن کي فائدي پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي.

پهرين ارادو هوس ته جيئن بمبئيءَ ۾ ڪيو هئائين، تيئن هتي به هڪڙو زنانو مڪتب جاري ڪري، پر انهيءَ لاءِ هن کي ٻه اعتراض هئا: هڪڙو ته هتي ماڻهو (خاص زالون) انگريزي ٻوليءَ سان ٿوري گهڻي نفرت ڪندڙ هئا ۽ انهيءَ ڪري ڪنهن کي سکڻ جي خواهش نه هوندي هئي. ٻيو ته

هتي هي امير مالهو ليکيل هئا ۽ اميرالي آٺ-ويهه ڪندا هئا، تنهنڪري جاتائون ته اهڙي بندوبست ڪري امين وچي عام مُلن ۽ آخوندن سان مٽ ٿينداسين ۽ ائين ٻ. چوڻ ۾ ايندو ته الهيءَ رسمي ٻسي امائڻ جي رٽ ڪئي اٿن.

تنهنڪري هنن وڃُون ٻي رٽ ڪئي. زينت ٻالوءَ هڪڙي پردي واري مجلس مقرر ڪئي، جتي هفتي ۾ هڪڙو ڀيرو جمعي جي ڏينهن شام جو سڀ ٻيبيون، جي هن سان واقف هيون ۽ ٻيون ٻ- جن جي خواهش ٿيندي هئي، سي اچي گڏ ٿينديون هيون. الهيءَ زنانيءَ مجلس ۾ زينت بانو اُنسي ڪنهن خاص مضمون تي گفتگو ڪندي هئي. ڪلاڪ-ٻ اِتي گذاري، پاڻ ۾ صحبت ڪري، وري هليون وينديون هيون، ۽ وري ائين ڏينهن گڏ ٿينديون هيون.

اهي اميرن جون زالون ۽ ڌيئرون هيون، تنهنڪري هنن جو اچڻ وڃڻ پردي وارين گاڏين ۾ ٿيندو هو ۽ اها جاءِ ٻ انهيءَ ڪم لاءِ هنن سرڪاري طرح هٿ ڪئي هئي، جنهن جي چوڌاري هڪ عجيب باغ هو، جنهن ۾ شام جو مجلس جي ڪم لهڻ کان اڳي يا پوءِ هنن کي گهمڻ ڦرڻ ۽ کلڻ ڳالهائڻ ٿيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ته پاڻ ۾ مناسب ۽ شائستيون رانديون ڪنديون هيون؛ ڪڏهن ڪڏهن ته اتي چاءِ يا هلڪي کاڌي جو بندوبست ٿيندو هو.

مطلب ته اهو ڪلاڪ-ٻ، جيڪو اينديون هيون، سو هنن جو خوشيءَ ۾ گذرندو هو. سيڪا ٻيبي پنهنجي گهر ۾ خوش گذاريندي هئي، جهڙو هتي ٻن ساهيلين جي سنگت ۾؛ تنهنڪري

هو سڀ سچوئي هفتو انهيءَ ڏينهن جي لاءِ منتظر رهنديون هيون. اما خبر هئي ته انهيءَ بندوبست ڪرڻ واري زينت بانو آهي ۽ وري هن ڪي مسافر ۽ ڌارئين ملڪ جو ٿي ڄاتائون، تنهنڪري هن کي ٻاڻ زياده عزت ڏينديون هيون.

انهيءَ انتظام سان رڳو اهو فائدو نه اڪيو ته ٻرڌي وارين اشراف زالن کي مناسب طرح صحبت ڪرڻ، خوش گذارڻ ۽ دل وندرائڻ جو چڱو وجهه مليو، پر هنن جو ديني ۽ دنيوي سڌارو به ٿيڻ لڳو. ڇالاءِ جو زينت بانو انهيءَ ڪم لاءِ ڇوائي مختصر طرح جدا جدا مضمونن جي يادداشت پاڻ وٽ رکي، پوءِ هڪڙي هڪڙي مضمون تي واري واري سان گفتگو ڪندي هئي. هن کي انهيءَ ڪم لاءِ اڳيئي تيار ٿيڻو پوندو هو، تنهنڪري پنهنجي منهن فارسي، هندستاني ۽ انگريزي ۽ ترڪي ڪتاب اٿلائي - پٿلائي ضروري ڳالهيون ڪاغذ تي اتاري ايندي هئي ۽ اهي مضمون خاص ڪن ديني ڳالهين ۽ زنانن اخلاقن ۽ نيڪيءَ جي ڪمن بابت هوندا هئا ۽ اڪثر حجت ۽ دليلن لاءِ هن کي قرآن جون آيتون ۽ حديثون شاهديءَ پر آڻيون پونديون هيون ۽ انهن جي سمجهائي ڏيڻي پوندي هئي.

انهيءَ رستي مسلماني دين بر جيڪي پيرم ۽ وسوسا ۽ بيون اعتراض جوڙيون ڳالهيون ماڻهن جي اڻ سمجهائي ۽ عالمن جي فضوليءَ ڪان پنجي ويون هيون، تن سڀني جي برخلاف هن کي ثابتيءَ ڏيڻ جو چڱو وجهه مليو. تنهنڪري ڇئبو ته انهيءَ مجلس مان زالن لاءِ دين جو سڌارو، علم جو سڌارو، عقل جو سڌارو ۽ انهيءَ سان گڏ جسم جو سڌارو ۽ دل ۽

دماغ جو سڌارو پيدا ٿيو؛ تنھنڪري اھي سڀ زينت بانوءَ جون شڪرگذار ٿيون.

زينت بانو ٿورو ٿورو ڪري پين ۽ پن - چئن ٻيبين کي اھڙي قسم جي گفتگو ڪرڻ لاءِ پنھنجو شاگرد ڪيو، جو ھو ٻه ڪڏھن ڪڏھن گفتگو ڪنديون ھيون. پوءِ ته گهڻن ئي کي انھيءَ جو اچي شوق ٿيو ۽ ھيترن جي وچ ۾ چڱي گفتگو ۽ چڱي مضمون ۽ چڱي حجت آڻڻ لاءِ اڳيئي علم جو تحصيل ڪرڻ ۽ ڪتاب مطالع ڪرڻ جو ھوس جاڳيو ھو؛ تنھنڪري اھا ڳالھ شھر ۾ مشھور ٿي ويئي ته علي رضا جي ٻيبيءَ جي آئي استنبول جي زناني عالم ۾ ھرطرح جو سڌارو ٿيو آھي ۽ جتي ڪٿي مڙس خواه زالن ۾ ڪا اھڙي ڳالھ نڪرندي ھئي ته فلاڻي ٻيبي به انھيءَ زناني مجلس جي شريڪ آھي ته سيڪو چوندو ھو ته ”تڏھن پلا چوڻ اھا پڙھيل ۽ نيڪ ۽ لائق زال ھوندي.“

اھا مشھوري سلطان جي ڪنن پيئي، جنھن ھڪڙو چڱو انعام علي رضا جي ٻيبيءَ لاءِ ڏياري موڪليو. انھيءَ کي ھي فخر سمجھندا ھئا، جو انھيءَ ڪري زينت بانوگويا استنبول جي اميرن جي ٻيبين کان درجي ۾ واڌو ليکجي ويئي.

ڪي اھڙي مشھوريءَ ڪري ۽ ڪي سلطان ۽ سندس اميرن جي لالچائڻ تي، علي رضا جي خواھش ٿي ته نائب ڪانسل جي نوڪري ڇڏي ڏيان ۽ سلطان وٽ اسيريءَ جي جاه قبول ڪريان. ھر اوچتو استعيفا ڏيڻ ھن کي به مناسب نظر نه آئي، تنھنڪري اھڙو بندوبست ڪيائين، جو سلطان جي طرفان

انگريزي ڪانسل کي منت ڪرڻ ۾ آئي ته جڏهن علي رضا مسلمان ۽ آبروءِ وارو ۽ پڙهيل ماڻهو آهي ۽ انگريز سرڪار جي حڪومت ۾ عمر آندي اٿس، تڏهن هن کي موڪل ڏجي ته سلطان وٽ اميريءَ جو عهدو قبول ڪري، جو انهيءَ ڪري انهيءَ حڪومت کي به فائدو ٿيندو ۽ انگريز سرڪار سان به دوستي پڪي ۽ قائم ٿيندي.

علي رضا ته اڳيئي انگريز سرڪار وٽ برک هو، تنهنڪري هن کي انهيءَ ڪم جو هرطرح لائق ڄاتائون؛ سو لکپڙهه سان انگريز سرڪار جي معرفت علي رضا اچي سلطان وٽ ٿيو. انهيءَ تجويز سان علي رضا کي ڪڙي ٻئي فائدي جي به اميد هئي، ڇالاءِ جو ڄاتائين ٿي ته اڪثر خودمختار بادشاهه جڏهن ڪاوڙبو آهي، تڏهن گهڙيءَ ۾ اميرکي لاهي آئي نقير ڪندو آهي ۽ جڏهن راضي ٿيندو آهي، تڏهن گهڙيءَ ۾ فقير کي چاڙهي نيئي امير ڪندو آهي؛ سو متان پنهنجي اميرن جي حسد ڪري يا ٻيءَ طرح مون سان به اوچتو اها جٽ ٿئي، تنهنڪري جي منهنجي مقرري انگريز سرڪار جي معرفت ۽ ان جي هٿان ٿيندي ته وري به وڏو بچاءُ ٿيندو ۽ اهڙو آساليءَ سان مون کي متائي نه سگهندا.

انهيءَ طرح پنهنجو پڪو بندوبست ڪري، علي رضا اچي سلطان وٽ حاضر ٿيو ۽ سندس مقربن سان ڪڙو ٿيو. اڪثر اندرين يا ٻاهرين ملڪي ڪمن ۾ هن جي صلاح مصلحت پڇڻ ۾ ايندي هئي، خاص ڳالهه جيڪا انگريز سرڪار سان

واسطو رکندڙ هئي، تنهن ۾ به هن جي صلاح ضرور ڏيڻ ۾ ايندي هئي.

اگرچه هيءُ ڏاريو هو ۽ انگريز سرڪار جي ملڪ جو هو، ته به سلطان کي هن جي لمڪ حلاليءَ ۾ ايتري اميد هئي ته هي مسلمان آهي، دينندار آهي، نيڪ آهي، پڙهيل آهي، آزمودگار آهي ۽ پنهي حڪومتن جو چڱيءَ طرح واقفڪار آهي؛ تنهن سان جو آءٌ هيتري مهرباني ڪريان ٿو ۽ هيتري عزت ڏيانس ٿو، سو لمڪ حراميءَ ڪري ڪا خراب صلاح نه ڏيندو، پاڻ فائدي جهڙي مصلحت ڏسيندو. حقيقت ڪري هو ڪندو به ائين هو. ڪيترن ئي ڪمن ۾ اهڙيءَ طرح جي پوراڻي ڪئي هئائين. مطلب ڳالهه جو ته علي رضا ۽ سندس پيءَ جو درجو سلطان وٽ وڌندو ويو ۽ هنن جي عزت زياده ٿيندي وئي.

هڪڙي پيري کو چڱو اتفاق ٿيو، جنهن ڪري علي رضا وڃي اوج کي پهتو. هڪڙي ڏينهن صبح جو سوير سلطان پنهنجي وڏي حرمخاني ۾ نماز پڙهي اچي ويٺو هو ته هڪڙي ٻانهيءَ هڪڙو بند ٿيل ڪاغذ آڻي ڏنس. چيائينس ته "محلات جي پاسي ۾ ٻاهر پيو هو." مٿانس اکر لکيل ڪونه هو. جي ڪو هو، ته به رات جي وقت گهر ۾ جو ٻاهر پيو هو يا لتڙ ۾ آيو هو، سو اکر ڊهي ويا هئا. ٻانهيءَ لنگهندي پٽ تان کنيو هو، ٻانهيائين ته متان ڪنهن سرڪاري ڪم بابت هجي، يا سلطان جي ڪنهن مان ڪيل پيو هجي، سو کڻي آڻي ڏنائينس.

سلطان کولي ڏٺو ته منجهس هن طرح لکيل هو: پيارا سوني کي خوشخبري هجي. پنج - اٺ ڄڻا اچا به اسان سان شامل

ٿيا آهن. باروت جو به اوهان اڳيئي ٿورو گهڻو انداز پهچايو هوندو. هيءُ اسان موڪليو آهي، سو ڦاٻو رکجو. اوهان جي اطلاع اچڻ تي ٻيو به ٻيا موڪليندا سين، جيسين ڪ انهيءَ محلات کي مندس پاتين سوڌو اڏائي وجي آسمان تائين پهچائيندا سين. ايندڙ جمعي ڏينهن ضرور اسان مان ملجو، جو اڳتي لاءِ ڪا ٻي وڌيڪ صلاح ڪرڻي آهي. خدا حافظ.

اهو خط گونڪو لکيل هو. نڪا مٿان عبارت هيس، نڪا هيٺان ڪا صحيح هيس؛ جنهن مان خبر پوي ته ڪنهن، ڪنهن ڏي لکيو. سلطان ته خط پڙهي ڪٿي ڪيسي ۾ وڌو؛ پوءِ ويٺو ڳڻتي ڪرڻ ته هن جو مطلب ڇا هوندو، ۽ اهڙو ڪاغذ خود منهنجي گهر جي اندر ڪيئن آيو هوندو! ڄاتائين ته يا ڪنهن جو بيخبريءَ ڪان ڪِريو پيو آهي، يا ته ڪنهن ڄاڻي واڻي منهنجي نظر تي آڻڻ لاءِ اتي ڦٽو ڪرايو آهي. باروت ۽ محلات جي اشارن مان هن کي دل جو خطرو به جاڳيو ته متان ڪن دشمنن ڪو منصوبو ڪيو هجي!

هي ڳچ تائين فڪر ۾ رهيو. پاڻ ظاهر ڪرڻ به مناسب نه ڄاتائين، ۽ جلد سماءُ وٺڻ يا بندوبست ڪرڻ به ضرور سمجهيائين؛ تنهنڪري پهريائين ته پاڻ حرمسراءِ جي اندر سڀني حرمخانن ۾ گهمڻ ويو ۽ هيڏي هوڏي جون جايون گهمي ڏٺائين، ته متان ڪا اهڙي خرابيءَ جهڙي شئي لڪي پيئي هجي.

اندر جي ماڻهن کي پاڻ حيرت ورتو، ته اڄ سلطان ڪيئن ڪنڊ ڪنڊ ڪري ٿو حويلي گهمي! پر سلطان ظاهر

ڇپر ته محلاتن جي عمارتن ۾ ڦيرگهير ۽ ڀڃ گهڙ ڪرائي ائين، تنهنڪري گهمي ته ڏسان. سو اهو ڏينهن ته مجهوئي هن کي انهيءَ ڪم ۾ گذريو، پر ڪوبه پتو نه پيس. شام جو مناسب ڄاتائين ته علي رضا بيگ سان انهيءَ بابت صلاح ڪريان، جو هن جي چالاڪيءَ ۽ ايمانداريءَ تي گهڻو ڀروسو هوس.

علي رضا به خط ڏسي گهڻو ڏنو. هڪ ڀيرو ته ڪا خرابي درپيش آهي، پر لفظن مان معلوم ڪيائين ته اها خرابي جي هوندي، ته گهڻن ڏينهن کان پوءِ ٿيڻي آهي، هڪڙي-ٻن ڏينهن ۾ ڪين ايندي. تنهنڪري مخفي طرح جاچ ڪرڻ جو وقت پيو آهي. هن پاڻ سلطان کي صلاح ڏني ته اها ڳالهه ظاهر نه ڪجي، متان ڪنهن دربار جي امير جو انهيءَ ۾ هٿ به هجي.

علي رضا دل ۾ ڄاتو ته اهڙو ڪاغذ، جو حرمخاني جي اندر لڌو آهي، سو ضرور ڪنهن زال ماڻهوءَ جو به انهيءَ ۾ هٿ آهي. انهيءَ جاسوسي لاءِ پاڻ ته مڙس ماڻهو ٿي جاچ ڪري سگهي، تنهنڪري سلطان کي عرض ڪيائين ته ”سائين! اجازت ملي ته منهنجي بيبي ڪي ڏينهن حرمسراءِ ۾ اچي رهي ۽ مخفي جاچ ڪري، ۽ آءٌ ٻاهر جاچ ڪندس؛ اميد آهي ته ڪو پتو ڪيئي ڏينداسين، نه ته پوءِ وري ڪا ٻي صلاح ڪنداسين.“

ٻئي ڏينهن سوير زينت بالو اچي اندر ٿي، ۽ سندس لاءِ سلطان تاڪيد ڪري ڇڏيو، ته اسان انهي بيبيءَ کي اندر رهڻ ۽ حرمن سان صحبت ڪرڻ لاءِ گهرايو آهي، تنهن جي چڱيءَ طرح جنپال رهي ۽ هن کي پوري عزت ۽ آبرو ملي.“

زينت بانوءَ کي مڙس سمجهائي ڇڏيو هو تہ اندر وڃي سيني زالن سان، جهڙو سلطان جي ڀيڻن سان تهڙو پڻ خدمتگارن سان، حد کان وڌيڪ ميلاپ ۽ گهرائي رکج، جنهنڪري انهن سان ڳالهين ڪندي ڪا ڳالهہ ٻاهر نڪري پوي تہ چڱو.

زينت بانوءَ ڏاڍي استادي ڪئي: سلطان جي سڀني ڀينرن وٽ ويئي، انهن سان ڏاڍو ميلاپ رکيائين. هن جي تعريف اندر بہ پهتي هئي، ۽ خبر هين تہ عزت واري امير جي زال آهي ۽ ڏاڍي هوشيار آهي، تنهنڪري هنن پاڻ هن سان صحبت ڪرڻ جي گهڻي خواهش ڪئي.

انهن سڀني ڏينهن جي گهرائي ۽ ڄاڃ مان هن نيٺ پڪو پتو هٿ ڪيو. سلطان کي پڻ حرمن مان پٽ هئا، وڏو پٽ ڏاڍي پوڙهيءَ مان ۽ ننڍو پٽ ڪرد قوم جي هڪڙيءَ زال مان. ڪرد ماڻهو ايران جي سرحد تي هڪڙي جابلو پرڳڻي، ڪردستان جا رهاڪو آهن. هو گهڻو ڪري جهنگلي ماڻهو آهن ۽ ترار تي بہ گذران ڪندا آهن. انهن ترڪستان جي سرحد تي لُٽ جي لاءِ ڪاهہ ڪئي هئي. اڪيان ترڪي لشڪر ساڻن تيڻ، تن هنن کي ڀڄائي ڪڍيو، ڪن کي ماري وڌائون ۽ ڪن کي قيد ڪيائون.

قيدين ۾ ٻہ-ٽي زالون بہ هيون، جي مڙسن سان گڏ ڏاڍيءَ بهادريءَ سان وڙهيون هيون. انهن کي سلطان وٽ آندائون. انهن مان هڪڙي تمام جوان ۽ حسين ۽ همت پري هئي، ۽ پرٺيلي بہ ڏاڍي هئي، انهيءَ جو نالو فتنہ خانم هو. آها سلطان کي

ڪي پسند آئي. زال جي مرضيءَ پٺيان سلطان آنهيءَ سان نڪاح ڪيو ۽ هن کي حرمسراءِ ۾ آندائين.

هن سان ايتري دل ٿي ويس، جو ڪي ڏينهن تہ ٻيا حرم ئي وسري ويس؛ انهيءَ سان هڪڙو پٽ بہ ڄائس. هن کي هتي رهندي ست-اٺ ورهيہ گذري ويا هئا، ۽ هن جي معرفت سندس خدمت لاءِ سندس قوم جون ٻہ-ٽي زالون بہ اچي رهيون، ۽ ٻہ-ٽي نوڪر بہ سلطان وٽ پگهاردار ٿيا.

زينت بانوءَ کي اندر پنهنجي جاچ مان معلوم ٿيو تہ هن زال جي سلطان جي وڏي گهر يعني ڏاڏي پوٽيءَ زال سان گهڻي انبڻت هئي، جنهن هڪڙي جو گهڻو شڪرو ڪندو پڌو هئائين.

هيءَ بہ ڳالهہ معلوم ٿيس تہ هڪڙي ڪرد زال بيبي فتنہ خانم ڪان ظاهر ڪري رهي، اچي سلطان جي وڏي گهر واريءَ محلات ۾ رهي هئي، آها پهرين ڏينهن ۾ اصل فتنہ خانم ڏي ڪين ويندي هئي. ۽ پوءِ اڪثر پئي ويندي هئي، مگر رهندي انهيءَ محلات جي هڪڙي پاسي واري کوٺيءَ ۾ هئي. ۽ سلطان جي وڏي بيبي بہ هن کي پنهنجي پاڄ جو ماڻهو ڄاڻي، هن سان مهرباني ڪندي هئي. الهن مٿين پنهي ڳالهين تي زينت بانوءَ گهڻو ويچار هلايو، ۽ انهنجيءَ ٻرم باريڪ جاچ ڪرڻ لڳي. جنهن جاءِ ۾ اها ڪرد زال رهي اچي رهي هئي، اتي ٿورن ڏينهن تائين

رهڻ جي لاءِ زينت ٻانوءَ ارادو ڪيو. ظاهري عذر ڪيائين تہ ”اها ڪوشالتي جاءِ آهي ۽ هوادار آهي، اتي آءٌ بہ ڀلي رهنديس.“ اگرچہ ٻهرئين ڏينهن الهي ٻانهيءَ کي زينت ٻانوءَ جو اتي رهڻ ڳرو لڳو، پر زينت ٻانو تہ ڏاڍي خوشطبع ۽ ميلاپڻ هئي، تنهن هن کي بہ پنهنجي سنگت ۾ خوش ڪري ڇڏيو.

باب سترهون

مصوبو

زينت بانو جنهن ڏينهن انهيءَ جاءِ ۾ آئي، انهي ڏينهن کجيءَ سومهڻيءَ جو باڻ وڃي پنهنجي هنڌ تي ليٽي. ننڊ جي خمار ۾ هئي، تہ ڏسي تہ هڪڙي زال ٻاهران آئي ۽ هن ڪردن ٻانهيءَ سان آهستون ڳالهيون ڪري، پاسي واري ڪوٺي، جنهن کي ڏينهن جو ڪلف آيل هو، سا کولي اندر ويئي، وري ٿوريءَ ويرم ڪان پوءِ نڪري آئي ۽ وري بہ هن سان سرگوشي ڪري هلي ويئي.

زينت بانوءَ پانيو تہ ڪا حرمسراءِ جي ٻانهي آهي، جا اتي اينڌڙ آهي، پر ساري هنت ڏسي، هن کي البت شڪ پيو. صبح جو اٿي جاچ ڪيائين: معلوم ٿيس تہ انهيءَ پاسي واري ڪوٺيءَ سان هيٺ محلات جي تهخاني ڏي وڃڻ جو رستو آهي. انهن ملڪن ڏي گهرن جي هيٺان تهخانا جوڙڻ جو دستور آهي، جتي سياري جي موسم ۾ رهڻو ٿيندو آهي. اها ڪردڻ ٻانهيءَ واري ڪوٺي بہ سياري ۾ کلندي هئي ۽ ڪم ايندي هئي، نہ تہ بند تي پيئي هوندي هئي.

انهيءَ هنڌ جي هيٺان تهخاني هئڻ جي ڳالهہ ٻڌڻ شرط زينت بانوءَ کي زياده شڪ پيو. انهي ٻانهيءَ سان راتوڪي زال جي اچڻ جو ڪوبہ ذڪر نہ ڇوريائين، مگر هن کي

گهڻري ہڏي، چيائين تہ ”مائي، مون کڏهن سلطان جو تهخانو ڪونہ ڏٺو آهي، ڀلائي ڪري مون کي ڏيکاريندين؟“ هن عذر ورائيو تہ ”بيبي! هنن ڏينهن ۾ اندر گرمي ۽ اونداهي هوندي، متان ڪا بلا پٽون نہ هجي.“ ۽ ٻيون ڪي اهڙيون ڳالهيون ٻڌائڻ جون ڳالهيون ڪيائين، پر زينت بانوءَ پنهنجو گهڻو شوق ڏيکاريو ۽ چيائين تہ ”ڀلا، آءٌ سلطان جي وڏي بيبيءَ کي عرض ٿي ڪريان تہ مون کي تهخانو گهمائي ڏيکارڻ لاءِ حڪم ڪري؟“

اتي هن ٻانهيءَ ڏٺو تہ هيءَ معتبر زال آهي، ائين سوچي، هلي ڪرنيءَ جو در ٻنيائين. ڪرنيءَ مان وري هيٺ ڏاڪڻ هلي، سا اچي هيٺ تهخاني ۾ بيٺي. اندر انڌارو برابر هو، ليڪن معلوم ٿي سگهيو ٿي تہ وڏي ڪشادي جاءِ آهي، جا خود محلات جي هيٺان کهڙي وئي آهي. هڪڙي پاسي کان انڪل وبهاروکن ڪاٺ جا پيپ بند ٿيل پيل هئا ۽ ايرندي پاسي کان وري تازو کوٽيل سوڙهو رستو موريءَ وانگي ٻاهر نڪتل ڏٺو ٿي، جتان ٿوري روشنائي بہ پئي آئي.

زينت بانوءَ کي شڪ پيو تہ گمنام خط ۾ باروت جو ذڪر هو، سو متان اهي پيپ باروت جا آهن. ويجهو چڪاس ڪرڻ مان معلوم ٿيس تہ باروت ٿوروگهڻو هاريل بہ پيو هو، جو انڌاريءَ ۾ چٽو نٿي ڏٺو. هن کي پنهنجي جان جو بہ اچي خوف ٿيو، سو سگهوئي وري ہٽي موٽي.

ٻاهر اچي انهيءَ زال کي چيائين ته ”مائي، مون ٻڌو آهي ته
بادشاهن جي تهخانن ۾ ڍاڍو ڪو اسباب پيو هوندو، پر هتي
ته ڪجهه ڪچرو پيو هوا“ ۽ پڇيائينس ته ”اهي پيپ ڇاجا هئا؟“
هن چيو ته ”خبر ناهي ڇاجا آهن، مون ته ٻڌو وانگر ڏٺا.
شايد ڪو بادشاهي سامان هوندو، جو وجهي ڇڏيو اٿن، وري
جڏهن ڪم پوندن، تڏهن کڻندا!“

خير، زينت بانوءَ ته ڳالهه ٻڌائي ڇڏي، نڪي پڇيائينس ته
اندرين ڪوٺيءَ موري ڇاجي هئي ۽ ڪٿان ٿي، انهيءَ لاءِ ته
متان ڪو شڪ پويس. هڪڙو ـ ٻه ڏينهن پيو ٿي رهي نڪري آئي.

پڪ ٿيس ته جنهن ڳالهه جي پٺيان هيس، تنهن جو پتو
پئو ۽ اها شيءِ ته الدين، مگر هيئين ڳالهه جي اها صفائي
ڪانه ٿي ته اها زال رات جو ڪيئن آئي هئي، جا انهيءَ ڪوٺيءَ
۾ ويٺي ۽ اهي ٻاروت جا پيپ اندر محلات جي پيٽ ۾
ڪيئن آيا ۽ ڪهڙن ماڻهن جو اندر يا ٻاهر واسطو
آهي، اهو خط جو لڌو، سو ڪنهن جو هو ۽ ڪيئن اتي آيو.
هن جيڪو پتو هٿ ڪيو هو، سو اچي مڙس کي ٻڌايائين.
علي رضا ڍاڍو خوش ٿيو. سلطان سان خلوت ڪيائين، هن کي
سڄو حال ڏنائين ۽ چيائين ته ”منهنجي بيبيءَ ايترو حال معلوم
ڪيو آهي، باقي رهيو ٻاهر جو ڪم، سو مون تي آهي، ٻانهي
آءٌ ڪندس.“

سلطان کي عرض ڪيائين ته ”قبلا خدا جي مهربانيءَ
سان هيتري ڳالهه معلوم ٿي ته انهيءَ تهخاني ۾ ٻاروت ڪڏ

پڻ تنهن آهي، انهيءَ لاءِ ته انهن وات ٿي انهيءَ کي ٻاهر ڏيئي، محلات کي آڏالي چڙهڻ ۽ سالينجن جي دشمن کي آل عيال سوڌو ناس ڪن؛ ڪهڙن ماڻهن جو اهو ڪم آهي، سو جاچ ڪري پوءِ عرض ڪرڻ ۾ ايندو. في الحال اڪ ڳالهه ٻي ڪري انهيءَ جي نظر رکائجي يا انهيءَ کي بند ڪرائجي ۽ اُتي ۾ خبرداري رکجي ته اها ڳالهه ڳجهي رهي، ظاهر نه ٿئي ته پلي ڏوهاري ۽ هٿ اچي وڃن."

سلطان اها خبر ٻڌي گهڻو خوش ٿيو ۽ علي رضا جو ۽ خصوصاً سندس ڀيڻ جو شڪرگذار ٿيو ۽ هنن کي آفرين ڪيائين ۽ دلاسو ڏنائين ته "سگهوئي آءٌ اوهان کي انهيءَ نمڪ حلاليءَ جو انعام ڏيندس."

علي رضا جي صلاح سان سلطان يڪدم هڪڙي نه پڻ عذر سان انهيءَ ڪردن ٻانهيءَ کي ڪيائي، سندس ڏيائيءَ ٻنته خانم ڏي موڪليو ۽ انهيءَ تهخاني جي دروازي ڪان ڪرڻيءَ ۾ پيا پنهنجا ماڻهو ويهاريائين، جن تي اعتبار هوس. تهخاني مان جو ٻاهر سوريءَ واري رستي جو ڏس مليو هوس، تنهن جي پنهنجيءَ پر ۾ جاچ ڪرائي معلوم ڪيائين ته ڪوٽ جي اوڀارين پٽ جي ٻاهران ٽورو ويجهو هڪڙو سنهو گهر هو، جنهن مان زمين کوٽي محلات ڏي سوريءَ جهڙو رستو ٺاهيو هئائون.

اهو گهر ڏينهن جو بند ڏيل رهندو هو، تنهنڪري آسانيءَ سان اهڙي جاچ ڪئي ويئي. سلطان انهيءَ هند زياده پهرو

رات ڏينهن جو رڪارايو؛ پر اها سڄي رٿ اهڙيءَ تجويز سان ڪئي ويئي، جو اندر يا ٻاهر ڪنهن کي به گمان ڪونه پيو، ته تهخاني ۾ ڪو بارود لڌو آهي ۽ جيڪي دشمن انهيءَ ڪم ۾ شامل هئا، تن کي به پوريءَ سنڀال رهڻ ڪري اوستائين وڃڻ جو وجهه ڪونه مليو.

اهو بندوبست پورو رڪائي، علي رضا سلطان کي هڪڙي ٻي رات ڏسي: عرض ڪرڻ لڳو ته "سائين! اوهين سڀائي ڪنهن عذر سان ظاهر ظهور مون تي رنج ٿي مون کي دربار مان لوڏائي ڪڍو ۽ نوڪريءَ کان برطرف ڪري ڇڏيو، جو انهيءَ ڪري پنهنجي مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ مون کي اوهان جا دشمن هٿ ڪرڻ ۽ انهن سان دوستي رکڻ سولي ڳالهه ٿيندي. پوءِ اگرچه انهيءَ ۾ جان جو به جوکو آهي، پر جي بادشاهه سلامت هجي ته رعيت مثالس قربان آهي."

اگرچه سلطان کي ائين ڪرڻ اڻنجو ٿي لڳو، تڏهن به هن پنهنجي امير جو مطلب چڱيءَ طرح پروڙيو ۽ هن جي چئي تي هلڻ لاءِ ڪمر ٻڌائين.

ٻئي ڏينهن صبح جو جڏهن درٻار گڏ ٿي، تڏهن سلطان سڀني جي اکيان علي رضا کي سڏي ناشائستو ڳالهايو ۽ ڪاوڙ ڪيائين ۽ چيائين ته "ٻاهرين حڪومتن جون هيتريون ضروري لکپڙهون تنهنجي حوالي ڪيون ويون هيون ۽ تو کي تاڪيد ڪيو ويو هو ته انهن جو جلد نيڪال ڪر، پر تو ڄاڻي واڻي انهيءَ ۾ دير وڌي ۽ انهيءَ ڪري اسان جي دشمنن کي پنهنجي

مطلب پوري ڪرڻ جو وجهہ مليو، جو هو اسان جي سرحدي پاڱن ۾ پيا دخل ڪن ۽ اسان کي معلوم ٿيو آهي ته تنهنجي انهن سان ڪا رساڪاري آهي ۽ اسان ڏي تون سچو نہ رهيو آهين، انهيءَ ڪري تون وڏيءَ سزا جو لائق آهين، پر جڏهن هيترا ڏينهن نوڪري ڪئي اٿئي ۽ انگريز سرڪار جي معرفت اسان وٽ آيو آهين، تڏهن اسين توسان پيو نٿا ڪريون، حڪم ٿا ڏيون ته يڪدم اسان جي دربار سان نڪري وڃ، اڳتي اسان جو نوڪر ناهين."

علي رضا ڪڇيو ڪين، ماٺ ڪري سِر نوائي هليو ويو. حاضر اميرن سان ڳهڻ علي رضا جي تعريف ۽ سفارش ڪئي، پر سلطان قبول نہ ڪئي. سيني کي هن اوچتي خراب اتفاق ڪري ڏاڍو ارمان ٿيو. ههڙي مشهور امير جي بيعزتيءَ جي خبر جهٽ چوڌاري پکڙجي وئي.

انهيءَ جو وجهہ ڏسي علي رضا زينت بانوءَ کي هُٿ جي پارت ڪري پاڻ سفر تي سنبريو. هن کي هيتري پڪ ٿي هئي تہ انهيءَ منصوبي ۾ ڪرد ماڻهو شامل آهن: ڇالاءِ جو زينت بانوءَ کان هن کي معلوم ٿيو هو تہ فتنہ خانم ڪردڻ جي سلطان جي وڏي ڀيڻ سان دشمني آهي ۽ پيو تہ تهخاني واري ڪوٺيءَ ۾ هوءَ ڪردڻ رهندي هئي، جنهن جو پڻ انهيءَ ڪم ۾ بيشڪ هٿ هو، نيون تہ ڪوٽ جي ٻاهران جا سُڃي جاءِ هئي، جنهن سان اندر محلات ڏي سرنگهہ جو رستو لڪتل هو، انهيءَ سان ۽ معلوم ٿيو تہ اڪثر سلطان جا ڪردي نوڪر

رهندا هئا ۽ اهي ڪرد وقت بوقت سلطان کان موڪلائي پنهنجي وطن ايندا ويندا هئا، تنهنڪري علي رضا ۽ آسانيءَ سان انهن ڪردي نوڪرن جي واهر سان استنبول ڇڏي ڪردستان ڏي آيو.

هن کي پڪ هئي ته هن کي سلطان بيعزتي ڪري ڪڍيو آهي، سو ضرور سلطان جي برخلاف هوندو ۽ هيءُ به ظاهرظهور ڪوڙ ڪري سلطان کي اجايو سجايو ڳالهائڻ لڳو. انهيءَ رستي هي هنن سان ملي ويو.

هي آبروءَ وارو ماڻهو هو، تنهن جي هنن گهڻي خاطري ڪئي. هو پاڻ خوش ٿيا ته هي اسان جو گهڻو مددگار ۽ صلاحڪار ٿيندو. تن هورياڻ هوريان پنهنجي سڄي منصوبي سان هن کي واقف ڪيو. چيائونس ته "اسين سڀ فتنه خانم جي طرف جا آهيون، اسان مان گهڻا ته هن جا عزيز آهن. رائيءَ سان سلطان جي گهڻي دل آهي ۽ منجهانئس هڪڙو پٽ به ائس. مگر سلطان کي پهرئين حرم مان وڏو پٽ آهي، تنهنڪري سلطان کان پوءِ تخت انهيءَ کي ملندو. انهيءَ سان اسان جي رائيءَ جي گهڻي اڻبڻت آهي. تنهنڪري هن جي اشاري سان اسان رٿ ڪئي آهي ته بادشاهه کي سندس وڏي رائيءَ ۽ وڏي پٽ سوڌو ڪپائي ڇڏيون ته پوءِ ضرور تخت اسان جي رائيءَ جي پٽ کي ملندو ۽ بادشاهه جي مرڻ جي ڪري جلد اهو ملندو. اهو شهزادو اڃا ته صغير آهي، تنهنڪري جيسين وڏو ٿيندو، تيسين حڪومت جي واڳ رائيءَ جي هٿ ۾ رهندي. پوءِ اسين سڀ چڱي حال ۾ گذاريندا سين ۽ اسان کي يقين آهي ته تو جهڙي امير کي رائي فتنه خانم پنهنجو اڳوڻو درجو ڏيندي،

خاص جڏهن پڌندي تہ تو اسان سان ڏاڍي مددگاري ڪئي آهي."

علي رضا چيو تہ آءٌ رانيءَ تان قربان آهيان. اهڙي بيقدر سلطان جي نہ هئڻ ۾ آءٌ گهڻو خوش آهيان. اوهان جي صلاح مون کي گهڻو پسند آهي. مون کان جيڪي ٿي سگهندو، سو آءٌ ڪندس ۽ جيڪو ڪم اوهين مون تي رکندؤ، انهيءَ جي پوراڻيءَ لاءِ ڪوشش ڪندس، پوءِ جيڪا خدا گهري هوندي، سا ٿيندي. مگر اوهين مون کي ٻڌايو تہ سهي تہ ڪهڙيءَ طرح بادشاهہ ۽ سندس راڻي ۽ ڀيڻ کي ڪپائڻ جي رٿ ڪئي اٿوَ؟"

هنن چيو تہ "سلطان جي وڏي حرم واري محلات، ڪوٽ جي ٻاهرين ڀِت کي ويجهي آهي، انهيءَ ڀت جي ويجهو ٻاهران ڪردن جي اوطاق آهي، انهيءَ سان زمين جي هيٺان ڪوٺي ڪوٺي اسان انهيءَ محلات جي تهخاني تائين سرنگهن سان رستو جاري ڪيو آهي. جڏهن سڀ لهي اندرو ٿيندو آهي، اسين هيتان هُتان داروءَ جا ٻيپ سودي، انهيءَ اوطاق ۾ گڏ ڪندا آهيون. اها موري اهڙي لاهين آهي، جو سندس منهن تي ٻيپ ڪئي رکي ڏڪيون تہ هيٺ وڃيو لڪاءِ ڪري ۽ تهخاني کي وڃيو ويجهو پوي. وري ٻن-ٽن چوڪراڻن کي زنانا ڪپڙا ڍڪائي، سانجهيءَ جي ويل سلطان جي ڪردي ٻانهين سان گڏي اندر موڪليندا آهيون، جي اندر تهخاني ۾ ڪهڙي، آهي پيپ گهلي، تهخاني ۾ سلطان جي محلات جي

هيئان رکي ايندا آهن. اسان انهيءَ ڪم ۾ به مهينا پورهيو ڪيو آهي ۽ اڃا مهيني کن جو ڪم آهي. اهڙيءَ طرح محلات کي هڪڙي ڌڪ سان اڏائي ڇڏڻ لاءِ به ملڪ جو باروت کپندو. جڏهن تهخاني جو گهڻو ڀاڱو پورو ٿيندو، تڏهن هڪڙو ڏينهن لهرائي، رات جو انهيءَ کي باهه ڏينداسين ته پوءِ رقم ٿي پوري! صبح جو هلي نئين ڪارخاني تي بيهنداسين."

علي رضا اها ڳالهه ٻڌي ڏونگ ڪري حيرت ۾ پئجي ويو ته "يارو! آفرين آهي اوهان شينهن مڙسن کي، جن هيڏو ديون جهڙو پورهيو ڪيو آهي. خدا ڪندو ته اوهان کي انهيءَ پورهئي جو جلد آجورو ملندو. هاڻي مون تي به جيڪو ڪم رکو، سو ڪريان؟"

هنن چيو ته "تون اسان جو وڏو مربي آهين، اسين توکي ڪٿڻ آپاڻ جهڙي خسيس ڪم ۾ ڪين لڳائينداسين. جڏهن سڀ ڪم ڪار تيار ٿيندو، تڏهن توکي اڳيرو هتان هلائينداسين ته رات جو باهه ڏيارڻ جو بندوبست پورو رکائين." هن کهٽي خوشيءَ سان قبول ڪيو.

ائين ڪندي هڪڙو ڪرد سوار استنبول مان آيو، جنهن کي هنن به ڏينهن اڳي اوڏي موڪليو هو، تنهن کان پڇيائون ته "ڪاڪا، پيو ته خير آهي؟" هن چيو ته "پيو سڀ خير آهي. ظاهري ڪري ته اسان جي رٿ جي ڪنهن ٻئيءَ کي به خبر ڪانهي، باقي محلات جي چوڪيداري سو اڳي کان پهرو زياده آهي ۽ اندران به تهخاني ۾ وڃڻ جو رستو بند آهي،

جو ڪنهن سبب ڪري اسان جي ماڻهوءَ ڪان اها ڪوئي
ڇڏائي، پئي هنڌ ويهاريو اٿن."

هنن پڇيس تہ "اسان جي سنگتي پهلوان خان ڪان اسان جي ڪاغذ جو جواب آندو؟"

هن چيو تہ "پيپ صحيح سلامت اندر وڃي اوطاق مان هيٺ داخل ڪياسين. پوءِ آءٌ پاڻ بہ اندر ويو هوس تهخاني ۾، جو پيپ ڏڪي وڃي ڪُڏ ڪيو. مگر آهو ڪاغذ ڪٿي وٺ ـ پچ ۾ ڪيرائي ڇڏيو. پاليان ٿو تہ پيپن کُلينديءَ اندر تهخاني ۾ ڪيري پيو!"

هنن چيو تہ "جيسين اسان کي پڪ نہ ڏيندين تہ ڪاغذ ٻاهر نہ رهيو، تيسين اسين سمجهنداسين تہ ضرور اسان جو هيترن ڏينهن جو پورهيو ڪٽ ٿيندو." پر هن پڪ ڏنين تہ ضرور اتي ڪيريو آهي."

هڪڙي پئي چيو تہ "ادا! جي ڪنهن لڌو تہ منجهس ڇا لکيل آهي، ڪو نالو ڪو نشان. ڪنهن کي ڪٿڪ ئي ڪانہ هوندي تہ پوءِ ڇا سهي ڪري سگهندو. خدا ڪندو تہ سڀ خير ٿيندو."

اتي علي رضا کي پڪ ٿي تہ سلطان کي جيڪو خط هٿ لڳو هو، سو اهو هو، جو انهيءَ جوان زناني ويس ۾ رات جو اندر ٿي نيو ۽ رستي ۾ ڪيري پيس، پر هو ٿو سمجهي تہ اندر ڪيريو.

خير، هنن في الحال ٻيا ٻيپ سوڌڻ بند ڪيا ۽ ٻيو هڪڙو ماڻهو سماءُ تي موڪليائون ته جاچي اچي ته اوطاق تائين وڃڻ يا ٻيئن نيڻ جو وجهه آهي يا نه ۽ اندر وڃڻ جو ڪو اپاءُ آهي يا نه. اُن ڏينهن ڪان پوءِ هو وري آيو؛ اچي ظاهر ڪيائين ته "اندر وڃڻ جو رستو بند آهي. جي ڪنهن عذر سان وڃبو ته به شڪ پوڻ يا ڳالهه ظاهر ٿيڻ جو ڊپ آهي. باقي ٻاهرين ۽ اوطاق ۾ پنهنجي سر اچي وڃي سگهجي ٿو، مگر ٻيئن جهڙي شيءِ آڻڻ ۽ نيڻ هيڏي پهري جي اندر مشڪل آهي." ۽ هيئن به چيائين ته "راڻي فتنه خانم چوائي موڪليو آهي ته چنڊ جي پهرين ۽ تاريخ کان وٺي، ٽي ڏينهن برابر سلطان جو وڏي حرم وٽ رهڻ جو وارو آهي. اوهان کي ڪا پارٽي هجي ته پاريو، متان دير پوڻ ڪري وڌيڪ مشڪلات نه درپيش اچي."

هي پيغام ٻڌي، سڀ اچي گڏ ٿيا ۽ صلاح ڪرڻ لڳا. ڪن جي صلاح هئي ته "گڏ ٿيل بارود شايد پورو نه پوي ۽ ساري رٿ فيصل نه ٿئي، تنهنڪري بهتر آهي ته پستي جوان چڙهن ته وجهه ڏسي، وڃي ترارسان ڪم نباهين." پر انهيءَ ۾ هڪڙو ته اهين ڪرڻ وارا پنهنجا سر سهسائين، ٻيو وري اها مشڪلات هئي ته جن ٽن ڄڻن کي شڪار ڪرڻ لاءِ سنبريا، تن کي گڏ ڪيئن پورو ڪن، جو اندر حرمسراءِ ۾ وڃڻ ۽ اهڙو ڪم ڪرڻ بلڪل اهنجو هو.

علي رضا صلاح ڏني ته "جيترو بارود اوهين چئو ٿا ته گڏ ٿيو آهي، سو جي چڱيءَ طرح سوڙهو ڪري بند رکبو ۽ دکائبو ته انهيءَ کان به وڏي محلات کي اڏائي ڇڏيندو،

تنهنڪري بهتر آهي ته دير نه ڪجي، رٿ ڪري ڪو ڏينهن مقرر ڪري، انهيءَ مال مان پوراڻي ڪجي. جي فتح ٿي ته بس، نه ته وري ترار سان مارڻ جي يا ڪا ٻي رٿ پوءِ ڪبي. جي اسان جو بندوبست پورو هوندو ته ڪنهن کي خبر ڪانه پوندي ته اها حرڪت ڪنهن ڪئي، پوءِ وري به اسان کي صلاح مصلحت ڪرڻ کان جهليندو ڪو ڪونه."

هنن سڀني رايون ورتيون. غلبي راءِ علي رضا جي رٿ ۾ وئي، تنهنڪري سڀئي الله اڪبر چئي اٿيا. ٺهراءُ ڪيائون ته چنڊ جي پهرينءَ تاريخ اتي گڏ ٿجي ۽ ٻيءَ تاريخ رات جو اڌ رات مهل اندر باهه لڳائجي. هي ڳالهه ٻڌي هرڪهنا چتا هئا. سڀ سڀ ته انهيءَ اوطاق ۾ وڃي نه سگهن، تنهنڪري صلاح ڪيائون ته ڏهاڪو ڄڻا هڪڙو-ٻه ڪري اٿ لڪا وڃي اوطاق ۾ ظاهر ٿين، باقي ٻيا شهر جي لشڪري قهوهخاني جي اتر ۾ جا سراءِ آهي، سا هلي والارين، جو انهيءَ حادثي گذرڻ بعد سڀئي اچي اتي گڏ ٿين.

هيءُ به ٺهراءُ ڪيائون ته انهن ڏهن ڄڻن مان هڪڙو-ٻه اندر وڃي ٻيپ ٽوڙي، باروت جي نارڙي اوطاق تائين آڻي ڇڏين، جو انهيءَ کي دڪانڻ سان باهه اها نارڙي ڏيئي، ٻوڙي وڃي اندر باروت جي انبارکي لڳي.

علي رضا ڳالهه تي اهو ذمو کنيو ته "ٻيا سنگتي سڀ وڃي گڏ ٿي پنهنجن جاين تي ويهن. آءٌ ٻه-ٽي ڏينهن اڳي شهر لڏي هلندس، واءُ سواءُ پيو لهندس؛ انهيءَ رات سنجهي مان ڪردن واريءَ اوطاق ۾ ايندس، پوءِ اڌ رات جو اهو ڪم

شروع ڪندا سين. اوهين سڀ اشاري وهيٺا وينا هججو." انهيءَ صلاح تي سڀ ڪمر ٻڌي سانباهو ڪرڻ لڳا.

چنڊ جي پهرين تاريخ ٻه اچي ويجهي ٿي. علي رضا ٻه-ٽي ڏينهن اڳي روالو ٿيو. هن اچي ڪجهيءَ طرح سلطان کي مبارڪ ڏني ته "بنهنجي محنت خدا صاب وڌي، خدا تعاليٰ اوهان جو سر بچائيندو ۽ اوهان جي دشمن جو خانو خراب ڪندو." پوءِ ته پيرانتي ڳالهه ڪري ٻڌايائينس.

تنهن ڪان پوءِ رت ڪيائون ته برجستو لشڪر پيادن ۽ سوارن جو تيار رکجي، جو انهيءَ "مقرر ڪيل رات" جو سنجهو تاري، عڪڙي ٽولي وڃي اوچتو ڪردن جي اوطاق ۾ پوي ۽ ٻي قهوه خالي جي ٻر واريءَ سراءِ ۾، ۽ جيڪي به ماڻهو اتي حاضر هجن، انهن کي گرفتار ڪري، جو اهي سڀ انهيءَ منصوبي ۾ شامل آهن.

سلطان اهڙي خوفناڪ منصوبي جو ذڪر ٻڌي ۽ ان جي خراب نتيجي تي خيال ڪري ڏڪي ويو ۽ اهڙي بلا سر تان ٽريل ڏسي، خدا جو شڪرانو ڪيائين ۽ علي رضا کي آفرين ڪيائين.

آخر چنڊ جي ٻي رات آئي، جنهن کي انهن فسادين پنهنجي گفتگو ۾ حشر جي رات پٺي سڏيو. انهيءَ حشر جي رات، سڀ فسادي، ڪيل انجام موجب ٺهرايل جاءِ تي اچي گڏ ٿيا. اوطاق وارا ڪرد علي رضا جي لاءِ منتظر وينا هنا. ڪن ٻئي مالي ڪاڏي، ڪن ٻئي اشارن ۽ پرولين ۾ هڪٻئي سان انهيءَ خوفناڪ واردات جا چرچا ڪيا.

خبر تڏهن پيئي، جڏهن سرڪاري سوار ۽ پيادا اوچتو وڪوڙي وين. يڪدم اندر ڪاهي پيا ۽ سڀ ماڻهو قيد ڪري وڌائون. هڪڙو به ڪونه ڀڄي سگهيو. هو ساهان ٿيا سهي، پر ترارين ۽ بندوقن ساڻ نه هين، جو هنن کي ڪنهن لڙائيءَ جو خيال به ڪونه هو. جن وٽ وري هيون، تن انهيءَ مهل ڪنڌ پاسي رکي ڇڏيون هيون، جنهنڪري هو آسانيءَ سان ونجي پيا.

يڪدم محلات جي چوڌاري پهرو بيهي ويو، ۽ انهن فسادين کي آڻي قيدخاني ۾ زنجير وجهي سوڙهو ڪيائون، ۽ مٿن سخت پهرو بهاريائون. انهيءَ دم راڻي فتنه خانم ۽ سندس ڪردي زالن کي توڙي مڙسن کي به جدا جاءِ ۾ پهري هيٺ بند ڪيائون.

شهر ۾ غلغلو پئجي ويو. ساري رات ماڻهن ننڊ ڪانه ڪئي، انهيءَ واقعي جي پچار هئي. صبح ٿيو، دستوري پيچا ڳاڇا هلي، تهخاني کي کوليائون ۽ اندر ڦهر جو بارود هٿ لڳو. سرلڳهه هلي ڪردن جي پاهرينءَ اوطاق تي ويٺي.

انهن فسادين تي مقدمو هليو، مٿن ڏوهه ثابت ٿيو. نتوا ملي ته انهن سڀني کي توب جي منهن ۾ ڏجي، زالن کي شهر نيڪالي ڏيئي روانو ڪجي، ۽ راڻي فتنه خانم کي طلاق ڏيئي، وري جهڙي قيدڻ هئي، اهڙي ڪجي. باقي هن جو

پٽ، اڃا صغير آهي ۽ بي قصور آهي، تنهن کي الڳ ڪري انهيءَ جي خلاصيءَ تعليم جو بندوبست ڪجي.

نيٺ انهيءَ فيصلي جي تعميل ٿي، جن فسادين سلطان ۽ سندس راڻي ۽ پٽ لاءِ جو بارود سنبرايو هو، تنهن سان اهي پاڻ اڏامي ويا، ۽ جن انهيءَ ڪم ۾ واهر ٿي ڏني، سي به آخر سزاياب ٿيا.

باب ارڙهون

وڏن وت

جڏهن اهو وڏو واقعو خير سان پورو ٿيو، تڏهن سلطان هڪڙي خاص دربار گڏ ڪئي، جنهن ۾ هن علي رضا بيگ افندي ۽ سندس بيگم جي گهڻي تعريف ڪئي ۽ چيائين ته ”هنن اسان جي جان بچائڻ لاءِ گهڻو مٿو هنيو آهي، ۽ پنهنجي جان جوکي ۾ وڌي اٿن، تنهنڪري اسين هنن جا گهڻو شڪرگذار آهيون. ۽ اڳي جو اسان علي رضا بيگ افنديءَ کي دربار مان لوڏي ڪڍيو هو ۽ ڪاوڙجي نوڪريءَ مان خارج ڪيو هو، سو فقط وقت، صلاح ۽ تجويز لاءِ ۽ سندس مرضيءَ پٺيان. اسان کي اميد آهي ته جيڪي اسان جا رعيتي ماڻهو ۽ نمڪخوار آهن، سي به هن امير والڪي پنهنجي نمڪحلالي ڏيکاريندا.“

انهيءَ تعريف ڪرڻ کان پوءِ هن علي رضا کي اميريءَ جي وڏي درجي تي آندو ۽ انعام اڪرام ڪيائين، وڏي دربار جا نشان ۽ پلا عطا ڪيائين ۽ ”مقرب السلطان“ لقب ڏنائينس.

تنهن کان پوءِ حڪومت جي سڀني ڪمن ۾ هن جي راءِ پڇي ويندي هئي، ۽ سڀ ڪم تي هن جي اهڙي نظر هوندي هئي، جو انهيءَ ڪري ڪيترا ڏينهن حڪومت جو سارو ڪارخانو

حالت ۽ صلح سان پئي هليو، ۽ هر طرح جو سڌارو ملڪ ۾ پئي ٿيو. وري خوشمزاج ملنسار ۽ خليق اهڙو جو جن امن اميرن کان چڙهي مٿي آيو هو، تن سان به اهڙي دوستي رکيو آيو، جو اهي به مٿانئس سر گهوري ڇڏيا هئا، ۽ ذرو به مٿس حسد لٽي نيائون. هيئنر علي رضا وڏي اوج تي هو. مسلماني بادشاهيءَ ۾ بادشاهه کان گهٽ جيڪو وڏو درجو هو، سو هاڻ هن کي هو. وڌيڪ جي هن کي اميد به ڪانه هئي. انهيءَ وزيريءَ جي عهدي تي هو پنج ورهيه رهيو.

انهيءَ عرصي ۾ هو ٻه ڀيرا وڃي زال، ماءُ ۽ دائيءَ سوڌو حج به ڪري آيو، جو اتان مڪو ۽ مدينو ڏٺاوا هئا، ۽ اڪثر سلطان جا امير سال بسال اوڏي ويندا هئا. پوءِ حج ڪري رهيا هئا، تنهن کان پوءِ اڃا مديني ۾ ئي هئا، ته علي رضا جي ماءُ جان ٻيبي، جا هاڻ اچي پيري ٿي هئي، تنهن وفات ڪئي، انهيءَ کي هتي آتي دفن ڪيو.

انهيءَ ماءُ جي لاءِ علي رضا توڙي زينت بانو ۽ مريم کي ڏاڍو ڏک ٿيو. پلا انهيءَ سان سفرن ۾ هنن جي سنگت هئي، وڏو مائٽ هئي، گهرجي لاءِ وڏي آڌر هئي. هن پنهنجي اولاد جي لاءِ گهڻوئي ڪيو ۽ سندس اولاد نيٺ صالح ٿيو ۽ وڏي درجي کي پهتو، ۽ پٽ جو اولاد اکين سان ڏٺائين، سي وڃي پنهنجيءَ وارا به ٿيا. خدا هن جا سڀ مطلب پورا ڪيا، خدا هن جون سڀ مرادون پڄايون. هيءَ هاڻ ديندار ۽ نيڪ زال هئي، تنهن جي نيٺ پڇاڙي سُرهي ٿي، ۽ سُٺي کان پوءِ به چڱي ۽ پاڪ جاءِ نصيب ٿيس.

علي رضا، پيا جنهن کي هاڻ حاجي علي رضا بيگ النهي، مقرب السلطان، وزير ڪل ممالڪ دخليه و خارجيه وغيره ڪري سڏيندا هئا، تنهن کي هميشه هڪڙي آرزو دل ۾ هوندي هئي، جنهن جي لاءِ هو پهو خيال ڦوائيندو هو: هن کي خبر هئي تہ منهنجو پيءُ علي اوازخان اصل ترڪ هو ۽ سندس پيءُ ترڪستان جي سرحد واري پرڳڻي جو رئيس هو، جو جڏهن روس ۽ ايران جي لڙائيءَ ۾ ماريو، تڏهن ايرانين پٽس علي اوازخان کي غلام ڪري وڪيو هو، جتي سانگو ڏسي حاڪمن جي مهربانيءَ جي پروسي تي رهي پيو ۽ وطن وسري ويس.

جڏهن اچا اميريءَ جي درجي تي هو، تڏهن علي رضا جي مرضي هئي تہ ڪوشش ڪري پنهنجو اصلوڪو وطن وڃي ڏسان، ۽ جيئن ٿي سگهي تہ پنهنجي پيءُ جي ڪن عزيزن کي ڳولي لهان. پر هڪڙو تہ هن اچا ڳالهہ پنهنجي ابيءَ جي غلاميءَ ۽ خواريءَ جي شرم ڪان ڪنهن سان لہ ڪئي هئي، ۽ پيو وري اهو پرڳڻو روس جي ملي هو، تنهنڪري اتي وڃڻ ڪهڻ سبين ڪري هن کي مناسب نٿي آيو.

آخر شوق جي گهٽائي ڪان هن هڪڙي پيري سلطان سان ڳالهہ چوري ۽ مختصر طرح پڌايائينس تہ "منهنجو ڏاڏو اصل ترڪ هو ۽ روس واري سرحدي پرڳڻي جو رئيس هو، ۽ منهنجو پيءُ زماني جي تفرقيٰ ڪري اتان نڪري اچي سند ۾ رهي پيو هو، جتي آءٌ پاڻ پيدا ٿيس ۽ جتي هن وفات ڪئي. منهنجي دل جي مرضي آهي تہ آءٌ پنهنجو اصلوڪو وطن ڪهي ڏسان، سو مون کي ڪي مهينا رخصت ملي؟"

سلطان اها ڳالهه ڏاڍي خوشي سان قبول ڪئي، پاڻ جيڪا ضروري مدد گهربل هيس سا ڏنائينس، ۽ جڏهن ته اها روس جي حد هئي، تڏهن سندس نسبت ۾ اهڙو خط به اطلاع لاءِ روس جي شهنشاهه ڏي موڪليائين، جنهن انهن سرحدي پرڳڻن ۾ حڪم پڌرو ڪرائي ڇڏيو هو ته ”سلطان جو فلاڻو وڏو امير گهمڻ اچي ٿو، تنهن کي حرڪت ڪانه پهچي.“

انهيءَ بندوبست سان هي پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏيءَ سوڌو انهيءَ سفر تي نڪتو. ساڻس ڪي خدمتگار ۽ سرڪاري ماڻهو به هئا. آخر سرحد وارا جابلو ملڪ جهاڳي، انهن پرڳڻن ۾ آيو.

جيڪا اڳ جي يادگيري هيس ۽ جيڪو احوال تاريخن پڙهڻ سان معلوم ٿيو هوس، تنهن جي پيٽ ڪان پوءِ هن کي خبر پئجي سگهي ته ڪهڙي سال ۾ اها ايران ۽ روس واري لڙائي ٿي هئي، جنهن ۾ سندس ڏاڏو، جو رئيس هو، سو روس جي لشڪر سان گڏ ايرانين سان لڙيو هو ۽ مارجي ويو هو. هو انهيءَ بابت پڇا ڪرڻ لڳو.

جيڪي ماڻهو انهن پرڳڻن ۾ پيرمرد ۽ اڙهيل هئا، تن کان هن کي معتبر احوال ملندو ويو.

انهيءَ هند ڏاري پنج-ات اهڙا به پرڳڻا هئا، آخر هڪڙي ۾ هن کي پڇا ڳاڇا مان معلوم ٿيو، ته سندس پيءُ واري ڳالهه ملي آئي. تڏهن پڪ ٿيس ته انهيءَ پرڳڻي جو رئيس سندس ڏاڏو هو.

پوءِ پڇا ڪرڻ لڳو ته ”انهيءَ رئيس جي اولاد مان ڪو آهي؟“

ﭬﮍاﭬﺌولس ﭼﻴو ”اهو ﭬاﻥ ﭼﻴو وﮈي ﭬٽ سوڍو لڙاﺋيءَ ۾ مارجي وﻳو، ﭬاﺋي سندس زال ۽ ﭔﻧﻴو ﭬٽ ﻗﻴد ٿي اﻳران ڏي وﻳا، جتان وري ﻧﻪ موٽﻳا. ﭬوﻩ سندس ﮔاديءَ ﺗي سندس لنﭬي ﭬاﻩ ﮐﻲ وﭬﻬارﭬاﺋون، جو ﭬﮡ سکﻬولي اﻫڙيءَ ﻫﮐڙي لڙاﺋيءَ ۾ وڙﻫندي مري وﻳو. اﻧﻬيءَ جو ﭬٽ وري اﻟﻬيءَ جو ﭬٽ سندس جاﺀِ ﺗي وﻳﻬو، ﭼو اﻳا ﺗاﻧﻳن اﻧﻬيءَ ﭬرﮔڻي جو رﺋﻴس آﻫي، جنﻬن جو ناﻟو عمردرازخان آﻫي.“

اﻧﻬيءَ ﮐﻲ ڏسڻ لاﺀِ علي رضا اﺗي ﻫﻠﻴو. ﭬﮡاﺋي وﺟﻲ اﺗي ﭬﻬتو. ﻫي جاﭬﻠو ملڪ ﻫو، ﺗنﻬن ۾ ڪو شﻬرن جﻬڙو بندوبست رکﻴل ﻧﻪ ﻫو. جﻬڙيءَ طرح ﭬﻬاڙيءَ جا ماﮡﻬو ﭬيندا آﻫن، جي راج ڪري وﻳﻬندا آﻫن، ۽ راج ۾ ﻫﮐڙو وڏيرو ﻳا ﭼﮔومڙس ﻫوندو آﻫي، اﻧﻬيءَ جي ﭼﺌي ﭼاﺋي ۾ رﻫندا آﻫن، ۽ ﭬاﮡ ﻫنن ساﻥ ملﻴو ﭬﻬو ﮔذاريندو آﻫي، ﺗﻬڙيءَ طرح ﻫنن جو بندوبست ﭬﻪ ﻫو.

ﻫي وﺟﻲ رﺋﻴس عمردرازخان وٽ اﮐﻴو. ﻫن ﻫن ﮐان خبرون ﭼارون ﭬﭼﻴون. ﻫن ﭼﻴس ﺗﻪ ”آﺀٌ سلطان جو ﻫﮐڙو امير آﻫﻳان، ﻫنن جاﭬﻠو ﭬرﮔڻن جي آبﻬوا جي ﺗعريف ﭬڌي سير ﺗي اﮐﻴو آﻫﻳان.“

عمردرازخان ﮐﻲ ﭬﻪ ﭬﻳن رﺋﻴسن واﻧﮔي روس جي شﻬنشاﻩ جو اطلاع ملﻴل ﻫو، ﺗنﻬن ﻫن جي ﮐﻬڻي آدرﭬاﺀُ ڪﺌي، ۽ سندس حد ۾ جيڪي ﭼﮔا ﭼﮔا باغ، جﭬلن جون واﻫﻳون، نﻳون ۽ ﭬﻳون اﻫڙﻳون ڏسڻ جﻬڙﻳون جاﻳون ﻫﻳون، سي ﻫن ﮐﻲ ﮐﻬماﺋي ڏيکارﻳون. ﭬوﻩ ﻫﮐڙي ڏﻳنﻬن ماني ﮐاﺋي، ﭬاﮡ ۾

وڏيءَ صحبت ڪمائون، ته گذريل وقت جي ڳالهه اچي چڙي، ايران ۽ روس واري لڙائيءَ جو ذڪر نڪتو.

آخر ڳالهين ڪندي وجهه ڏسي، علي رضا ٻڌايس، ته "منهنجو ڏاڏو ۽ تنهنجو ڏاڏو پيٽي ڀائر هئا، آءٌ وڏي ڀاءُ جو پوٽو، تون ننڍي ڀاءُ جو پوٽو." هيءَ ڳالهه جا ظاهر ٿي تنهنڪري سيڻي کي حيرت وٺي ويئي، سيڻي هن کي اکين ڪان وڌيڪ آبرو ۽ پيار ڏيڻ لڳا، جو هيئنر سندن عزيز ظاهر ٿي پيو.

هونءَ ته انصاف ڪري اها گادي حق علي رضا جو هئي، جو وڏي ڀاءُ جو اولاد هو، پر هيءُ پاڻ به وڏي درجي تي هو ۽ رکو پنهنجي پيءُ جي ملڪ ۽ عزيزن کي ڏسڻ آيو هو، تنهنڪري عمردرازخان کي ڪو ڏپ ملڪ کسجڻ جو ڪونه ٿيو، پاڻ هن جو احسانمند ٿيو. نڪا ڪي شڪ جي ڳالهه رهي، ڇالاءِ جو هي معتبر ماڻهو هو.

پوءِ زالين مڙسين علي رضا ۽ زينت بانوءَ سان گڏجي پيا، جيئن مائٽ مائٽن سان ملندا آهن. هن کي سندس ڏاڏي جي هٿن جون شيون ڏيکاريائون، جن مان هڪڙي ترار ۽ هڪڙو ڀالو نشانيءَ لاءِ هن ساڻ ڪنيو.

هن پنهنجي ڏاڏي جي قبر جو پڇيو ته "ڪٿي آهي ته هلي زيارت ڪريان." پر هنن ٻڌايس ته "هو جنهن لڙائي ۾ ماريو، اتي پوري ڇڏيائونس." ۽ چيائونس ته "اسين جنگي ماڻهو آهيون، اسان جو ملڪ تڪر آهي، اسان جو هٿيار ترار آهي، ۽ اسان جي قبر جنگ جو ميدان آهي."

علي رضا هنن کي جو پنهنجو ۽ پنهنجي پيءُ جو بيان ڪري ٻڌايو، سو ٻڌي هنن کي ارمان به ٿيو ۽ خوشي به ٿي. هيءُ هنن وٽ ٻه-ٽي مهينا رهيا، انهيءَ وچ ۾ ڪو هنن سان اهڙا نيهي ويا، جو هنن کي ڇڏين ئي نه.

علي رضا هنن کي چيو ته "اوهان مان ڪي جوان علي ته آءٌ سلطان وٽ هنن کي چڱيون جايون وٺائي ڏيان." پر هنن چيس ته "اسين جبل ۾ خوش رهندا آهيون، ۽ اگرچه قوم ترڪن جي آهيون، مگر ابي-ڏاڏي کان روس جا ڏيل پرو آهيون تنهنڪري ڪنهن رستو رکڻ اسان کي پسند نٿو اچي."

نيٺ علي رضا جن موڪلايو. راڄ مان ڪُهڙي مائيو رئيس سوڙ و هنن سان گڏجي هليا. پنهنجي حد ته لنگهاياٿونس، پر پين پرڳڻ مان به اماني روس ۽ ترڪستان جي سرحد تي آڻي ڇڏياٿونس، پوءِ موڪلائي ويا.

اهو سفر ڪري پنجين-ڇهين مهينن کان پوءِ علي رضا وري اچي استنبول پهتو، ۽ سلطان کي پنهنجي سفر جو بيان ڪري ٻڌايائين. هو ڏاڍو خوش ٿيو، جو هن پنهنجن وڏن جا مائٽ ڳولي وڃي لڌا.

علي رضا استنبول ۾ اميري پئي ڪمائي، ته سندس پٽن مان وڏي محبوب علي باريسٽريءَ جو امتحان پاس ڪيو. هي پٽن مان لڪيڙءَ پيو ڪندو هو، هنن کي وقت بوقت خرچ پڪو پيو پهچائيندو هو:

محبوب عليءَ جي مرضي هئي ته "بمبئيءَ ۾ وڃي باريسٽريءَ جو ڪم ڪري." ۽ علي رضا کي به اها ڳالهه پسند هئي، جو

اٿي هتي گهڻا ڏينهن گذاريا هئا، سندس گهڻا واقف هئا، سندس ڏيءُ اتي هئي، تنهنڪري محبوب علي ولايت مان بمبئيءَ آيو.

پر هو ڇڙهو ڪين هو، هو ولايت ۾ هڪڙي سندر سان پرڻيو هو، سا به هو پاڻ سان وٺي آيو هو. هيءُ گهڻا ورهيه ولايت ۾ رهيو ۽ ڪنهن جوان سندر سان واقف ٿي ويو هو. آخر جڏهن امتحان پاس ڪيائين، تڏهن يڪدم هن سان ڪٽي شادي ڪيائين. شادي ڪرڻ کان اڳي پيءُ کي اطلاع ڏنو هئائين ته هڪڙي جوان سندر سان مون کي شادي ڪرڻ جو ارادو آهي. علي رضا البت اعتراض آندو. هڪڙو ته پاڻ چڱو مسلمان هو ۽ مسلمان قوم سان آئڻ-وڃڻ جو ارادو ڪيو هئائين. پيو وري هن اک ڪٽي ڪري پوءِ خيال ڪيو ته سندر سان شادي ڪرڻ ڪري زال مڙس پاڻ ۾ بيشڪ خوش گذاريندا ۽ گهر چڱو هلائيندا، مگر پين مائٽن مٿن سان توڙي پنهنجي قوم وارن سان هنن جو گذران اهڙو نه ٿيندو جهڙو ٿيڻ گهرجي. تنهن کان سواءِ وري جي انهن کي اولاد ٿيندو، ته انهن جي مذهب، انهن جي هلت چلت، انهن جي حق وراثت وغيره ڪري گهڻو خلل ٿيڻ جو امڪان آهي. هن اهي ڳالهيون پٽ کي ڏيکاريون، پر پٽس جي هن سندر سان دل ڳنڍي هئي ۽ ولايت ۾ رهڻ ڪري سڀ طرح جا ديني يا دنيوي خيال اڳي کان بدليل هئس، تنهنڪري هن اڳي شادي ڪري ڇڏي.

انهن جي شاديءَ ۾ محبوب عليءَ جو ننڍو ڀاءُ منصور علي، جو ساڻس گڏ ولايت ۾ ڊاڪٽريءَ جو ڪم سکندو هو، سو به

راڙي نه هو. هن جي طبع به ٻيءَ جهڙي هئي ۽ هن جي راهه به ٻيءَ وانگي هئي. پر محبوب علي نه رهيو، شادي ڪيائين ۽ سکھوني زال سوڌو روانو ٿيو ۽ اچي بمبئيءَ نڪتو.

بمبئيءَ ۾ هن پنهنجو ڪم شروع ڪيو. هو چالاڪ ۽ هوشيار هو، تنهنڪري سکھوني مشهور ٿي ويو. هن جي ٻيءَ جي معرفت ڳهڻ گھڙڻ سان هوندي هئي، تنهنڪري ماڻهو هن ڏي گھڻو رجوع ٿيڻ لڳا، جنهنڪري ٿورن ئي ڏينهن ۾ هن گھڻوئي پئسو ڪمايو، ۽ هو هاڻي پنهنجون جايون جڳهيون وٺي ٿانيڪو ٿي بمبئيءَ ۾ ويهي رهيو.

علي رضا جڏهن پنج ورهيه وزيري ڪمائي رهيو، تڏهن هن جي دل ۾ پيو ته هاڻي هتان موڪلائي هلجي. هينئر اچي پيريءَ کي ويجهو ٿيو هو، پنجاهي ورهين جي عمر هيس. اولاد جو انتظار ڪوڙ هوس، سيڪنهن کي چڱي رستي تي آڻي ڇڏيو هئائين. ٻيءَ طبع جو سالم ۽ ديندار ماڻهو هوندو هو.

هن چيو ته گھڻائي ورهيه دل جي خوشيءَ ۽ دنيا جي لالچ تي هيڏي هوڏي گھمياسين. خداتعاليٰ پنهنجي فضل سان اسان تي هرطرح مهرباني ڪئي آهي، ۽ اسان جي سيڪا گھرج پلي آهي، تنهنڪري بهتر آهي ته هاڻي عمر جي پڇاڙيءَ ۾ ڪو آرام به وٺجي ۽ انهيءَ جي عبادت به پوريءَ طرح ڪجي."

هن جي زال زينت بانو به اهڙي ئي ديندار هئي، تنهن کي اها صلاح بجڙي نه لڳي. هنن ڄاتو ته بمبئيءَ ۾ اسان جو پٽ اڳيئي پنهنجو ڪارخانو مچايو ويٺو آهي. ڪي ڏينهن

هلي اتي رهون، پوءِ ڇو شهر کان ٻاهر زمين جو ٽڪر هٿ ڪري، وڃي اتي گوشه نشين ٿي ويهون.

علي رضا ڪي اتان نڪرڻ لاءِ شايد ڪو ٻيو به ڪجهه سبب هو: تمام وڏي عهدي کي پهچڻ ڪري هن اتي جي ڪن اميرن کي پنهنجو حاسد ڏٺو، ۽ ان ـ ڇڻ وقتن تي هن کي معلوم ٿيو ته هنن ڪيس نقصان پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر فتحياب ٿي نه سگهيا هئا. هن کي پنهنجي سچائيءَ ۽ ايمانداريءَ تي ايترو ڀروسو هو، جو اهڙن حاسدن جي پرواه ئي ڪانه هوندي هيس، تڪي ڪڏهن سلطان ئي کي ٻاڻ ڏي منهن مٿيل ڏٺائين، پر تڏهن به هن جي دل ۾ آيو ته "آءٌ ڏاڍيو ماڻهو، جو اڄي خدا جي مهربانيءَ سان هتي وڏي درجي کي پهتو آهيان، سو هتي اصل جا امير مون سان ڪهڙو خوش ڪين هوندا، ڪا مهل نه ڪنهن جهڙي، مٿان ڪا حرڪت ٿي به وڃي، تنهنڪري متل ڪارخانو ڇڏي هلجي ته عزت آبرو رهجي اچي!" هن کي هيءَ به خبر هئي ته "پادشاهن جي طبعيت رنگين ٿيندي آهي. گاهي بسلامي برنجند و گاهي بدشنامي خلعت دهند. اڄ سلطان جي مون سان هيتري مهرباني آهي، مٿان سڀاڻي حاسدن جي گلا تي ۽ دشمنن جي چور تي منهن ڪٽي ميني، ته عجب ڪونهي." اگرچ هن اهڙي پڪائي ڪئي هئي، جنهنڪري ان وانگي هن کي اهڙو وٺ ـ پچ ۾ ڪو نقصان نه پهچي ها، تڏهن به هن جاتو ته جڏهن هاڻ هرطرح خير سان ۽ عزت آبروءَ سان ڪم پيو هلي ۽ وسعت

ٻه خدا موچاري ڏني آهي ۽ ليٿ مون کي هتان وڃڻو ٻه آهي، تڏهن بهتر آهي ته هينئر ئي موڪلائجي."

اهو ٻڌي ٻچاڻي، هن سلطان کان اچي موڪلايو، ۽ ٻه ـ ٽي عذر ٺاهي ٻڌايائينس ته هنن سببن ڪري مون کي ٻمبئيءَ ڏي وڃڻ لاچار ٿيو آهي. سلطان جي دل ته هن ڏي صاف هئي ۽ سندس محبت هن سان گهڻي هئي، تنهن هن کي گهڻو زور لاتو ته نه وڃ. پر هن ادب سان چيس ته آءٌ جيڪر اهڙي مهربان ڌڻيءَ کي ڇڏي ڪين وڃان، پر مون کي وڃڻ تمام ضروري آهي. آءٌ جتي هوندس، اتي حضور جو نمڪ پرورده غلام هوندس ۽ حضور جي اقبال کي دعا ڪندو رهندس، جي ٿي سگهيو، ته وري ٻه اچي ڪنهن وقت حاضر ٿيندس، نه ته پنهنجن ٻنهي مان هڪڙو سائينءَ جي خدمت ۾ ڏيندس."

اهڙيءَ طرح هن مٺا مونا هڻي موڪلايو. سلطان هن کي هلڻ مهل گهڻا انعام اڪرام ڪيا. سڀ امير امراء هن جي وڃڻ ڪري ناراض هئا، جو هن سڀني سان رس رهايو هو. جيڪي هن جا ڳجها حاسد هئا، سي ٻه ظاهري ڪري هن کي ويندو ڏسي ارمان ڪرڻ لڳا. نيٺ هي موڪلائي نڪتو، ۽ پنهنجي عيال سوڌو اچي ٻمبئيءَ پهتو.

ٻمبئيءَ ۾ هي پرينديءَ پنهنجي پٽ محبوب علي باريسٽر سان اچي گڏ رهيو. هو پنهنجي پيءُ ـ ماءُ کي ڳهڻ ڏينهن کان پوءِ ڏسي خوش ٿيو. هيءُ ٻه پنهنجي نونهن منڊم کي ڏسي گهڻو خوش ٿيا. محبوب عليءَ جو بنگلو وڏو هو، تنهنڪري اڌ بنگلي جو هن پيءُ ـ ماءُ کي رهڻ لاءِ ڏنو ۽ اڌ ۾ پاڻ رهڻ لڳا.

علي رضا ۽ سندس ٻيءَ جي اچڻ جو ٻڌي، سيٺي سڪر ماڻهو جن جو هنن سان رستو هو، سي خوش ٿيا ۽ هنن وٽ آيا، ۽ سلطان وٽ وڏيءَ جکهه تي رهڻ ڪري هن کي مبارڪون ڏنائون. ٻوءِ به هو هن وٽ وقت ٻوقت ملاقات لاءِ ٻيا ايندا هئا، ۽ هيءَ به انهن وٽ ٻيو ويندو هو، جو اڳي واقف هون ۽ هنن سان ڪهڙي رهائي هنائين، انهيءَ طرح هنن کي بمبئيءَ ۾ ڪي ڏينهن گذريا.

—

باب اوڻيهون

غلطڪار فرزند

علي رضا بمبئيءَ ۾ هو، ته سندس ننڍي پٽ منصورعلي، جنهن ڊاڪٽريءَ جا ٻه-چار وڏا امتحان پاس ڪيا هئا، سول سروس جي امتحان لاءِ ويو. پر هو بدن ۾ البت سنهڙو هو ۽ ضعيف ڏسڻ ۾ ٿي آيو، ۽ هتي ته جنگي ڪاتي لاءِ مضبوط ٿلها ماڻهو گهربا آهن، تنهنڪري هو تندرستيءَ جي امتحان ۾ پاس نه ٿيو. هن ٻه ڀيرا ڪوشش ڪئي، پر ٻنهي ڀيرا هنن نه ورتس. انهيءَ سبب ڪري هن وڏيڪ وبهڻ ضرور نه ڄاتو.

امتحان وڏا وڏا ڏنا هئائين، تنهنڪري هوشياريءَ جي ڪري هن کي حرڪت ڪانه هئي. پيءُ ڪان صلاح پڇيائين، تنهن ٻه چيس ته "بهتر آهي ته هاڻ نڪري اچي پنهنجي ڌنڌي کي لڳ."

پر هندستان ڏي اچڻ جي بدران هن صلاح ڏنيس ته "اتان سڌو استنبول ڏي وڃ. اتي وڃي پنهنجو ڌنڌو ڪر، ۽ جي سرڪاري نوڪريءَ جو چڱو وجهه ملينئي ته نوڪري ڪر." هن کي ٻه اها صلاح پسند آئي، سو ولايت مان روانو ٿيو. هن محبوب عليءَ والڪي منڍ ۾ ڪانڌ پرٽي هئي. اگرچ اوترائي ورهيه ولايت ۾ رهيو هو، مگر هن جا خيال پيءُ طرح جا هئا ۽ هن جي طبع پيءُ جي طبع سان گهڻو ملي ٿي آئي، تنهنڪري انهيءَ نسبت هو جهڙو ويو، اهڙو وري اتان آيو.

علي رضا استنبول جي اميرن ڏي ۽ انهن جي معرفت سلطان ڏي پنهنجي پٽ ڊاڪٽر منصورعليءَ جي سفارش لکي. سو جڏهن منصورعلي استنبول ۾ پهتو، تڏهن هن کي پرينديءَ تي ايترو مان مليو، جو هو نهايت خوش ٿيو. يورپي ڊاڪٽرن جو اصلي اهڙن ملڪن ۾ گهڻو مان هوندو آهي، ۽ هيءَ ته وري مسلمان هو، ۽ انهيءَ ماڻهو جو پٽ هو جو اتي وڏو وزير ٿي گذاري ويو هو، تنهنڪري هن کي هيڪاري پسند ڪرڻ لڳا.

هن پنهنجي خانگي ڌنڌي ڪرڻ جي تجويز ڪئي، ۽ جيڪو ڊول ولايت ۾ ڏسي آيو هو، انهيءَ طرح يڪدم عجيب ڪارخانو بيهاريائين. پئسن جي مدد پرينديءَ کان پيءُ جي هيس، جنهن هيستائين پٺي ولايت ۾ پهچايس. ٿوري عرصي ۾ هي مشهور ٿي ويو، ۽ هزارن ماڻهن کي فائدو پهچايائين. هن کي ترڪي ٻولي سکڻي پيئي، جا کي پڙهيائين، ڪي ماڻهن سان واهپي رکڻ ڪري ڳالهائڻ بابان سکيو. هي نرم طبع جو ۽ رحمدل هو، تنهنڪري ڪيترن ئي غريبن سان خيراتي طرح ڀلايون ڪيائين.

سلطان تائين هن جي سڃاڻپ ٿي، جنهن هن کي درماهو چڱو پگهار ٻڌي ڏنو، ۽ اها به اجازت ڏنائينس ته پلي پنهنجي منهن به پيو ڌنڌو هلائي. اهو پگهار سلطان هن ننار تي ڏيارس، جو هڪڙو ته سندس پيءُ جون خدمتون هن کي ياد هيون، پيون ته هن سندس شهر ۾ ماڻهن کي فائدو پهچايو ۽ گهڻين حالتن ۾ خيراتي دوائون ٿي هلايائين، ٽيون ته اوير سو پير پنهنجي خواهه پنهنجي ملڪ جي نسبت ۾ تندرستيءَ سان

واسطي رکندڙن کمن بابت هن سان صلاح مصلحت ٿي
ڪيائين. انهيءَ بندوبست ڪري منصور علي تمام چڱي آبرو
۽ آسائش سان رهڻ لڳو.

هن جي معرفت هينئر گهٽ وڏن وڏن ماڻهن سان ٿي،
انن - ڏهن مهينن جي اندر هن اتي شادي به ڪئي. ڪنهن
وڏي ماڻهوءَ جي گهران هن کي پانهن ملي. هن جي اصل
وڏ ماڻهپ لڪل ڪانه هئي، ۽ هي پاڻ به چڱو ماڻهو ٿي
ڏٺو، تنهنڪري اهڙيءَ چڱيءَ پانهن ملڻ ۾ هن کي حرڪت
ڪانه ٿي. اها جوان ۽ تمام حسين زال هئي، ترڪن جي
خوبصورتي اصل مشهور آهي، پر هيءَ ته وڏي خاندان جي هئي،
تنهنڪري هن ۾ اتي عام ماڻهن کان سؤ پيرا وڌيڪ سولهن،
نزاڪت ۽ لياقت هئي. هن جو نالو "فلڪ سوز بيگم" هو.

منصور عليءَ جا اها شادي ڪئي، سا به پيءُ جي صلاح
کان سواءِ نه هئي. هو شاديءَ کان پوءِ گهر ٺاهي ويهي رهيو.
هن گهر هلائڻ جو بندوبست ولايت ۾ چڱيءَ طرح ڏٺو هو،
۽ وٽس پئسي جي تنگي ڪانه هئي، تنهنڪري هن پنهنجو
خانگي بندوبست به اهڙو رکيو، جهڙو ولايت جا ماڻهو
رکندا آهن. جي هن جي گهر ۾ منڊم ڪانه هئي، ته ڪا به
حرڪت نه هئي. جيڪا پوشيدگي، صفائي، رٿ ۽ جيڪي سهنج
۽ فائدا منڊم جي گهر ۾ هئڻ سان ٿيندا آهن، سي سڀ هن
وٽ موجود هئا. پاڻ هن کي وڌيڪ فرحت ۽ لذت اها هئي،
جو هي پيئي هر مذهب هئا، هر قوم هئا، جوان هئا. اهڙو
هڪپئي سان ملي ويا، جو حد کان ٻاهر.

هوڏي ممبئيءَ ۾ ايم - ايڇ جو ڪڏ رهندا هئا، تن جي وچ ۾ البت ڪُولس ڦٽائي ٿيڻ لڳي. اگرچ علي رضا توڙي زينت بانو به لئينءَ طرز جا ماڻهو هئا، ۽ انگريزدان هئا، نئين هلت چلت جا واقف هئا، گهر جي چڱي بندوبست رکڻ وارا هئا، تڏهن به مسلمان هئا، ديندار هئا، پنهنجي نماز ۽ قرآن جي شغل ۾ رهندا هئا ۽ ڪيترين ئي اهڙن ڳالهين جي مسلمان هئڻ سان لاڳو آهن، تن کي مدنظر رکندا هئا، پر محبوب عليءَ ۽ خدمس منڊمر جو حال ٻيءَ طرح هو، هو مسلماني ته خير، پر اصل دين جي نالي کان بيزار هئا. خدا جي هستيءَ ڏي ڪهڙو خيال نه هوندو هون. دين آهي يا ڪونهي، ماڻهوءَ کي گهرجي يا نه، تنهن جي هنن کي پرواهه ڪانه هئي، تنهنڪري هڪڙي گهر ۾ رهي هنن ٻن مختلف قسمن جي ماڻهن ۾ پهريائين انهيءَ مضمون بابت زباني بحث ۽ گفتگو هلندي هئي، جو ايڏ وجي ناسازيءَ جهڙيءَ حد کي پهتو.

محبوب علي پٽ هو، تنهنڪري هن تي ڪهڙي به معاملي ۾ ٻيءَ جو ادب ڪرڻ فرض هو، پر هن اهڙن وقتن تي اُئين ٿي سمجهيو، جيئن ته ڪنهن ڏارين ۽ نيچ ماڻهوءَ سان تڪرار هلائجي. ادب ته بجاءِ خود، پر ڪڏهن ڪڏهن چوڻ ۾ ناشائستا لفظ به ڳالهائي ويندو هو. هو سمجهندو هو، ته آءٌ ولايت ۾ رهي بهتر ماڻهو، بهتر بندوبست ۽ بهتر صحبت ڏسي آيو آهيان، تنهنڪري جيڪي به چوان ٿو يا ڪريان ٿو، سو ضرور چڱو هوندو، ۽ طبع جو به اصل کان البت تيز

هوندو هو، تنهنڪري ڀاڻ زياده بيحيائي ڏيکاريندو هو. ٻيو وري سندس منڊم بحث ۾ مددگار هوندي هيس، جا انهيءَ قسم جي منڊمن مان هئي، جي چالنديون آهن ته مڙس زالن جا غلام آهن ۽ هنن جي مرضيءَ تي هلڻ لاءِ ٻڌل آهن، ۽ جي مشرقي قوم جي ماڻهن کي ميرن کان گهٽ نه سمجهنديون آهن. سو اهڙي حال ۾ هنن جي وچ ۾ ڏاڍو پوڻ لڳو.

تنهن کان سواءِ علي رضا جن وٽ جيڪي ڏيهي وڏا ماڻهو وقت بوقت ايندا هئا، تن کان محبوب عليءَ ۽ سندس منڊم کي منيان لڳندي هئي. هنن جي مرضي هئي ته اهي نه اچن ته چڱو. ۽ وٽن جو ڪي منڊمون ۽ صاحبلوڪ ملاقات لاءِ ٻيا ايندا هئا، تن جي ڪري سو هو ڏاڍا خوش ٿيندا هئا، ۽ انهن جي تمام گهڻي خدمت ڪندا هئا. اهو حال ڏسي ڀاڻ علي رضا کي ارمان ٿيندو هو ته هيءُ اسان کي ۽ اسان جي دوستن کي انهن ڪرستانن کان به گهٽ ٿو سمجهي. هُنن جي هيتري خوشامد ٿو ڪري ۽ هِنن تي نفرت ٿو ڪري. انهيءَ ڳالهه تي به سندن وچ ۾ تڪرار هلندو هو.

وري محبوب علي منڊم سوڌو اڪثر صاحبلوڪي ناچن ۽ مجاسن ۾ ويندو هو، ۽ بعضي ته ٻيا ڪي صاحبلوڪ ايندا هئا، جي سندس منڊم سان گڏجي هوا کائڻ ويندا هئا. انهيءَ جي سندس مڙس کي به خبر هوندي هئي، ته به ڪين چوندو هوس. اها ڳالهه به علي رضا کي خراب لڳندي هئي، ۽ انهيءَ بابت به پٽ کي سمجهائيندو هو، تنهن تي ڀاڻ ۾ وقت بوقت تڪرار ڪندا هئا.

مطلب ته اهڙين ڳالهين تي انهن جي وچ ۾ بحث ۽ هوڏ هلندي هئي، جو هو هڪٻئي جي صحبت کان بيزار ٿي پيا، ۽ اگرچ ٻهرين ڏينهن ۾ محبوب علي زور ڪري پنهنجي ابي-ماءُ کي سندن خرچ ڪرڻ نه ڏيندو هو، پنهنجي خرچ تي ماني کارائيندو هو ۽ کائيندا به سڀ گڏ هئا. پر پوءِ ته جدا پنهنجي منهن کائيندا پيئندا هئا، باقي رهندا هڪ بنگلي ۾ هڪڙي پاسي کان هئا. تنهن کان به نڪري وڃڻ جي هنن خواهش ڪئي. ۽ هنن جي نڪري وڃڻ ۾ هو ناراض نه هئا. اگرچ هنن کي وڃڻ لاءِ صفا نه چيو هئائون، مگر هلت چلت ۽ ڳالهائڻ مان صاف معلوم ٿي سگهيو ٿي، ته هو جڻ ته هنن کي وڃي جدا رهڻ لاءِ تاڪيد پيا ڪندا هئا. تنهنڪري علي رضا ٻي جاءِ پاڙي ڪري وڃي اُتي رهيو ۽ پٽ کان واسطو ڇڏي ڏنائين.

جيتوڻيڪ علي رضا هينئر پيريءَ ڪري پيا آرام وٺڻ جي ارادي کان پيو ڏاڍو ڪونه ڪندو هو، تڏهن به تمام اڻهوند ڪاله هيس. اهو سچ آهي ته هن پنهنجي دولت پنهنجي اولاد جي تعليم ۾ توڙي ٻين خير جي ڪمن ۾ لڳائي هئي، پر تڏهن به اڃا هن وٽ پنهنجي ايتري بچت هئي، جنهن مان جيڪڏهن هو ڪو ٿورو گهڻو واپار يا ٻيو ڌنڌو هلائي ها، ته هلائي سگهي ها.

هنن کي ته اها اميد هئي ته جڏهن اسين پنهنجو مال متاع اولاد تي خرچيو، هنن کي کٽڻ ڪمائڻ جهڙو ڪنداسين، تڏهن اسين آرام ڪري وٺن پيا گذاريندا سين ۽ هو اسان جي خدمت ڪندا. پر وڏي پٽ جي هلت هنن کي گهڻو نااميد ڪيو.

سو في الحال هو ويچارا غريبت طور گذارڻ لڳا. اهو ارادو هون تہ لنڍي پٽ جي خبر پوي تہ پوءِ پنهنجي لاءِ ڪو بندوبست ڪري پون، جنهنڪري باقي حياتيءَ جا ڏينهن خير سان آرام ۾ ۽ خدا جي بندگيءَ ۾ اچي پورا ٿين.

علي رضا جن کي سندن ڏيءُ عظمت بانو ۽ اُن جي مڙس ۾ ڪهڙي خاطري ڏاي. هوءَ ويچاري ۾ ٻهراڻ محبوب عليءَ جن جي گهر ٻاهُ ڄاڻي گهڻو وڃڻ لڳي، پر جنهن عزت جي طالبو هئي سا نہ ملڻس، تنهنڪري هن اُها وڃڻ اڳئي بند ڪيو هو، پر جڏهن سندس پيءُ ۽ سندس ماءُ جي ماءُ جنهن کي سڳي ماءُ ڪري ڄاڻندي هئي، سي اچي محبوب عليءَ وٽ رهڻ لڳا، تڏهن هوءَ بہ وٽن ٻئي ايندي هئي. آها هاڻي پيءُ-ماءُ کي منٿون ڪرڻ لڳي تہ جدا رهڻ جي ڪريو، هلي مون سان گڏ رهو ۽ سندس مڙس بہ انهيءَ ڳالهہ تي زور لائڻ لڳو. پر هنن مناسب نہ ڄاتو تہ پٽ جي در تان ٽڙجي، وري ڌيءُ جي در تي ڪيرون، تنهنڪري ليڪ پنهنجي جدا جاءِ ڪيائون، جتي هو پنهنجي ڌيءُ ۽ سندس گهر واري سان اڳي وانگي رس رهائيندا آيا.

پيءُ-ماءُ جي نڪرڻ ڪري محبوب علي ۽ سندس منڊم جي هانوَ تان گهڻو بار هلڪو ٿيو. هنن کي انهيءَ ڪري ڪا پشيمالي ڪانہ ٿي، پاڻ خوش ٿيا. پر سکهوڻي محبوب عليءَ کي معلوم ٿيو تہ مون خراب ڪم ڪيو آهي. ان مٿي بہ چيو آهي تہ هن جي منڊم اگرچہ چڱي موچاري گهر جي هئي، پر طبعيت جي البت شوخ هئي ۽ پاڻ کي سڀ کان مٿي

سمجهندي هئي ۽ ننڍ لوڀي ۽ گهڻ ڦرڻ جي گهڻي شوقين هئي. مڙس تي آڏڪ لڳ ايندي هيس. ائين ڪين ڄاڻندي هئي ته زال مڙس جي زيردست آهي، پر سمجهندي هئي ته شادي ڪرڻ ڪري مڙس کي زال جو غلام ڪري ٿا ڏين. سو انهن رستن تي هلندي هلندي اهڙيءَ حد تي وڃي پهتي، جو خود محبوب علي به ٿڪجي پيو.

هن کي هاڻ ٿوري گهڻي غيرت اچڻ لڳي ۽ لاچن ۾ وڃڻ ۽ پنهنجن صاحبلوڪن وٽ اوبرسوير وڃڻ ۽ هنن سان گهڻي گستاخي رکڻ بند ڪرڻ لڳو. شايد ڪن دوستن انهيءَ بابت سمجهايو هوندس ته به هوندس، يا ته متس ئوڪون ٿيون هونديون، سي ڪن سان پڌيون هونداڻين. تنهنڪري هو هينئر زال کي روڪڻ لڳو.

پر پرينءَ ڪان جنهن ڇيڪ گهمي ڏٺو هو، سا مڙس جي روڪڻ ڪري تمام خفي ٿي. هن جي نافرماني ڪرڻ لڳي؛ پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجي پيڻن هاڻ لڳي ۽ مڙس جو هئڻ يا نه هئڻ هڪجهڙو ڄاڻائين. انهيءَ ڪري ٻنهي جي وچ ۾ ناسازي پيدا ٿي، هڪٻئي سان تڪرار ڪرڻ لڳا، اجايو سجايو ڳالهائڻ لڳا. پيٽي طبع جا تيز هئا، وڃي ڏڪن-ڀڄن تي ڳالهه بيٺي.

آخر جيڪا مندن وچ ۾ زال-مڙس واري محبت هئي، سا ته نڪري وئي، هينئر ڪتي ٻلي واري ريڙهه پيڙهه وڃي رهي. هڪڙي پيري هنن جو پاڻ ۾ ايتريقدر جهيڙو ٿي پيو، جو

منجهم وچي سرڪاري ڪورٽ ۾ فريادڻ ٿي. باريسٽر صاحب، پنهنجي وڪالت ڪرڻ لڳو- ايترو مٿس ٿورو گهڻو ڏنڊ به پيو.

انهيءَ معاملي ڪري محبوب عليءَ جي گهڻي بدنامي ٿي. ـ گهرولي هنن جي وچ ۾ ايتري ناسازي ٿي جو زال مڙس کي ڇڏي وڃڻ ۾ خوش هئي ۽ مڙس زال کي ڇڏي ڏيڻ ۾ راضي هو. زال، مڙس ڪان نافرمان هئي، تنهنڪري مڙس مٿس نامهربان هو. زال جي هلت جي نسبت ۾ ڪيتريون ئي بدناميءَ جهڙيون ڳالهيون ظاهر ٿيون؛ جنهنڪري زال هر طرح طلاق جي لائق ٿي ۽ قاعدي موجب هن کي طلاق ملي، سا مڙس کي ڇڏي ولايت رواني ٿي. محبوب علي هن جي وڃڻ ڪري گهڻو خوش ٿيو، ڇالاءِ جو هن جي نـ هئڻ ڪري روزبروز گهڻو آرام وٺڻ لڳو. مگر جيڪا خواري خرابي ٿي گذري هئي، تنهن جو ارمان دل ۾ هئس.

محبوب عليءَ ڇهـ ـ ست مهينا ڇڙو گذاريو. پر هن هيترا ڏينهن گهر ڪري رهي ڏٺو هو، تنهنڪري ڇڙو رهڻ گهڻو پسند نـ آيس، وري شادي ڪرڻ جو ارادو ڪيائين. بعضي دل ۾ آيس تـ وري ولايت وڃي ڀيءَ منجهم سان شادي ڪري اچان، پر هڪڙيءَ جي هلت اهڙو ڪک ڪيو هوس، جو ٻيءَ شادي ڪرڻ ڪان اڳيئي پٺي شڪ پيس. ڏٺائين تـ هڪڙيءَ منجهان هيتري خواري ٿي اٿم، متان ٻيءَ مان انهيءَ ڪان بـ گهڻي ٿئيم.

پيو خيال وري هي ڪيائين تـ ٻمبئيءَ ۾ ڪا منجهم هٿ ڪريان. هتي ا‍ـ هنن سان گهڻن جي معرفت هئي، جو وٽن

ڪيترائي صاحبلوڪ ۽ منڊمون ايندڙيون هيون ۽ ٻي ڪا جوان منڊم هٿ ڪري انهيءَ سان شادي ڪرڻ شايد هن جي لاءِ مشڪل نہ هو.

پر هن کي هتي جي ۽ هندستان جي منڊمن ۾ وڏو فرق ڏسڻ ۾ آيو. خوبصورتي ۽ پوشيدگيءَ جي ڳالهہ تہ ڪٽي ڇڏيو، پر هات چلت جي ڪري بہ اجا ولايت واريون منڊمون اڪثر ڏيهي ماڻهن کي پاڻ ڪان وڌيڪ لہ تہ بہ پاڻ جهڙو سمجهنديون آهن، هنن سان اٿڻ ويهڻ ۾ اعتراض ڪونہ آڻينديون آهن، پر جيڪي منڊمون هندستان ۾ پيدا ٿيون آهن، يا هتي گهڻو رهيون آهن، سي تہ ڄاڻنديون آهن تہ اسين آسمان مان لٿيون آهيون ۽ ڏيهي ماڻهو رڳو خسيس نوڪريءَ جا لائق آهن. جڏهن هتي جي صاحبلوڪن جو اهو خيال آهي، تڏهن منڊمن جو تہ انهي ڪان بہ وڌ.

انهيءَ تفاوت جي محبوب عليءَ کي زال جي وڃڻ ڪان پوءِ سڪهوڻي خبر پيئي. جيڪي منڊمون ۽ صاحبلوڪ هن وٽ زال هوندي ايندا هئا، تن هائي اچڻ وڃڻ ڍرو ڪيو ۽ آخر بند ڪيائون، ۽ وري جن وٽ ويندڙ هئا سي بہ هنن ڪان هيٺڙ گوشو ڪرڻ لڳا. جيڪا گستاخي هو اڳي هن سان رکندا هئا، تنهن جي ڪا نشاني بہ هن کي ڏسڻ ۾ نہ آئي. تنهنڪري محبوب عليءَ کي هتي منڊم جي آسانيءَ سان ملڻ جو آسرو بہ ڪونہ رهيو، ۽ جي مليس بہ ها تہ بہ جنهن لذت پرئي گذاري جي اميد هيس، سا حاصل ڪين ٿيس ها. انهيءَ سبب هن کي لاچار ٿيو ڏيهي ماڻهن ڏي خيال ڪرڻ.

منجهه هوندي تہ هنن سان آمدرفت جو رستو گهٽو کونہ هوس. جيڪو واسطو هوس، سو پنهنجي ڏنڌي جي ڪري. پر هاڻ زور ڪري انهن سان دوستي گنڍڻ لڳو. جيڪي مسلمان سگهڙ ماڻهو پڙس جا واقف هئا، ۽ جي پوءِ هن جا واقف ٿيا هئا تن وٽ اچڻ لڳو، هنن جي صحبت ڪري وري هن کي ٿورو گهڻو ڏيهي رستا وٺڻ ضرور ٿيا. هيترا ڏينهن مسلماني وسري ويئي هيس، سا وري ياد آيس. ڪڏهن خدا جو نالو ياد بہ ڪونہ هوس، تنهن جو وري ٿورو گهڻو واهپو رکڻ لڳو. ماڻهن کي هن جي نسبت ۾ جيڪي ڪفر وغيره جا شڪ گذرندا هئا، سي لٿا. جيڪا هن جي اجائي هلت ڏٺي هئائون سا هيئر گهٽو گهٽ ڏٺائون. نيٺ ٿورو ٿورو ڪري هن سان ملي ڌهي ويا.

پوءِ تہ محبوب عليءَ کي ڪنهن اشراف گهر مان پاڻهن سٽڻ ۾ حرڪت ڪانہ ٿي. هڪڙي واپاري شاهوڪار مسلمان جي گهران هيءُ پرڻيو. هن کي تمام جوان ۽ نيڪ زال ملي، جنهنڪري هن جو خالو وري آباد ٿيو، ۽ جنهن جي صحبت ۾ هي وري اڳي کان بہ وڌيڪ خوش رهڻ لڳو. پيئي بنيادي ماڻهن جو اولاد هئا، پيئي شاهوڪار هئا. جي محبوب علي طبع جو تکو هو، تہ گذريل خراب اتفاقن ڪري هن جي طبع جي تکائي گهٽجي ويئي هئي. جيڪو انگريزي دستور گهر رکڻ جو هو، سو ئي هيئر بہ رکڻ لڳا.

زال کي تعليم ڏيڻ لڳو، جا هن جي سعيي سان سڌارو ڪرڻ لڳي. زال جي تابعداريءَ مان ڪهڙي خوشي حاصل

ٿي ٿي، تنهن جي منڍ ۾ هوندي ڪا به خبر ڪا ڪ هيس، هينئر ته زال هن جي فرمانبردار هئي. مطلب ته هن جو گذارو اهڙي مزي سان ٿيڻ لڳو، جو محبوب علي افسوس پئي ڪاڍو ته ناحق منڍ ۾ سان هٿ اٽڪايو هوم.

هينئر هن کي ياد آيو ته جڏهن ولايت ۾ هوس ۽ منڊ ۾ سان شادي ڪرڻ جو ارادو ٿي ڪيم، تڏهن پيءُ به موڻ کي منع ٿي ڪئي ۽ ننڍي ڀاءُ به ٿي ڪئي، سو اڪ ڳڻتيءَ ڪري سچ ٿي چيائون. منڊس ڀاءُ منصور عليءَ کي استنبول ۾ جو ترڪڻ گهر ۾ هئي، تنهن جي خوبيءَ جي هينئر هن کي خبر پوڻ لڳي. منڍ ۾ هوندي پيءُ ماءُ سان جيڪي عقوبتون ڪيون هنائين، سي هينئر هن جي دل تي تازيون ٿيڻ لڳيون. هي ڏاڍو پشيمان ٿيو، ۽ گذريءَ هلت ڪري افسوس جا هٿ هڻڻ لڳو.

انهن سڀني ڳالهين سان نتيجو اهو ٿيو، جو هن کي پيءُ ماءُ کان معافي گهرڻ ۽ انهن سان توڙي ٻين عزيزن سان وري پرچاءُ ڪرڻ ۽ ميلاپ رکڻ جو حد کان گهڻو شوق پيدا ٿيو.

باب ويهون

وري وطن ۾

محبوب علي هاڻي پشيمان گهڻو ٿيو، ۽ ٻيءَ ماءُ جي
تانگهه گهڻي لڳس، پر هن جا ماءُ-پيءُ تہ هينئر ممبئيءَ
۾ ڪين هئا، هو وڃي سنڌ حيدرآباد ڪان نڪتا هئا. هنن
ويچارن جڏهن ڏٺو تہ جنهن پٽ جي آسري اسان ڪم ڪار
ڇڏي آرام وٺڻ جي ڪئي هئي، سو اهڙو بيحيا ٿي بيهي رهيو،
جو آخر اسان کي ڪانئس جدا رهڻو پيو، تڏهن پنهنجو اصلوڪو
ڳوٺ ۽ گذريل ڏينهن اچي ياد پين، سي ماٺ ڪري اوڏي
آئي هليا.

ممبئيءَ ۾ جيڪي ڏينهن هي پنهنجي سنهن رهيا، سي هنن
بيشڪ خير سان گذاريا، مگر وڪيل پٽ سو گهڻو جتاءُ ڪين
ڪندو آهي، نيڪ ڳڻيو ويندو آهي، ۽ هنن کي في الحال
پيءُ ڪنهن امداد جي اميد ڪانه هئي ۽ ممبئي شهر جو خرچ
بہ البت ڳرو هو، تنهنڪري هنن ڄاتو تہ موٽي وڃون حيدرآباد
۾، جتي رهڻ ڪري خرچ گهڻو هلڪو بہ ٿيندو ۽ پٽ سو ويڙڪ
جتاءُ بہ ڪندو. پيو تہ هنن جو ارادو هو تہ هي پڇاڙيءَ جا
ڏينهن گوشانشينيءَ ۽ آرام ۾ گذاريون، ۽ جي ٿي سگهي تہ ڪو
زمين جو ٽڪر هٿ ڪري پوک-راهه جو بندوبست ڪريون،
جنهنڪري مشغوليءَ جي مشغولي بہ ٿئي، ڪاڏي ايتي جهڙي
آپت بہ ٿئي ۽ آرام وٺڻ جو بہ گهڻو وقت ملي.

۽ اهڙو بندوبست ته بمبئي شهر ۾ يا ان جي آسپاس آسانيءَ سان ٿيڻ اهنجو هو. اها سنڌ هئي، جتي ٿوري خرچ سان ماڻهو اهڙو بندوبست رکي ٿي سگهيو. علي رضا حيدرآباد جو چڱيءَ طرح واقف هو، اتي ڄائو ڄپنو هو. ننڍي هوندي اوري پري گهميو ڦريو هو، سو سمجهيس ٿي، ته اهڙا ٽڪر زمين جا اوڏي گهڻا آهن ۽ آسانيءَ سان هٿ ڪري به سگهبا.

ورِي هن کي پنهنجا ڏينهن ياد پوڻ لڳا، پنهنجا ماڻٽ ياد پوڻ لڳا. دستور آهي ته ڏکن ۾ گذريل ڏينهن ياد پوندا آهن. سو جيئن اهي خيال ٻئي پچايائون، تيئن اوڏي موٽڻ جو شوق زياده ٿي ٿين، ۽ جيئن هنن جو رکيل پئسو روزبروز گهٽبو ٿي ويو، تيئن بمبئيءَ مان اکرڻ جو وڌيڪ سعيو ٿي ٿين. آخر هو ٺهراءُ ڪري سنبريا.

جيڪي پنهنجا گهرا دوست هئن، تن کان موڪلايائون. سيني کي سنڌ ڏي وڃڻ جي، لاءِ چڱو عذر ڏنائون، جنهنڪري ڪنهن کي به اهڙو شڪ ڪونه پيو ته هي بمبئيءَ ۾ گذاري نٿا سگهن، تنهنڪري لڏي ٿا وڃن. هنن پنهنجي ڌيءُ عظمت بانو ۽ سندس مڙس کان به موڪلايو. هن ويچاريءَ کي به گهٽو ڏک ٿي ٿيو، جو پيءُ-ماءُ جي هوندي هن کي وڏو ڏڪ هو.

هن ويچاريءَ کان به جيڪي اچي سگهندو هو، سو پيءُ-ماءُ جي لاءِ ڪندي هئي. هنن کي غريب ڏسي

پنهنجي پر ۾ پئسي پنجڙ جي مدد ڪرڻ ۾ ڪين گهٽائيندي هئي. هوءَ دولتمند جي گهر ۾ هوندي هئي، تنهنڪري اهڙي اِچا ٻاجهہ ڪرڻ ۾ حرڪت ڪالہ هيس. اگرچہ هنن ڪي اهڙي مدد قبول ڪرڻ ۾ گهڻو عار هو، پر تڏهن بہ عظمت ٻانو زور ڪري ٿورو گهڻو ليڪائي ماءُ ڪي ڏيندي هئي. هينئر جو هو اتان اکرڻ لڳا، سو هن ويچاريءَ ڪي ويتر ارمان ٿيڻ لڳو، پر لاچار ماٺ ڪري ويهي رهي ۽ اهو دلاسو ڏنائين تہ جي قسمت ۽ حياتي هوندي تہ هڪڙي ڏينهن اسين بہ اچي اوهان وٽ نڪرنداسين.

علي رضا جي پٽن مان محبوب علي ايتري بيحيائي ڪئي هئي، تہ منصور علي وڏو حيا وارو هو. اسان چيو آهي تہ هو تمام چڱي ۽ سالم طبع جو هو ۽ هن جا خيال پيءُ جي خيالن سان ملي ٿي آيا. هو هينئر استنبول ۾ گهر ڪري رهندو هو ۽ سندس ڪارخانو تمام زور هو.

هن جي پيءُ-ماءُ سان گهڻي خاطر هئي. تن ڏي علي رضا وقت بوقت پنهنجو حال پيو لکندو هو ۽ هو آنان پنهنجي ماءُ ڪي جليون بہ پيو ڪندو هو ۽ هنن ڪي دلاسا ۽ پيو لکندو هو. هنن ڏي ائين بہ لکي چڪو هو تہ "اوهين موٽي استنبول ۾ اچو، جو هتي سڀ ماڻهو اوهان جي ڏسڻ لاءِ مشتاق آهن ۽ اچي اسان جي اکين تي رهو. جيڪي اولاد جا حق آهن، سي سڀ اسين ادا ڪنداسين ۽ جيتري خدمت پڄي سگهندي، اوتري پيريءَ ۾ اوهان جي ڪنداسين."

پر علي رضا جن کي اوڏي وڃڻ جي خواهش ڪانه هئي.
چيائون ته "هينئر حياتي جي پڇاڙيءَ ۾ دربدر ٿيڻ چڱو نه آهي،
اڳيئي گهڻو رُليا آهيون. هينئر گوشه نشين ٿي ويهڻ ۽ خدا جي
عبادت ڪرڻ اسان کي زياده پسند آهي."
تڏهن منصور عليءَ هنن ڏي ٿورو گهڻو پئسو مدد لاءِ
موڪلڻ لڳو ۽ لکيائين ته "جيڪي اوهان کي گهرجي، سو
مون کان بيشڪ گهرائجو، جيڪي مون وٽ آهي سو سڀ
اوهان جو آهي، حجاب بلڪل ڪو نه ڪجو."
جڏهن آخر هن کي خبر پيئي ته محبوب علي هنن سان تمام
گهٽيون جٽيون ڪيون آهن، جنهنڪري هو ڪيترا ڏينهن ڏار
رهي حيدرآباد روانا ٿيا آهن، تڏهن هن کي گهڻو ارمان ٿيو.
خيال ڪيائين ته "پيءُ-ماءُ اولاد کي پالي وڏو ڪندا آهن
ته پيريءَ ۾ آهو ڪين ڪم اچي. بابي سائينءَ اسان کي تعليم
ڏيئي، هزار خرچي هوڙي درجي تي پهچايو هينئر اسين پنهنجين
زالن سان فرحتن ۾ پيا گذاريون ۽ هو ويچارا غريبيءَ حال ۾
وتن ڪنڌ لڪائيندا. انسان جي حياتي الاجي ڪيتري آهي! زال
۽ ٻار ٻچا پيا به ٿي پوندا، تنهنڪري پهريون انهن جي سنڀال
ڪرڻ حق آهي." اهي خيال ڪري هن جا هتي ٻيڙ تپي آيا.
زال سان صلاح ڪيائين ته ڪي ورهيه هلي سنڌ ۾ گذاريون.
بيبي فلڪ سوز بيگم به چڱيءَ طبعيت جي زال هئي، عقل
واري هئي ۽ مڙس جي فرمانبردار هئي. اگرچه وطن کي ۽
سائڻن کي ڇڏڻ اهنجو به ٿي لڳس، پر تڏهن به مڙس کي
خوش رکڻ فرض ٿي ڄاتائين ۽ اها به خبر هيس ته منهنجو

مڙس بہ گويا پنهنجو فرض ادا ڪرڻ ٿو وڃي. تنهن ڪان سواء ڪن ٻين ملڪن جي سير ڪرڻ ۽ هوا بدلائڻ جو بہ خيال ٿين، تنهنڪري هي موڪلائي توڪلائي آئي هليا.

انهيءَ وچ ۾ علي رضا، زينت ۽ مريم اچي حيدرآباد ڪان نڪتا. هنن پنهنجي اصلوڪي ڪچي واري جاء وري وڃي هٿ ڪري وسائي. اٿي هنن کي البت آرام آيو. اگرچہ جي وڏا وڏا ملڪ ڏٺا هئائون ۽ جي وڏا وڏا عهدا ڪمايا هئائون، تن جي بنسبت اها جاء ۽ اهو ملڪ کي بہ ڪين هو، تڏهن بہ هاڻوڪيءَ حالت ۾ هنن جي لاء وڏي غنيمت هئي.

سندن پراڻا واقف هنن کي ڏسي گهڻو خوش ٿيا. زينت بانو جا مائٽ جيڪي هنن سان نہ نهيل هوندا هئا سي بہ سرائي فتح خان جي گهر ويران ٿيڻ ڪان پوء پشيمان ٿيا هئا، ۽ هاڻ هنن سان گهڻي مهرباني ڪرڻ لڳا.

هي ٿانيڪا ٿي وينا، تنهن کي مهينو-ٻہ مس گذريو تہ علي رضا کي منصور عليءَ جو خط آيو تہ "اسين استنبول مان روانا ٿيون ٿا اميد آهي تہ سگهوئي اوهان جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿينداسين؛ پوء جهڪو حال هوندو سو اوهان جي آڏو پيش ڪنداسين ۽ جيڪا چاڪري پڄي سگهي، سا ڪنداسين." ٻيءَ ڏي هيٺ بہ لکيائين تہ "ڪو هڪڙو چڱو بنگلو بہ لڳو لڳ ياڙي ڪري ڇڏجو تہ اچي انهيءَ ۾ لهون، پوء اتي کي ڏينهن گڏ هي گذاريون." اها خبر ٻڌي علي رضا ۽ زينت بانو گهڻو خوش ٿيا ۽ ٻنهي کي دعائون ڪرڻ لڳا.

منصور علي جو استنبول مان روانو ٿيو، سو ڀھرين آيو بمبئي ۾، اتي ڪي ڏينھن رھي پيو. پيءُ کي به گڏيو ۽ پاڻ کي ۾ مليو. محبوب عليءَ کي ڪھڙيون جنيون ڪيائين، ھو ته اڳھين پشيمان ٿيو ھو. منڍ ۾ وٽي ڪان پوءِ ھوش ۾ آيو ھو ۽ وري ٻي شادي ڪري البت چڱو رستو ورتو ھئائين.

تنھن جڏھن ڏٺو ته منھنجو ننڍو پاڻ ھيتري پند تان رکو پيءُ-ماءُ جي ڏسڻ ۽ انھن جي بندوبست ڪرڻ لاءِ آيو آھي ۽ حيدرآباد ڏي ٿو وڃي؛ تڏھن ھن کي به دل ۾ آيو، ته آءٌ به ھن سان گڏيو وڃان ۽ وڃي ھنن کان گناھ بخشايان ۽ معافي گھران ۽ جيترو ٿي سگھي اوترو ھنن جي خاطرداري ۽ تلافي ڪريان، سو ھو به پنھنجي زال سان سنبريو.

ھنن پاڻن کي سنبرندو ڏسي، عظمت بانوءَ جي به دل سرڪي. ھوءَ ويچاري ته ھنن کان وڌ پيءُ-ماءُ سان گڏ رھڻ جي ڪوڏي ھئي، پر پنھنجي وس نه ھئي، پرائي گھر ۾ ھئي. تنھن کي ۽ سندس گھر واري کي به ھنن چيو ته "اوھين به ڪي ڏينھن اسان سان گڏجي ھلو، پوءِ ڪٺي سڱھا وري اچجو" سو ھوءَ به مڙس سوڌي سنبري.

ٽيئي جوڙا پنھنجي نوڪرن نڱرن سميت وڏي ڌوم ڌام سان آگبوٽ تي چڙھي روانا ٿيا. پيءُ ڏي اڳيرو خط لکيو ھئائون، تنھن ھڪڙو-ٻه بنگلو پيو ٻه پر ۾ پاڙي ڪري ڇڏيو ھو ۽ ضروري سامان مسواڙ تي وٺي جايون پري تيار ڪري ڇڏيو ھئائين.

ايئن هو اچي حيدرآباد پهتا. هنن جو تجمل ڏسي ماڻهو حيران ٿي ويا. هي اچي بنگلن ۾ لٿا. جنهن شهر ۾ علي رضا ننڍو ٿي وڏو ٿيو هو، اتي هينئر هي پنهنجي آل عيال سوڌو اچي نڪتو، ۽ عزت آبروءَ سان گذارڻ لڳو، انهيءَ خوشيءَ کان هن جي دل ته باغ باغ ٿي ٿي، پر سندس آشنا ۽ سندس زال جا مائٽ به گهڻو خوش ٿيا. سيئي هن کي ڏسڻ آيا، ۽ هنن کي مبارڪباديون ڏيڻ لڳا.

محبوب علي اچي پيءُ-ماءُ جي پيرن تي ڪري پيو. هنن کي ڀربن ته روئڻ اچي ويو، پوءِ نيٺ هن کي معافي ڏنائون، ۽ پاڻ ۾ پرچي خوش ٿي ويهي رهيا. هو سيئي گڏجي وري مرحوم علي نواز خان سندن بزرگ جي قبر تي زيارت لاءِ ويا، جو علي رضا جو پيءُ ۽ هنن جو ڏاڏو هو. هن کي ختمو ڏيئي دعا گهريائون ۽ جان بيبي، جا مديني ۾ پوريل هئي، تنهن جي روح کي به ختمي جو ثواب بخشيائون.

جيڪڏهن علي رضا ويچارو پنهنجي سر هينئر غريب هو، ته پڻ ڪونهي، پر سندس اولاد تمام دولت وارو هو. ۽ انهن جي دولت سا هينئر هن جي دولت هئي، تنهنڪري هن به هينئر پاڻ کي دولتمند ٿي ڄاتو. هنن جو گڏجڻ اتفاق سان ٿيو هو، پاڻ ۾ صلاح ڪيائون ته متان اهڙو وقت وري هٿ نه اچي، تنهنڪري هڪڙي تصوير ڪڍڻ واري کي گهرائي، سيني زالن مڙسن گڏ ويهي تصوير ڪڍائي. اها ساري ڪٽنب جي تصوير ورهين تائين پوءِ وٽن نشانيءَ طرح رهندي آئي.

انهيءَ طرح ٻه-ٽي مهينا هنن سيني گڏجي ئي گذاريو. هينئر علي رضا کي ٻڪ ڪانهَ هئي. مگر هن جي دل ۾ جا ننڍي هوندي کان خواهش هئي ته پيريءَ ۾ زمين جو ٽڪر ٻهراڙيءَ ۾ هٿ ڪري، اتي گهر جوڙي گوشه نشين ٿي ويهندس، ۽ آباديءَ جو شغل به ڪندس ۽ خدا جي بندگي به ڪندس- تنهن جو خيال هن کي اچا دل ۾ هو. جيئن پيري ٿي باد پيس، تيئن انهيءَ جو شوق ٿي وڌيس.

هن جي مرضيءَ جي پٺيان سندس پٽن حيدرآباد جي آيرندي ڏي ڪوهه-ڏيڍ پنڌ تي هڪڙو چڱو زمين جو ٽڪر هٿ ڪيو، جنهن ۾ اڳيئي هڪڙو کوهه به جاري هو ۽ موچارو ننڍو باغ به ساٿس لڳل هو. انهيءَ سان گڏ وري ٿورو ٽڪر آباديءَ جي لاءِ به هنن ورتو. مڙيئي ٻارهن جريب زمين جا ٽيا، تن مان پنجن جريبن ۾ باغ هو ۽ ست جريب آباديءَ لاءِ هئا، جي کوهه تي به آباد ٿي سگهڻ جهڙا هئا ۽ واهه جي پاڻيءَ جي به مدد اچي ٿي سگهين.

باغ سان لڳ وري هنن موچارو ننڍو بنگلو جوڙايو. ۽ انهي سان لڳ هڪڙي ننڍي سهڻي مسيت به ٺهرايائون، ۽ انهيءَ ساري زمين جي چوڌاري اوڏ کي لنڊي ديوار ڪڍائي ڇڏيائون. انهيءَ هنڌ علي رضا ۽ زينت بانو ۽ مريم ٽيئي گڏجي اچي رهڻ لڳا. هنن باغ ۽ ٻنيءَ جي ڪم لاءِ جيڪي ٻه-چار ماڻهو ضروري ڄاتا، سي به چوائدي رکيا.

علي رضا پنهنجو وقت ورهائي ڇڏيو. صبح جو ۽ شام جو ٻه-ٽي ڪلاڪ پاڻ پنهنجي سر وڃي باغ ۾ باغائيءَ سان

ڪمائيندو هو، ۽ گلڪاري ۽ ميون جي وڻن جي سنڀال ۽ چمن ۽ باڻن جي ڀچگهڙ ڪندو هو. ٻوءِ وري ٻنيءَ جي ڪم جي لفلرداري رکندو هو ۽ باقي وقت ڪتابن جي مطالع ڪرڻ ۽ ٻي لکپڙهه ۾ گذاريندو هو. انهيءَ سان گڏ هو مقرر وقتن تي عبادت ڪرڻ ۾ مشغول رهندو هو. زينت بانو ٻاهر جي ڪم ڪار ۾ سو گهٽو هٿ نه وجهندي هئي، باقي گهر ۾ هن جو به اهو ساڳيو شغل هوندو هو. انهيءَ طرح هي سانهه ستيءَ سان گوشہ نشينيءَ ۾ گذارڻ لڳا.

جڏهن علي رضا جا پٽ ٻيءُ ماءُ ڪي سندن مرضيءَ پٺيان انهيءَ هنڌ ٺانيڪو ڪري رهيا، تڏهن هنن کي وڏو انتظار دل تان لٿو. پاڻ اڃا شهر وارن بنگلن ۾ رهندا هئا. هيءُ جو هتي حيدرآباد ۾ ڪجھ ڏينهن رهيا، تنهنڪري البت اُهي ورا ڪي سندن مرضي ٿي، ڪي ٻين صلاح ڏنين ته "جي ٿي سگهيو ته پاڻ به سنڌ ۾ رهي پئو، جو چڱي سچاري پيدائش هتي به پيئي ٿيندي."

علي رضا پاڻ به انهيءَ صلاح ۾ شامل هو، جو ٻانئياڻين ته اولاد جي اکين آڏو نه هجي، ته سن ويجهو هجي. سو في الحال هنن به انهيءَ صلاح تي هلڻ مناسب ڄاتو. حيدرآباد ۾ ٻنهنجي ڏنڌي جو گهٽو چالو نٿي ڏٺائون، تنهنڪري صلاح ڪيائون ته ڪراچيءَ ۾ هلي ٻنهنجو ٻنهنجو ڏنڌو هلايون، جو اهو شهر وري به بمبئيءَ جهڙو نمونو آهي، ٻوءِ اوير سوير ٻنهنجي دل جي خوشيءَ جي لاءِ يا ڏنڌي پٺيان حيدرآباد ڏي به پيو اچبو ۽ جي دل چيو ته بمبئيءَ به ايو وڃبو.

اها صلاح ڪي ڪري هي سنبريا. پر جدا ٿيڻ کان اڳ ٻنهي ڀائرن، خاص منصورعلي پنهنجي پيءُ-ماءُ جي گذران لاءِ ڪنهن پڪي بندوبست ڪرڻ جو ٺهراءُ ڪيو. پاڻ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪري ٺهراءُ ڪيائون ته في الحال هڪ هزار رپيا هو ڏيئي، هڪ هزار رپيا هو ڏيئي، ٻه هزار ڪري سرڪاري بئنڪ ۾ پيءُ جي نالي رکائن، پوءِ اڳتي به جيڪي بچي سگهن، سو هنن کي پيا پهچائين. هنن يڪدم ائين ڪيو. ٻه هزار رپيا بئنڪ ۾ رکائي، داخلا جو ڪتاب پيءُ جي حوالي ڪيائون ۽ پيرين پئي موڪلايائون، ۽ دعا گهريائون ۽ اهو دلاسو به ڏنائون ته ”اوير سوير اسين اچي ٿيو پيا ويندا سين ۽ جيڪڏهن ڪا ضرورت پئجي وڃي ته هڪدم اسان کي گهرائي وٺڻ لاءِ اختيار وارا آهيو.“ انهيءَ طرح هي موڪلائي ڪراچيءَ آيا ۽ عظمت بانو ۽ موڪلائي پنهنجي مڙس سوڊو بمبئيءَ ڏي روانې ٿي. هي ٻئي ڀائر اچي ڪراچي ۾ جايون جڳهيون وٺي ويٺا. هڪڙي باريسٽر يا وڪيل ٿي، ۽ ٻي ڊاڪٽر ٿي، پنهنجو ڌنڌو هلايو، ۽ سگهوئي ٻنهي سنڌ ۾ پنهنجو نالو ڪڍيو.

انهيءَ نئينءَ جاءِ تي علي رضا ۽ زينت بانو ڏاڍي آرام سان رهڻ لڳا. جهڙي ننڍي هوندي کان خواهش هين ته وڏپڻ ۾ گذاريون — اهڙي سندن مراد خدا پوري ڪئي. هنن جو تمام سکيو گذر پيو ٿيندو هو ۽ چڱو وقت پيو گذرندو هو. اِتي هو ڇهه ورهيه رهيا. آخر زينت بانوءَ پهرين وفات ڪئي.

هوءَ ست ورهين ڄمار جي ٿي مئي. هن جي مرڻ ڪري علي رضا ويچارو هيڪلو ٿي پيو. سارو ڏينهن غم ۾ پيو

گذاريندو هو. هڪڙو اڳهين فرتوت هو، جو عمر سندس ستر-پنجهتر ورهين جي هئي، پيو وري هي تازو زال جو ڏک، تنهن ماري وڌس. زال جي مئي کان پوءِ ڇهين-ستين ڏينهن پاڻ بہ دم ڏنائين. هنن ٻنهي جڻن اڳيئي پاڻ ۾ صلاح بہ ڪئي هئي ۽ مرڻ مهل وصيت بہ ڪئي هئائون تہ اسان کي انهيءَ باغ واري بنگلي ۾ دفن ڪجو، سو ڪيائون تہ ائين. ٻنهي کي اندر بنگلي جي وچين صفي ۾ لڳو لڳ پوريائون ۽ سندن وصيت موجب ڪي ڪچ سان قبرون جوڙائي ڇڏيائون ۽ سندن سيرانديءَ کان هڪڙي ننڍي مسجد بہ ٺهرائي ڇڏيائون، جيئن اڪثر دستور ٿيندو آهي. انهن جي قبر تي ويچاري مريم، جا پڻ هينئر تمام ڪراڙي اچي ٿي هئي، سا پهاريدار مجاور ٿي ويٺي. ڏهاڙي جاءِ صفا ڪيو، انهيءَ باغ مان گل ۽ نازبو پٽي قبرن تي وجهيو ويٺي هوندي هئي.

محبوب علي ۽ منصورعلي، جي پروقت ماءُ جي مرڻ جي خبر ٻڌي پارين پهچين آيا هئا، سي اچا اتي ئي هئا، تہ سندن پيءُ مري ويو، سي ويچارا ڏاڍي غم ۾ هئا. اٺ مهينو کن ٽِڪي قبرون ٺهرائي، دائيءَ کي ويهاري، باغ ۽ ٻنيءَ جو بندوبست ڪري وري ويا.

ٻنجن-ڇهن مهينن کان پوءِ مريم بہ موڪلايو، تنهن جي بہ قبر سندس ڌڻيءَ ۽ ڌڻياڻيءَ جي پيرانديءَ کان جوڙايائون. انهيءَ طرح انهن نيڪ، ديندار ۽ ايماندار ماڻهن جي خير سان پڄاڻي ٿي.